

ANN 2000
CALËNDER LADIN

va a dô lat frësches

dai lüsc da paur
dla Val de Puster

CALËNDER LADIN
ANN 2000

**Calënder Ladin 2000,
dè fòra dal'EPL (Ert por i Ladins)**

Coordinaziun: *Iaco Rigo, Giuvani Pescollderungg,
Lois Trebo, Albert Mellauner*

Cuertl y grafica di mëisc: *Roberta Sottara, La Val*

Stamperia: *Presel/BZ*

© Ert por i Ladins, 1999

Indesc

Titul	Contignü	autur	plata
L'ann 2000	calënder		5
Salüic ladins	le "bun dé"		30
Oraziun	poesia	Christian Ferdigg	32
Canche Gejú Bambin á rit			
le pröm iade	storia da Nadè	Iaco Rigo	34
Punc	pinsiers	Franz Vittur	40
N miraco? Crëieste tö?	na storia sozedüda	Merch Graffonara	42
La val de Lausa y Duron	roman	Franz Tumler	44
Le jüch dles popes	poesia	Christian Ferdigg	73
Retrac vedli			74
Tl temp n templ	cuntia	Daria Valentin	146
a vita nea	poesia	Christian Ferdigg	148
Tita Altón é gnü copé	reportaja	Lois Trebo	150
La mitologia devënta realté	pinsiers	Franz Vittur	162
La sorücia y le iat	storia	Ida Zardini	163
Le iesuit da Spëscia	reportaja	Lois Trebo	164
Mosaich de poesia greca	secuënza lirica	Christian Ferdigg	180
Gran sógadú de sciah	reportaja	Lia Schach Gherd.	182
2000-Ann sant y dl iubilé	spazier storich	Merch Graffonara	188
Battisti, pié dai ladins	reportaja storica	Lois Trebo	194
Ći savunse pa dl tēmp passè?	pinsiers	Franz Vittur	208
Candída, la fia dal Iominus,	liēnda marora	Iaco Rigo	210
N Nadè scinché	cuntia da Nadè	Ida Zardini	216
L'ora y le tēmp	pinsiers	Franz Vittur	217
Destin de na familia ladina:			
"Lafora döt miú!"	tratat storich	Lois Trebo	218
Mi Dî, cis pavënt	cuntia sozedüda	Mariangelo Clara	226
N ladin desco soldá dl Führer	testimonianza storica	Bili Clara	228
Zifres fora por i agn			
dl ultim milēnn	statistiches demografiches	Merch Graffonara	245
Tö es na porsona	poesia	Christian Ferdigg	246
Söl lüch de Costalta	tratat	Lois Trebo	248
La buna novela	pinsiers	Franz Vittur	254
Na vita por i atri	reportaja	Lois Trebo	256
Matades			270
Dui libri nüs			276
Secunda ediziun dl concurs lirich "Angelo Trebo"			277
Presentaziun dl'artista Roberta Sottara			278
Retlams			283

L'ann sant 2000 - Ann de Jeunn

L'ann 2000 é n ann barest cun 366 dis.

L'ann liturigich mèt man la pröma domënia d'Advënt, ai 28 de novëmber 1999 y se röia cun la sabeda, ai 2 de dezëmber 2000.

L'aisciöda mèt man ai 21 de merz,

l'isté ai 21 de jügn,

l'altonn ai 23 de setëmber,

l'invern ai 22 de dezëmber 2000.

Mëteman dl'ora nöia: ai 2 d'aurí

Mëteman dl'ora vedla: ai 29 d'otober 2000.

Capiun él tl 2000 impormò ai 8 de merz.

La festa de Pasca vëgn tignida ai 23 d'aurí 2000,

l'Assënza/Palsacrusc ai 4 de jügn 2000

Pasca de Má la domënia dô, ai 11 de jügn.

La festa dles Antlës gnará festejada al 25 de jügn 2000

y la festa dl SS.Cör de Gejú ai 2 de messé 2000.

Ai 21 de jené 2000 saral da odëi t'Europa na scurëza de löna totala. Le scür de löna mèt man dales 3.03 h y dorará cina ales 8.24 h.

Le 2000 é gnü detlaré n ann sant da pert dl Papa Jan Paul II.

A Roma y ti gragn zëntri dl cristianejim gnaral metü da jí manifestaziuns por le "IUBILÉ" dala nasciüda de Gejú Crist.

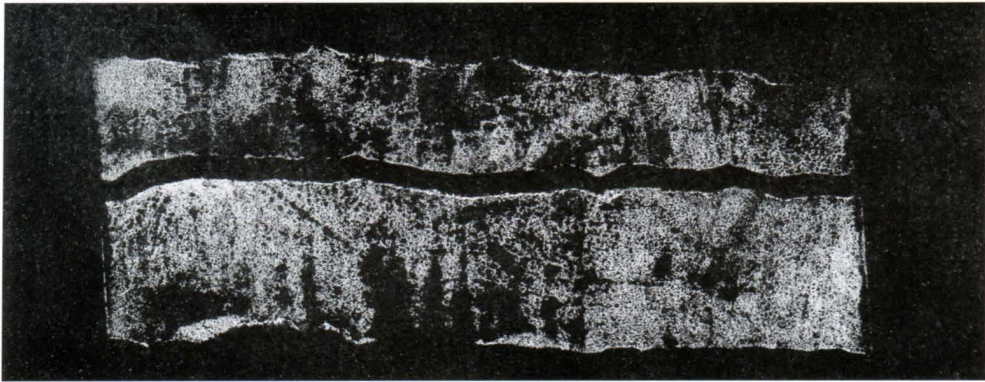
En chësc ann va i omi dla Val Badia indô en Jeunn. Ai pëia ía dales dodesc ploanies la jöbia, ai 15 de jügn y röia zeruch a ciasa indô la sabeda, ai 17 de jügn.

Festes de prezet chilò da nos

1. de jené	Nanü
6 de jené	S.Guania o S.Bogna
15 d'aost	S.Maria dal Ciüf
1. de novëmber	Gnissant
8 de dezëmber	Imacolada
25 de dezëmber	Nadé

L'Assënza o Palsacrusc vëgn zelebada la domënia.

S.Ujöp y SS. Pire y Paul n'é nia plü festes de prezet tla Talia.

JENÉ

1 Sabeda	FESTA de S.Maria Uma de Dî, Nanü, Dé mond. dla pêsc
2 Domënia	Festa dla santa Familia, Basile le Gran, Gregöre
3 Lönesc	Genovefa, Irminia, Odilo, Adela
4 Mertesc	Angelica, Elisabeta, Mario, Roger
5 Mercui	Milia, Emiliana, Gerlach, Rafaela, Sëra da sciomenté
6 Jöbia	GRAN FESTA de S. Guania-Bogna, Cäspër, Marciun
7 Vëndres	Pröm vëndres, Valentin da Maran, Raimund, Sigrid
8 Sabeda	Severin, Erhard, Enrí, Gudula
9 Domënia	FESTA dl Bato de Gejú, Iulian, Basilissa, Eberhard
10 Lönesc	Gregöre, Paul, Wilhelm, Anna
11 Mertesc	Paulin, Jan da Breslau, Tomesc
12 Mercui	Bernhard, Pire, Jan, Tatiana, Hilda
13 Jöbia	Ilario, Gottfried, Heldemar, Iutta
14 Vëndres	Engelmar, Reiner, Berno, Helica
15 Sabeda	Romed, Mauro, Arnold, Ianssen, Paul
16 Domënia	2a ia por l'ann, Marzel, Honorat, Teobald, Tasso, Tillo
17 Lönesc	Antone dai Tiers (Patronn d'Antermëia)
18 Mertesc	Prisca, Otavar por les religiuns cristianes
19 Mercui	Agrizio, Cnud, Aleidis, Enrí da Breisgau
20 Jöbia	Bostian, Fabian, Elisabeta, Ursula
21 Vëndres	Agnese, Meinrad, Patroclus
22 Sabeda	Vinzënz, Teodolinda, Walter, Gaudënz
23 Domënia	3a ia por l'ann, Enrí Seuse, Ildefonjo, Emerenziana, Hartmut
24 Lönesc	Francësch da Sales, Eberhard
25 Mertesc	Conversciun de S. Paul, Wolfram
26 Mercui	Timoteo, Tito, Paula, Michil, Albert
27 Jöbia	Angela Merici, Iulian
28 Vëndrëss	Tomesc d'Acuin, Carlo le Gran, Manfred, Carolina
29 Sabeda	OJÖP FREINADEMETZ, Valerio, Wenzelin, Radegund
30 Domënia	4a ia por l'ann, "dla Bibia", Martina, Diethild, Iazinta, Serena
31 Lönesc	Jan Bosco, Eujebio, Hemma

FORÁ

1 Mertesc	Brigite, Ioana, Severo, Sigbert	☾
2 Mercui	FESTA dla presentaziun de Gejú tl tëmpl, S. Maria dal poch o dles cíandères o de forá (Patrozinn a La Pli de Mareo)	☾
3 Jöbia	Blaje, Ansgar, Oskar	☾
4 Vëndres	Pröm vëndres, Gilbert, Veronica, Rabanus, Christian	☾
5 Sabeda	Pröma sabeda, "I trëi sanc" Ingenuin, Albuin, Agata	●
6 Domënia	5a ia por l'ann, Paul Miki, Pire, Dorotea, Hildegund	☾
7 Lönesc	Richard, Nivard, Ava	☾
8 Mertesc	Iarone Emiliani, Iosefa, Filip	☾
9 Mercui	Michil, Lambert, Iulian, Apolonia, Alexa	☾
10 Jöbia	Scolastica, Brun, Wilhelm	☾
11 Vëndres	Santa Maria da Lourdes, Dé mondial di amará	☾
12 Sabeda	Gregöre, Benedët	☾
13 Domënia	6a ia por l'ann, Castor, Gisela, Adolf, Echehard	☾
14 Lönesc	SS. Ziril y Metodio (Patr. d'Europa), Valentin	☾
15 Mertesc	Siegrid, Claudio, Trudmar	☾
16 Mercui	Iuliana, Filipa	☾
17 Jöbia	I set fondadus di Serviç, Marzel	☾
18 Vëndres	Angilbert, Angelico, Scimun	☾
19 Sabeda	Bonifaz, Irmgard, Hadwig, Conrad	○
20 Domënia	7a ia por l'ann, Eleuterio, Amata, Iordan	☾
21 Lönesc	Pire Damian, German, Theo	☾
22 Mertesc	Catedra de S. Pire, Diego, Isabela, Margerita	☾
23 Mercui	Policarp, Romana, Otto	☾
24 Jöbia	S. Matí Apostul (inçe ai 14 de má), Ida, Irmengard	☾
25 Vëndres	Valburga, Adeltrud	☾
26 Sabeda	Dionijio, Ulrich, Metilde	☾
27 Domënia	8a ia por l'ann, Gabriel, Marchward, Rupert	☾
28 Lönesc	Roman, Silvana	☾
29 Mertesc	Oswald, August	☾

REGOLES DL TÈMP

Notizies

Él en S. Maria (ai 2 de forá)
dër cíalt le dé,
saral cíamò dër nòi y dlace.
Sce al nòi y gunfedèia
l'aisciöda defata tlocherèia.
Sce i cíampoprês é de vèrt cioscês,
sarai da Pasca dla nòi stopês.

Da S. Matio él la olp che va
por l'ultim iade söla dlacia.
Ajache incö se rump le dlace,
sce al é, sc' nó vègnel cherié.

É forá assöt y frèit
spo poste t'aspeté d'aost cíamò i dis
da cían (dër cíalt).

Ala fin de forá n gran vènt,
al vègn n bun ann por jènt.

Sce le vènt ne vègn nia de forá,
dër dessigü d'aurí al gnará.

Ann sant

ai 2 de forá

lubilé dla vita

ai 11 de forá

lubilé di amará y de chi che i fej le guern

MERZ

1	Mercui	Albin, Albina, Suitbert, David, Roger
2	Jöbia	GRASSA, Carlo le Bun, Agnese da Prag, Angela
3	Vëndres	Pröm vëndres, Islav, Liberta, Friedrich
4	Sabeda	Pröma sabeda, Casimir, Rupert, Humbert, Valpurga
5	Domënia	GRASSA, 9a ia por l'ann, Dietmar, Jan, Oliva
6	Lönesc	Fridolin, Coleta, Dé mondial dla ëra
7	Mertesc	CARLASCÉ, Perpetua, Felizita, Volcher, Reinhard
8	Mercui	CAPIUN, Jan de Dî, Eddo, Michiel
9	Jöbia	Gregöre, Domëne Savio, Franzisca da Roma, Bruno
10	Vëndres	I 40 martirs, Milio, Gustav, Jan, Emilian
11	Sabeda	Rosina, Alram, Ulrich
12	Domënia	1a de Carsëma, Cherta tëmpora, Almud, Beatrize, Maximilian
13	Lönesc	Leander, Iudita, Rebeca, Paulina
14	Mertesc	Metilde, Conrad, Eva, Evi, Gottfried
15	Mercui	Clemens Maria Hofbauer, Aloisia, Zacaria
16	Jöbia	Herbert da Köln, Gummar
17	Vëndres	Patrich, Gertrud, Jan
18	Sabeda	Ziril, Salvator, Eduard
19	Domënia	2a de Carsëma, GRAN FESTA DE S. OJÖP, Festa di peri
20	Lönesc	Wolfram, Ipolit, Irmgard, Claudia
21	Mertesc	Elia, Christian, Benedët
22	Mercui	Elmar, Lea, Elco, Lucardis
23	Jöbia	Turibio Mongroveyo, Ojöp Oriol
24	Vëndres	Catarina
25	Sabeda	GRAN FESTA DL' ANUNZIAZIUN A S. MARIA, Anzila
26	Domënia	3a de Carsëma, Emanuel, Tecla
27	Lönesc	Heimo, Frowin
28	Mertesc	Ingbert, Guntram
29	Mercui	Helmut, Ludof, Bertold
30	Jöbia	Bado, Dodo, Jan, Amadeo
31	Vëndres	Cornelia, Benjamin, Clemens, Guido Abat

REGOLES DL TĚMP

Notizies

Se fej le merz sciöche l'isté passé,
l'aisciöda sará da mené pícé.

Merz po cíamò ester curí,
n bun isté ará da gní.

De merz nó cíamò somené,
zënza la somënza ne vëiga nia le dé.

Dô en merz cun massa plöia y mol,
nia n bun ann gní ne pol.

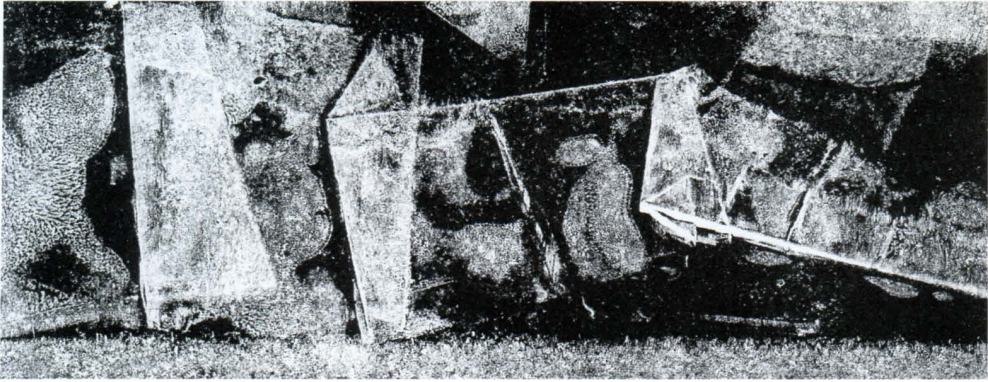
Da S. Ujöp le vënt
n'é mai bun por jënt.

Tan de cíarü che al é de merz,
tan de tempurai él d'isté.

Sciöch' al é ai 29, insciö l'aisciöda,
sciöch' al é ai 30, insciö l'isté,
Sciöch' al é ai 31, insciö l'altonn.

Ann sant

ai 20 de merz lubilé di artisc

AURÍ

1 Sabeda	Pröma sabeda, Hugo, Irene	
2 Domënia	4a de Carsëma, di Seminars diozejagn, Francësch, Eustachio	
3 Lönesc	Lutbirg, Richard	
4 Mertesc	Isidoro vësko, Conrad	●
5 Mercui	Creszënzia, Vinzënz, Iuliana	
6 Jöbia	Wilhelm, Pire da Verona	
7 Vëndres	Pröm vëndres, Jan de la Salle (Patronn dles scores)	
8 Sabeda	Iulian, Walter, Beata	
9 Domënia	5a de Carsëma, "Domënia foscia", Waltrud, Conrad	
10 Lönesc	Engelbert, Michil, Madalena	
11 Mertesc	Stanislaus, Reiner, Gemma Galgani	☾
12 Mercui	Zeno, Iulio I., Herta, Constantin	
13 Jöbia	Hermenegild, Paul, Ida, Martin	
14 Vëndres	Lidwina, Ernestina	
15 Sabeda	Nitcher, Huna	
16 Domënia	DL ORI, Benedët, Bernardette Soubirous	
17 Lönesc	SANT, Rudolf, Robert, Maria Anna	
18 Mertesc	SANT, Agia, Sabina	○
19 Mercui	SANT, Leo IX., Gerold, Friedrich, Werner	
20 Jöbia	SANTA, Hildegund, Wilhelm, Odette	
21 Vëndres	SANĆ, Anselm, Conrad da Parzham	
22 Sabeda	SANTA, Caio, Wolfhelm, Gerhard	
23 Domënia	GRAN FESTA DE PASCA, Adalbert, lôrz (Patronn da Pliscia)	
24 Lönesc	DE PASCA, Fidelis, Maria Eufrasia, Egbert, Teodor	
25 Mertesc	Merch evangelist, Erwin, Hermann, Franca	
26 Mercui	Maria dl Bun Consëi, Cleto	☾
27 Jöbia	Pire Canijjo, Zita, Floribert	
28 Vëndres	Ludwig Maria Grignon, Pire Chanel, Hugo	
29 Sabeda	Catarina da Siena, Roswita, Robert	
30 Domënia	BLANĆIA, Pio V., Ojöp Cottolengo, Heimo, Rosamunde	

REGOLES DL TÈMP

Notizies

Sce al plö en Vëndres Sanc
ési döt l'ann moi i guanó.

I soni dij:
me mëteste d'aurí
spo mëssi fraidí;
me mëteste de má
aráste soni assá;
me mëteste de jügn
n'aste inće n bel gran pün.

É mola la pröma domënia d'aurí
cina Pasca de Má sarál mol saurí.

É l'aurí morjel y lesier
rí y frëit é le má intier.

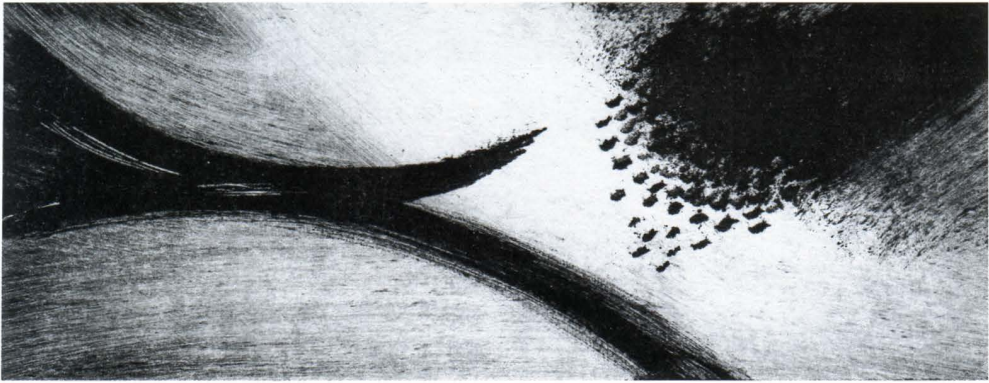
Dër da lönes l'aurí,
le paura ia por l'ann po s'la rí.

Sce l'aurí ó dër scialdé
n'é l'isté nia dër da laldé.

Ann sant

ai 10 d'aurí

lubilé di emigrancé y di sciampá

MÁ

1 Lönesc	Ojöp Laurant, Arnold, Agostin	
2 Mertesc	Atanajio, Sigmund, Pelegrin, Riccardo	
3 Mercui	Iaco y Filip apostui	
4 Jöbia	Florian (Patronn da Curt), Guido, Valeria	
5 Vëndres	Pröm vëndres, Angelo, Sigrid, Godehard, Iuta	
6 Sabeda	Pröma sabeda, Gundula, Brito, Antonia	
7 Domënia	3a de Pasca, "de San Ciascian y Vigile", dles umes	
8 Lönesc	Ulriche Nisch, Pire, Evodia, Wigger	
9 Mertesc	Adalgar, Volkmar	
10 Mercui	Gordian, Epimach, Antonin, Jan	
11 Jöbia	Gangolf, Iachin, Nazio	
12 Vëndres	Pancraz, Nereo, Achil, Imelda	
13 Sabeda	Servaz, André	
14 Domënia	4a de Pasca, "Dé mondial dles vocaziuns", Matia, Bonifaz	
15 Lönesc	Sofia o Sonia, Rupert, Ijidor paur	
16 Mertesc	Jan da Nepomuch, Ubald, Adolf	
17 Mercui	Pascal, Walter	
18 Jöbia	Jan, Erich, Felize	
19 Vëndres	Pire, Zelestin, Ivo, Teofil, Crispin	
20 Sabeda	Bernardin, Elfriede, Valeria	
21 Domënia	5a de Pasca, Hermann Josef	
22 Lönesc	Rita, Iulia, Renate, Romuald	
23 Mertesc	Jan Batist, Wipert	
24 Mercui	Ester, Madalena	
25 Jöbia	Gregöre VII., Beda, Urban, Maria Mad. Egilhard	
26 Vëndres	Filip Neri	
27 Sabeda	Agostin da Canterbury, Brun	
28 Domënia	6a de Pasca, "dles crusc", German, Agostin, Wilhelm	
29 Lönesc	Maximin, Irmtrud, Bona	
30 Mertesc	Ioanna d'Arch, Ferdinand	
31 Mercui	Vijita de Santa Maria a Elisabeta, Aldo, Fulco, Petronila	

REGOLES DL TĚMP

Notizies

De má
mai plöia assá.

Pancraz, Servaz y Bonifaz é la fin
dl frëit y lunch invern destin,
mo zënza la frëida Sofia (15 de má)
nes lascia l'invern nia cíamò ia.

Sce le ês somëna de má,
ará le paur patüc assá.

Siëia le paur de má,
artigëi y pofl vëgnel assá.

De má dess se cíafé vigni erba
en pazun d'ega.

Ann sant

ai 1. de má

ai 18 de má

lubilé di lauranc

lubilé dl clero cun le Papa

JÜGN

1 Jöbia	Iustin, Scimun, Luitgard	
2 Vëndres	Pröm vëndres, Marzelin, Pire, Armin, Blandina	
3 Sabeda	Pröma sabeda, Carlo Lwanga, Martîri d'Uganda, Kevin ●	
4 Domënia	GRAN FESTA DE PALSACRUSC o ASSENZA, Clotilde	
5 Lönesc	Pröma sabeda, Fulgher, Bonifaz	
6 Mertesc	Norbert, Claudio, Falco	
7 Mercui	Robert, Eoban, Amadio	
8 Jöbia	Medart, Wilhelm, Engelbert, Helga	
9 Vëndres	Efrem, Felizian, Grazia	☾
10 Sabeda	Enrí da Balsan, Oliva, Diana	
11 Domënia	GRAN FESTA DE PASCA DE MÁ, de Cherta tëmpora	
12 Lönesc	DE PASCA DE MÁ, Cör de Maria, Jan, Ciasper, Leo, Odulf	
13 Mertesc	Antone da Padoa (Patr. Picolin)	
14 Mercui	Burchhard, Gottscialch	
15 Jöbia	Ví, Lothar, Gebhard, Istrid, Germana	
16 Vëndres	Iustina, Benno, Lutgard	○
17 Sabeda	Eufemia, Adolf	
18 Domënia	GRAN FESTA DLA SS. TRINITÈ	
19 Lönesc	Romuald, Modest, Gervasio, Protasio, Deodat	
20 Mertesc	12a ia por l'ann, Adalbert, Margarita, Benigna	
21 Mercui	Aloije, Alban	
22 Jöbia	Paulin, John Fisher, Tomesc Morus	
23 Vëndres	Ojöp Cafasso, Edeltraud	
24 Sabeda	Jan Batiadú (Patronn da S. Martin)	
25 Domënia	GRAN FESTA DLES ANTLÈS, Wilhelm, Eleonora, Dorotea ☾	
26 Lönesc	Vigile (Patronn d'Al Plan y Calfosch), Jan y Paul	
27 Mertesc	Ziril, Hemma da Gurch, Heimo	
28 Mercui	Ireneo, Ecchehard, Vinzënza	
29 Jöbia	GRAN FESTA DE S. PIRE y PAUL (Patronns da Rina), Iudita	
30 Vëndres	I pröms martîrs da Roma, Oto, Teobald, Bertram	

REGOLES DL TĚMP

Notizies

Te chinesc dé erba assá
y te na nôt nĕi assá.

San Medart (8 de jŭgn): al dij sigŭ
cô che le tĕmp por 40 dis á da gní.

De jŭgn la plöia frĕida
é sciöche tósser por cíamp
y por l'erba.

Jŭgn dĕr frĕit y mol
é stlet por tablĕ y fol.

Plöel ai 27 dl mĕis,
plöiarál set edemes ti fĕgns.

La plöia da Pasca de Má
porta benedisciun assá.

Ann sant

ai 4 de jŭgn

ai 11 de jŭgn

dai 18 ai 25 de jŭgn

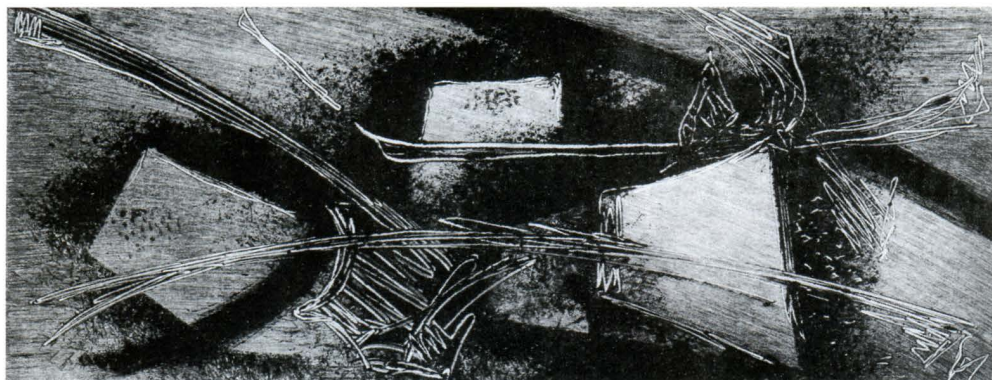
ai 15, 16, 17 de jŭgn

lubilé di scrivans dai folieć

dé de oraziun por dōtes les religiuns

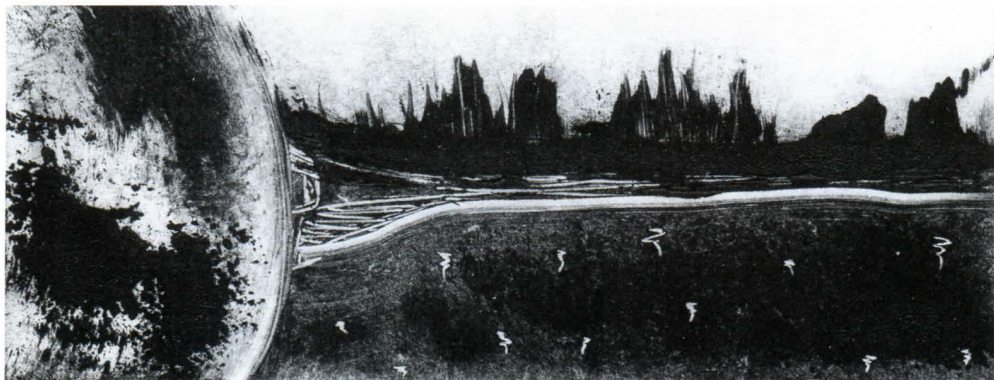
Congres eucaristich internazional

Prozesciun de Jeunn

MESSÉ

1 Sabeda	Pröma sabeda, Cör de Maria, Teobald, Dietrich	●
2 Domënia	13a ia por l'ann, FESTA DL CÖR DE GEJÜ	●
3 Lönesc	Tomesc apostul	●
4 Mertesc	Elisabeta, Procopio, Ulrich, Berta	●
5 Mercui	Antone Maria, Letizia	●
6 Jöbia	Maria Goretti, Godelina, Tarejia Ledochowska	●
7 Vëndres	Willibald, Edelburga	●
8 Sabeda	Chilian, Edgar, Adolf, Hermann	☾
9 Domënia	14a ia por l'ann, Agilolf, Wigfried, Veronica	●
10 Lönesc	Knud, Erich, Oraf, Engelbert, Emmanuel	●
11 Mertesc	Benedët (Patronn dl'Europa), Rachele	●
12 Mercui	Hermagoras, Fortunat, Jan Gualbert, Felix	●
13 Jöbia	Enrí y Cunigunda, Sara, Clelia, Ioel	●
14 Vëndres	Camilo, Roland, Casper, Franz Solano	●
15 Sabeda	Bonaventura, Gumbert, Donald, Bernard	●
16 Domënia	15a ia por l'ann, Maria dl Carmelo (Carmini), Carmela	○
17 Lönesc	Alejo, Alex, Charlotte	●
18 Mertesc	16a ia por l'ann, Arnulf, Friedrich, Rade Gundis	●
19 Mercui	Bernulf, Rufina, Poppo	●
20 Jöbia	Margarita, Wilmar, Aaron	●
21 Vëndres	Laurënz da Brindisi, Arbogast, Daniel, Prasede	●
22 Sabeda	Maria Madalena, Verena, Eberhard	●
23 Domënia	16a ia por l'ann, Brigita, Apollinare	●
24 Lönesc	Cristina, Cristofe, Ojöp Fernandez, Siglinde	☾
25 Mertesc	Iaco apostul (Patronn dla dlijia de Badia)	●
26 Mercui	Iachin, Ana, Cristiana, Bartolomea	●
27 Jöbia	Lucan, Zelestin, Pantaleon, Natalia	●
28 Vëndres	Inozënz, Beat, Samson, Beno	●
29 Sabeda	Marta, Flora, Luzilla, Olaf, Wilhelm	●
30 Domënia	17a ia por l'ann, Pire Crisologo, Ingeborg	●
31 Lönesc	Nazio de Loyola, German, Iustin, Jan	●

AGOST

1 Mertesc	Alfonjo, Pire, Ulrich	
2 Mercui	Eujebio, Pire, Iulian	
3 Jöbia	Lidia, Beno, Burchard	
4 Vëndres	Pröm vëndres, Jan Maria Vianney, Friedrich	
5 Sabeda	Pröma sabeda, Maria dla Nèi, Oswald, Domenica	
6 Domënia	18a ia por l'ann, Festa dla Trasfiguraziun de Gejú	
7 Lönesc	Sist, Caietan, Afra, Iulian	☾
8 Mertesc	Domène, Ziriach, Haldegar	
9 Mercui	Altmann, Edith Stein	
10 Jöbia	Laurënz, Asteria, Astrid	
11 Vëndres	Clara d'Assisi, Filomena, Susana, Donald	
12 Sabeda	Radegund, Jan	
13 Domënia	19a ia por l'ann, Ciascian (Patronn da S.Ciascian), Iaco Gapp	
14 Lönesc	Maximilian Kolbe, Warenfried, Eberhard	
15 Mertesc	FESTA DL'ASSUNTA, S.Maria dal Ciüf (Patrozinn da La Ila)	☉
16 Mercui	Stefo, Teodor, Alfred, Rochus, Christian	
17 Jöbia	Iazint, Carlmann, Chiara, Beatrize, Ioana	
18 Vëndres	Elena, Claudia, Iutta, Agapit	
19 Sabeda	Jan Eudes, Sebal, Sigbert, Reginald, Moreno	
20 Domënia	20a ia por l'ann, Bernhard, Samuel, Roland	
21 Lönesc	Pio X., Balduin, Isabella	
22 Mertesc	Maria Regina, Regina, Sigfried, Filip	☾
23 Mercui	Rosa de Lima, Richild	
24 Jöbia	Berto apostul, Isolde, Maria, Michaela, Milia	
25 Vëndres	Ludwig, Ojöp de Calas, Patrizia, Senese (Patronn da La Val)	
26 Sabeda	Gregöre, Alexander, Zeferino	
27 Domënia	21a ia por l'ann, Monica, Gebhard	
28 Lönesc	Agostin, Elmar, Adelind, Iachina	
29 Mertesc	Sabina, Teodor, Beatrize	●
30 Mercui	Felize, Heribert, Amadeo, Rebeca	
31 Jöbia	Raimund, Paulin	

REGOLES DL TĚMP

Notizies

Él dĕr cíalt cína S. Laurĕnz
sará l'invern blanch de nĕi sovĕnz.

Sc'al é da S. Domĕne dĕr cíalt,
vĕgnel n invern dĕr frĕit.

Inanter les dĕes Santes Maries
(dal'Assunta a chĕra de setĕmber),
dĕsson cĕie les erbes de medejina.

S. Laurĕnz porta la fin dl isté,
S. Berto le mĕteman dl invern.

Sciĕche S. Berto á la círa
ará dĕt l'altonn la círa.

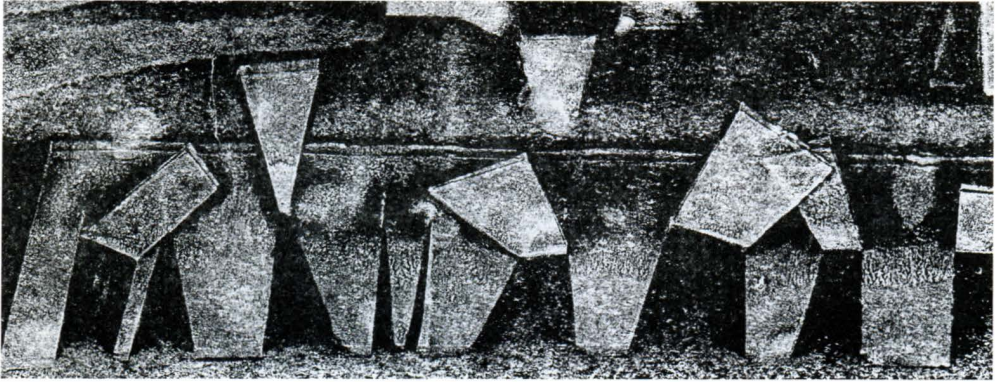
La plĕia le dé de S. Berto fej mé
al artighĕi y le fej stenté.

Les plĕies de S. Berto
ne sta mai fora.

Da S. Gustin
les plĕies de S. Berto se fin'.

Ann sant

dal 15 al 20 d'agost Dis mondiai dla jonĕza

SETÈMBER

1 Vëndres	Pröm vëndres, Egid, Verena, Rut, Pelagio
2 Sabeda	Pröma sabeda, Apolinare, Ingrid
3 Domënia	22a ia por l'ann, Gregöre le Gran
4 Lönesc	Rosalia, Iris, Ida, Rosa
5 Mertesc	Tarejia, Roswitha
6 Mercui	Magnus, Alex, Zacheo
7 Jöbia	Otto, Marciun, Regina, Madalberta
8 Vëndres	Nadé de S. Maria, Adrian
9 Sabeda	Consacraziun dai doms da Porsenú y Balsan, Gregöre
10 Domënia	23a ia por l'ann, Micurá
11 Lönesc	Felize, Regula, Adelmár
12 Mertesc	Inom de S. Maria, Guido
13 Mercui	Jan Crisostomo, Notburga, Amat
14 Jöbia	Esaltaziun dla S. Crusc, Gabriel
15 Vëndres	Maria dai set dolurs, Dolores
16 Sabeda	Cornel y Ziprian, Jan, Iulia, Edith
17 Domënia	24a ia por l'ann, Robert, Hildegart
18 Lönesc	Lambert, Ojöp da Copert
19 Mertesc	Genaro, Igor, Teodor, Maria Wilhelma
20 Mercui	André Kim, Paul Chong (martirs dla Corea), Eustachio
21 Jöbia	Matio apostul, Franzësch, Ionas, Debora
22 Vëndres	Moriz y compagns, Tomesc da Vill, Emeran
23 Sabeda	Lino, Ludwig, Tecla
24 Domënia	25a ia por l'ann, Rupert, Virgil
25 Lönesc	Claus de Flühe, Firmin, Sergio
26 Mertesc	Cosma, Damian, Eugenia, Tarejia
27 Mercui	Vinzënz de Pauli, Dietrich, Hiltrud
28 Jöbia	Wenzel, Lioba, Domëne, Iordan, Laurënz
29 Vëndres	Sané Michiel, Gabriel y Rafael
30 Sabeda	Iarone, Urs, Victor

REGOLES DL TÈMP

Sciöch' al é le Sant dl cerf (S. Egidio)
insciö sará l'altonn.

Le tèmpe che sará in chël dé
che la löna vëgn foscia de setëmber
döt l'altonn romagnarà.

Sciöche le tèmpe é en S. Maria (ai 8)
insciö saral cater edemes alalungia.

Le dé ch' al nasc S. Maria
les vidunderes pëia ía.

Stáres chilò

n'é l'invern dessigü nia daimprò.

Sce les rôses tan tert ô cíamò florí,
l'invern stënta da gní.

Sce la fëia toma snel,
ciafa la tera defata n mantel.

Tónel de setëmber, chël é vëi,
saral da Nadé na gran nëi.

Sc'al tona dô la S. Crusc (ai 14)
spo saral cíamò n bel altonn.

Sc' al plö en S. Michiel
ploiaral gonot d'altonn.

Él bel tèmpe en chësc dé
romagnel por cater edemes insciö.

Notizies

Ann sant

al 1. de setëmber

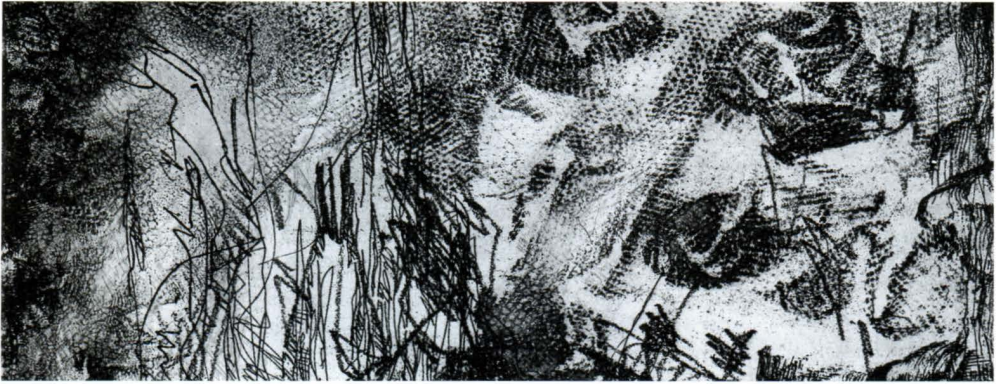
dal 15 al 24 de setëmber

ai 17 de setëmber

“Dé dla creaziun”

Congres internazional de Santa Maria

lubilé dla terza eté

OTOBER

1 Domënia	26a ia por l'ann, "DAL ROSARE", Tarejia dal Bambin Gejú	
2 Lönesc	Angeli custodi, Ursizin, Hermann	
3 Mertesc	Ewald, Cristina, Irmgard	
4 Mercui	Francësch d'Assisi	
5 Jöbia	Plazido, Bortol, Meinolf	☾
6 Vëndres	Pröm vëndres, Bruno, Adalbert, Renato	
7 Sabeda	Pröma sabeda, S. Maria dal Rosare, Iustina	
8 Domënia	27a ia por l'ann, Simon, Günther, Amor, de Cherta tempora	
9 Lönesc	Dionije, Jan Leonardi, Sara, Sibila	
10 Mertesc	Victor, Gereon	
11 Mercui	Sciandro, Maria, Brun	
12 Jöbia	Max, Serafin, Edwin, Gottfried, Herlinde	
13 Vëndres	Edoard, Oreste, Aurelia	○
14 Sabeda	Callisto	
15 Domënia	28a ia por l'ann, SEGRA DE DÜĆ, Tarejia d'Avila	
16 Lönesc	Galus, Hedwig, Margareta	
17 Mertesc	Nazio d'Antiochia	
18 Mercui	Lüca evangelist	
19 Jöbia	Paul dla Crusc, Pire d'Alcantara, Isaach, Laura	
20 Vëndres	Wendelin, Vitalis	☾
21 Sabeda	Ursula y compagnes	
22 Domënia	29a ia por l'ann, Cordula, Contardo Ferrini, "dles misciuns"	
23 Lönesc	Jan da Capestrano, Severin, Iaco, Oda	
24 Mertesc	Antone Maria Claret	
25 Mercui	Crispin, Crispinian, Dario, Ludwig	
26 Jöbia	Amando, Iusefina, Siegebald	
27 Vëndres	Sabina, Elfrida, Wolfhart	●
28 Sabeda	Scimun y Iüda apostui, Tadeo, Alfred	
29 Domënia	30a ia por l'ann, Feruzio, Hermelinde	
30 Lönesc	Gerard, Bernhard, Angelo	
31 Mertesc	31a ia por l'ann, Wolfgang, Alfonjo, Iuta	

REGOLES DL TÈMP

Notizies

S. Galus (ai 16) lascia tomé la nëi,
porcôra la vacia te stala,
cogherëia i poms te sach.
En S. Gallus mol
chërda alerch n invern dÛr.
É le tèmپ assöt en chësc dé
gnaral lassura n töme isté.
Da S. Gallus él i vicí che perd la usc,
ai romagn ströms fina in Palsacrusc.

D'otober i temporai,
döt invern é ti "guai".

É l'otober frëit y da vënt
é jené y forá lisier por jënt.

É S. Lüca (18 dal mëis) cíalt y bun,
sará le tèmپ n poltrun.

Plöia ala fin dl mëis,
a n bun ann speré podëis'.

Sce Scimun y lüda é passá
é l'invern defata da tó cá.

Ann sant

ai 8 d'otober Iubilé di vësch

ai 14 d'otober Incuntada dl Papa cun les families

NOVEMBER

1 Mercui	GRAN FESTA DE GNISSANT, Harald, Rupert Mair	
2 Jöbia	Dé dles armes/animes, Tobia	
3 Vëndres	Pröm vëndres, Silvia, Hubert, Pire, Martin, Ida, Pirmin	
4 Sabeda	Pröma sabeda, Carlo Borromeo, Gregöre, Reinhard	☾
5 Domënia	31a ia por l'ann, Emerich	
6 Lönesc	Linert (Patronn de Badia), Elfried, Rudolf	
7 Mertesc	Engelbert, Ernst, Carina, Willibrord	
8 Mercui	Gottfried, Gregöre, Jan Scoutus	
9 Jöbia	Teodor, Roland	
10 Vëndres	Liun le Gran, André, Iustus	
11 Sabeda	Martin da Tours (Patronn da S. Martin), Teo	○
12 Domënia	32a ia por l'ann, Iojafat, Didaco	
13 Lönesc	Stanislaus Kostca	
14 Mertesc	Sidonio, Lauränz, Mocherá	
15 Mercui	Albert le Gran, Leopold	
16 Jöbia	Margarita, Gertrude, Edmund, Otmar	
17 Vëndres	Elisabeta d'Unghería, Florino	☾
18 Sabeda	Filipina	
19 Domënia	33a ia por l'ann, "Dé dla ciarité", Severino, Matilde	
20 Lönesc	Bernhard, Corbinian, Edmund	
21 Mertesc	Maria da Ierusalem	
22 Mercui	Zezenia, Salvatur	
23 Jöbia	Clemens Papa, Culumban	
24 Vëndres	Pire, André Dung	
25 Sabeda	Catarina (Patrona da Corvara), Karin	
26 Domënia	GRAN FESTA DE CRIST RÈ, Linert, Conrad	●
27 Lönesc	Modesta, Oda, Virgil	
28 Mertesc	Günther, Iaco, Berta	
29 Mercui	Friedrich, Saturnin, Dionijio, Franz, Iolanda	
30 Jöbia	André apostul, Gerwald	

REGOLES DL TÈMP

Notizies

Sce Gnissant é tla nëi
porta S. Martin n trafèi.

É le tèmpe da Gnissant bel,
vègnel cíamò n còrt istè morjel.

Sce al é bel en S. Martin
gnaral indoman l'invern plan plan.
El cíamò fèies söi lègns en chësc dé
gnará l'invern da debité.
Martin vègn alerch söi cíaval blanch.
Sce al n'á nia la nëi, spo pórtel la nëi.

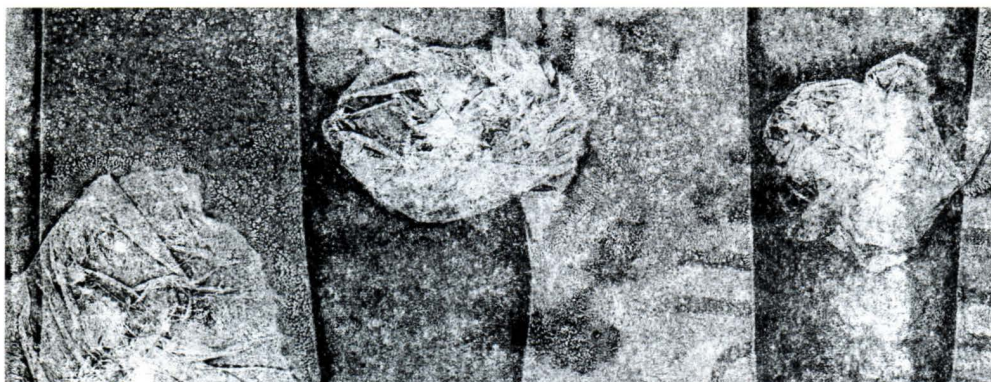
Le dé de S. Tarina
va adöm cun Nanü.

Amez novèmber la nëi
porta früc y trafèi.

Sce al nëi en S. André
sarà la blâ da mené picé.

Cíara tla nôt de S. André
cí cîra che le tèmpe ô mostré,
sciöche al sará, bun o stlet
l'ann dô sará, n bun o n stlet.

É novèmber tler y frèit
sará jené da cíarü y morjel.

DEZËMBER

1 Vëndres	Pröm vëndres, Elige, Natalia, Blanca
2 Sabeda	Pröma sabeda, Luzio, Balbina, Maria Angela
3 Domënia	1a d'Advënt, Franzësch Xaver
4 Lönesc	Jan, Christian, Berbura, Adolph Kolping
5 Mertesc	Saba, Anno, Hartwich
6 Mercui	Mocherá (Patronn da Curt), Dionijia
7 Jöbia	Ambrojio, Maria Iosefa
8 Vëndres	GRAN FESTA de S. Maria Imacolada
9 Sabeda	Pire Fourier, Libore
10 Domënia	2a d'Advënt, Maria da Loreto, Angelina
11 Lönesc	Damaso, Tassilo, Artur
12 Mertesc	Hartmann da Porsenú, Ioana da Chantal
13 Mercui	Lizia (Patrona da Lungiarü), Otilia, Iodoch
14 Jöbia	Jan dla Crusc, Franzisca, Bertold
15 Vëndres	Wunibald, Cristina, Nina, Maria Cruzifixa
16 Sabeda	Adelheid, Ado, Dietrich
17 Domënia	3a d'Advënt, Stubio, Jan, Lazaro, Iolanda
18 Lönesc	Filip, Sibila
19 Mertesc	Pire, Conrad
20 Mercui	Hoger, Enrí, Regina
21 Jöbia	Pire Canisio, Richard, Hagar
22 Vëndres	Franzisca, Iuta, Marian
23 Sabeda	Jan da Cracau, Ivo, Vitoria
24 Domënia	4a d'Advënt, Eva, Adam, Evelyn
25 Lönesc	GRAN FESTA DE NADE, Anastasia
26 Mertesc	Festa de S.Stefo, Santa Familia, Stefania, Richlind
27 Mercui	Jan apostul, Fabiola
28 Jöbia	Mituns inozënc da Betlem, Dé fantú
29 Vëndres	Tomesc Becket, Davide, Lothar
30 Sabeda	Felize, Germar, Richard, Sabinus
31 Domënia	FESTA DLA SANTA FAMILIA, Salvester, Melania

REGOLES DL TÈMP

Notizies

É le pröm dé de dezember
fat ía te n invern frëit
romagnaral frëit por cater mëisc.

Desche Adam y Eva á dl tèmp le destin
romagnel döt le mëis fina ala fin.

Él sarëgn en la Nöt da Nadé
sará l'ann nü benedí y bun garaté.

Nadé vërt, Pasca blancia.
Nadé tla nëi, Pasca tl trafëi.

Sce Nadé é da vënt
é l'ann dô contënt.

É S. Stefo zënza vënt
gareta le vin da Balsan y da Trënt.
Tírel dër tröp le vënt
le vin gnará stlet da spavënt.

Vënt tla nöt l'ultim dé dl ann
n'á mai fat vin y blâ contënt'.

L'Ann sant le stluj jö ai 6 de jené dl 2001

TL INOM DE DÍ AD MULTOS ANNOS!

Salüć ladins

Bun ann 2000!

Bun dé y bun ann
por l'ann nü dan man!

Bun dé y bun ann
por le seco nü dan man!

Bun dé y bun ann
por le milënn nü dan man!

Che i tëmps nüs Ves pôrtes sanité
en pü' de s'la rí y contenté
l'amur, la pêsc,
la sinzirité daite y defora.

N ann vedl va a piz.
Al n'è nia dî ca
che al è nasciü ligherzin
che al è chersciü sö dër jonil,
Mo tëmp y rogor desco l'ega ti rüs.

Te na aisciöda vërda riöl chësc bambin,
so jí rodunt, al chersciö sö bel fin,
i ciüfs incëria l'informí de belëza,
le jonn ruvâ íte tla plü bela jonëza.
D'isté süa eté ê gaiërda y sigüda
al se maridâ cun le fëgn,
cun la sajun madüda,
d'isté ê sü dis y sü agn
i plü bi y i plü sagn'.
Spo le pröm frëit söla doman
anunziâ frëm l'altonn
y le tëmp invedlä dé por dé deplü,
i dis gnö cöré, al fraidí y morí i corusc.

Sotite i pòpi tl mister ascognüs
aspeta ert che ai pois gní flus.

Bun dé y bun ann
por l'ann nü dan man
che al Ves pôrtes sanité
n pü' de s'la rí y contenté
l'amur, la pêsc, la sinzirité
daite y defora.

**I Ves sporji les mius aodanzes por
chësc ann nü, le 2000!**

Šëgn tlócherel bele pro porta,
chësc ann tan bel informí cun n dui y
trëi nules. Ester él pa bëgn mâ n
numer desco n ater, mâ che sambëgn
le 2000 é mefo impò val' d'ater co,
por ejëmpl, l'ann 1987 söl calënder
gregorian. Al gnará fat festa n pü'

sura döt le monn por saludé le seco y le milënn nü. Plü significatif por l'umanité dal monn po ester n ater fat y numer: i ún recordé dan da püch i sis miliaré de porsones en vita sön chësc monn. I chersciun da ann a ann, y chësc te tèmps olache l'atmosfera se scialda cun i gasc da tosser intres de plö y la tera vëgn portada a situaziun estremes dal sfrutamënt total dles ressorses. Al é realté che i dlacias d'Europa va zeruch da ann a ann y che un o l'ater spariará ti proscims diejënns. Dlungia cíasa únse nos la Marmolada, che perd so mantel blanch da istè a istè. I termi ecologics y climatics de nüsc tèmps é trö' plö importancé co sce n ann arjunj te n iade - aladô de nosta cumpêda dai dis - na zifra cun n dui y trëi nules.

Al foss mâ da laldé le fat, sce l'umanité foss buna chisc agn - impede da stlopeté rachetes cuntra cil - da ciafè sot control les veres y la fan, dandadöt ti staç sotsvilupá y da daidé i mituns fora por les strades y tl sotfunz dles gran citês, por ejëmpl de Rio de Janeiro y Budapest. Tl seco che se desfanta sëgn únse albü porsones cun de grandiscims cörs y na mënt sensibla che á daidé tles misciuns, dalunc da cíasa y dal bëgnester. Incé jënt dla Val Badia, dlungia Uma Teresa de Calcuta, porsones che nes á lascé cíamò denanco podëi saludé chësc milënn nü dan porta. Al é dërt che an cíáres zeruch al tëm, denanco le saludé, bunamënter nes pol incé daidé odëi

íte fai che destira sües plaies sura i secui fòra. Les döes gran Veres dal monn á porvé da lié adöm popui combaton i atri, á porvé da chirí na soluziun y sistemaziun por les ideologies plü strëntes de raza, mo á messü capí ala fin che cun sforz y forza ne vara nia da ciafè rajun. Chësc savô na porsona sora, Mahatma Gandhi, ia dal'atra pert d'Europa söla cogora de nosc planët. Baldi mëss dagnora morí les gran porsones por portè somënza. La parabola de Gejú Crist: le granel mess morí te tera por dè inant la vita contëgn na verité universala.

Cun chësc Calënder Ladin ëise la 39ejima ediziun tles mans. Te n ann arunse porchël incé nos na picera ocajiun por festejé n compliagn. Chësta ediziun é gnüda stampada desco chëra dl ann passé te 1.700 esemplars. I ún indô stories da ves cunté, dandadöt chëra de Franz Tumler, le scritur südtirolesc scomparí dan da n ann, te na traduziun dl maester y poet Giuvani Pescollderungg. Te d'atri contribuéc publicunse reportajes y testimonianzes sön i tèmps passá: stories de vera y fotografies da döt le seco. N ater azënt i dá chësta pratica ala vita y al laur de deplö porsones dla Val Badia tles misciuns.

Che le Calënder Ladin Ves pléjes, pois Ves informé y formé, y sides bun da Ves dè val' pice consëi ütli ia por l'ann nü, Ves aoda
por le Comitè tl'EPL, *Iaco Rigo*.

oraziun

desche döt
plan plan
se destaca
por chël möt
chël picio
t'en iade
en ram
en rai
de sorëdl
de vita
sön tru
cuntra cíasa
bel plan
les porsones
i corusc
co sěcia
desco i ciöf
dlungia strada
y le möt
sön strada
sonza cíalzá
t'en iade
sön le iade
con fiducia
tles mans dal pere

christian ferdigg

Spetacul de l m tl Antelope Canyon tl'Arizona.

Foto: Hans Pescoller.

Storia da Nadè

Canche Gejú Bambin á rit le pröm iade

de Iaco Rigo

cun ilustraziuns de Lois Irsara

Tla stala da Betlehem, olache Maria â metü al monn dan da püch le picio viadú, viêl desênes de aragns co â tonü söes tères fora por vigne cíané y da vigne cíantun pormez ales trê de lèn strênfes. Con la santa familia êl gnü vita y en pü' de cíalt te cösc raiun dal monn tralascé. Y con les porsones en pü' de lominus tla net con l'aiüt de na picera linterna che Sant Ojep â lascé jö dlungia la crigna, olache le picio viadú â ciafé so pröm let. Santa Maria s'â lascé dôfòra por en ströf sön en müdl de stran grô y dormia fóra söes doríes y fadíes. Sant Ojep s'â ciafé en ciüch d'orí, olá se sonté lassora pormez ala cíané de Gejú. Te cösta atmo-

sfera de vita y tal medemo tomp de poverté y chît, s'â val' aragn fat sön tru fora de söa coa por spié y coriosé, sce al foss sté le dër momont da trá en fí o firé na têra nea te val' post. En picio aragn â belo en pez ponsé a na aventöra daldöt nea y s'â sgrafodé sössot tres les sfozöres y les tères da stöp fina sora le picio viadú, co dormia tóch. Al firâ debota so fí y se lasciâ jö plan plan fina püch sora le müs cíöbe dal viadú. Enlò sontíl le flé cíaldin dla picia creatöra y al tomâ tla tentaziun da se lascé jö cíamó deplü. Ensciö roâl tles ónes entres plü cíaldes fina a aziché defata le picio nês de Gejú. Te chël se dauria l'üsc de stala empuntassö y al ciapâ éte

en gran tier posoch, al messâ ester en bò. Sant Ojep se spordea y loâ sö en pè, al se temea en püch dal bò con i gran corgn co gnea adancuntra, al zessâ sön na pert se desmoncenn dal picio viadú te crigna y ti lasciâ lerch al

vijitadú. Mo le bò n'â degünes de sletes intenziuns, al se destirâ fòra por stala bel con so müs prigrorus pomez ala picia cíané bassa co vardâ le viadú. Al soflâ so flé stanch y cíöbe pomez a cíané y scialdâ enciö le viadú. De cösc s'an â anadé

inće le picio aragn taché pa so fí sora le müs de Gejú, al metea man da bandoré ia y cá, entres deplü, fina che al ciafâ tēma, deache al foss defata aronté pai corgn dal bò. Ensciö s'arpizâl debota entres plü ensö, fina che les aries ea endô chêtes. Mo con le chît messâl renunzié inće al cíalt. Al zercâ da se lascé jö en secundo iade, mo apēna che al piâ na óna de flé dal bò gnêl endô sciuré desco na fēia dainciarâ da so fió y al se spazâ endô sössot. Te cösc bazilamont dal picio aragn se dauria endô teniade l'üsc de stala empuntassö, desco mené dales stēres zilorontes che an odea alaleria, variâl caiéte en müsc bonac. Sant Ojep se spordea endô dēr dassënn, mo le müsc ne se temêl nia tan co le bò co s'â lascé jö dan da püch por palsé y scialdé le bambin. Le müsc passâ cá Sant Ojep spaurí, spo le bò y la crigna dal viadú y se lasciâ ía sön funz dal'atra pert dla cíané. Inće so müs s'ojea cuntra le viadú y soflâ lassora aries morjeles.

Le picio aragn co pingolâ entres cíamó püch dessora orea endô jí a coriosé cí che al dontâ encēr cíané y al se lasciâ jö entres deplü, al sontia i sofli co le nainâ ia y cá, mo spo engalin ne bandorâl nia plü, deache müsc y bò soflâ tal dēr momont lassora y le tignia frēm. Ensciö podêl arsí fina sora le picio nês de Gejú por se gode le bun cíalt.

Ara n'á nia dōré dio, che le picio aragn s'endormedia, taché pal fí danter le nês de Gejú y söes tēres sö alalt sot le trēs. Tratan che al dormia y somiâ, gnea endere le fí entres plü tēnder y al se destirâ. Le picio aragn arsia zonza s'an anadé söle nês dal bambin. Gejú s'endesprâ y metea man da bradlé. Sant Ojep, nia dalunc, saltâ al'arjunta y arlungiâ so gran brac adancuntra al viadú por en pü' le papelé. Mo al n'arjunjea nia daldöt, deache da cōsta pert ti stea en meztrú le bò y dal'atra le müsc. Te cösc carabal s'endesprâ inće le picio aragn, co se spordea dassënn da avēi

dè sóra enzai y se tirâ spo telaier. Mo mâ d'en püch, por nia roé tal frëit, cösc âl belo nú. Deache le müsc y le bò â endertan motü man da trá le flé desvalí, balâ l'aragn ia y cá desco na moscia sora le zigher. Inée sce le picio viadú n'odea nia cíamó tler, conescêl che val' s'armerea dan sü edli, ensciö menâl le picio cé ia y cá,

y al metea man da rí, empröma a pè zot, spo zonza lascé dô, che finamai Maria s'endesprâ plü dalunc dla cíané y s'erjea caissö. "Ojep, cí sozedel pa con nosc picio viadú?" Ojep che n'odea nia l'aragn y so bal respognea: "Bonamonter âl somié val' de plajor o al á odü che le müsc y le bò le scialda y ti tin compagnía!"

L'aragn â motü man da tremoré dal porí gram che al ea gnü dal porí che al bandorâ ia y cá y che sot ël s'la riera le môt dër dalalt. Al ne s'entopâ

gnanca plü da se trá sö con so fí. Al zaporâ y plü che al zaporâ, plü che le bambin dessot riera y batea i pici brac sö y jö.

Le jüch dörâ tan dio, fina che le rí dadalt de Gejú â endespré y cherdé adalarch en clap de famëis co pascentâ söes biesces fora por chës contrades encër la stala ía. Y chisc roâ fina dan cíané de Gejú y cösc picio viadú co s'la riea tan ligherzin ti plajea tan, che ai ti scincâ söes joches, angostares de nida y de lat. En famëi o l'ater ciafâ te stala so müsc y so bò co ti ea sciampês dala pastöra, zonza che ai s'an ess anadé. Gejú Bambin stopâi pró con söes joches, a müsc y bò ti tacâi la ceza.

Zonza le müsc y le bò lasciâ incé le bambin da s'la rí. Le picio aragn â zodü - por söa fortüna - da nainé, al se calmâ y ea bun finalmonter da se trá con gran prescia fina sössot y sparí danter le stöp dles tëres d'aragn.

Te cösta net santa êl sté bun da aziché Gejú Bambin, da le fá rí y da fá tan ennant che jont ti pôrtes so pröm quant bun cíalt.

Da chë net encá é diventé

l'aragn en bun compagn dla porsona. Sce al ê mâ da ciafé fina enlò sön chi lëns y te chës stales, spo âl motü man da se sontí bun incé fora por chës cíases.

Incé un o l'ater de nos sará gnü ralegré da en picio aragn co balâ, mâ che al é dagnora rí da se recordé döt avisa. An vëga che an se desmoncíia con le crësce val' picio momont plajor. Desco - por fortüna - incé les tëmes dai gran aragns.

*Fora dal liber "Stories da Nadè",
gnü fòra de dezëmber dl 1999*

Pinsier

Punc

Vigni ota che al vëgn desdrüt n punt él valch che mör tla vita dl monn. I punc é fac por uní y nó por despartí. Ai é gnüs costruis por lié adöm la jënt y por i dè a düc la poscibilitè da se conësce y da s'intène. I punc é fac por uní chi che vir sön les spones da öna y dal'atra pert dl'ega o dl mër o dl paisc. Tan de punc é pa gnüs bombardá, borjá, desdrüc, desfac tl'ultima vera tl Kossovo, tla Serbia, tla Bosnia-Erzegovina, te chisc ultims 10 agn? Tan de popolaziuns é pa gnüdes taiades fòra, mortificades, desdrütes dai punc che tomâ vigni dé, vigni nôt, sot i bombardamënc dla vera. De pici punc y de gragn punc, de chi che passâ sura n rü ia y de chi che liâ adöm citês y raiuns, olache al abitâ miliuns de porsones. Che restâ zënza so punt. Y che pordô cun le punt la poscibilitè da jí inant, sciöche ai â fat por secui, por incuntè les porsones che vir sön l'atra spona dl medemo paisc. Y tan de punc á pa desdrüt la vera ti cörs dla püra jënt, di pici mituns che chir sü geniturs che n'é nia plö, dles ümes che á pordü so om, di peresc che é gnüs copá tles porjuns dl tirann. Vigni ota che al toma adöm n punt, él valch

che mör, na löm che se destöda por intres tl cör de valgügn. Y che al orará ester generaziuns a lé reconstruí indô tl medemo post, olache la crudelté dl mal l'á desdrüt.

Franz Vittur

Lone Pine da sãra (California, 1999).

Foto: Hans Pescoller.

Fat sozedü tl'ultima gran vera

N miraco? Crëieste tö?

Marteri ladins

Laota dl '44 ân d'isté fòra indô cherdè ite cotan de jogn de nosta valada a fá le soldá todësch: ion y iniert: ara tocâ da jí por ne se mëte nia al prigo da rové te val' porjun, o cíamò de piec. I ún pö almanco dui marteri tla valada: Merch Dapunt de Badia (stlopetè a Schlanders de setëmber dl 1944) y Vijo Alfreider d'Antermëia (gnü borjé vi tl cíamp de conzentramënt da Buchenwald d'aurí dl 1945). De chisc cherdá n'êl tröc de jogn da La Pli de Mareo. Chisc n'ê nia optanc, i optanc da chilò incërch ê bele scialdi sot, chi dis incé tröc bele tomá.

Cherdá sot cuntra la lege

Nosc Doro de Plazes - i ti dun mâ chësc inom - â messü sot y ê rové cun i atri sö Schlanders pro la polizia. An mina che n valgügn ladins nia de nosta valada ais baié aladô y massa dadalt y che chi ofiziers todësc ais baié sö autoritês plö alaingrana por fá jí demez na bela partida... de ladins.

Insciö é incé nosc Doro rové cun plü co 100 compagns sura le Prener fora a Desproch, y zënza inzai.

Lafora n'âi nia ciafè cíavai da manajè - sciöche impormetü - mo an i tignî por voluntars y i â arcuncè ite pro i soldas todësc dla "Wehrmacht". Nia dalunc dal santuar de Santa Maria da Absam jôi plö gonot te chë dlijia a perié la Uma tan potënta dl cil. A La Pli i racomanâ les umes y la jënt da cíasa ala Patrona dl paisc; la uma de Doro ê gonot injendlada te capela dla Imacolada. Ara n'â pa n gröm da i surandè ala protezin, al aiüt dla Regina de döt y de düc. So möt é sté dedô intres dla minunga che Santa Maria l'ais tan daidé dan, te y dô la gran vera di agn 1939-1945. Al cunta cun ligrëza che chi jogn da La Pli s'abinâ feter vigni sëra y dijô deboriada la corona. Jep da Biëi la dijô dant. N iade o l'ater roflâl ite n te' ufizier che metô man da scraié, da critiché y da coienè. "Mo", cunta Doro, "canche i ên dër dassënn al prigo, spo êl incé chi che dijô patenostri o porvâ da rové te na dlijia".

A Salzburg

Rové a Salzburg êl dër gonot n spavënt por i bombardamënc. I s'al

lasciun cuntè da d'ël: "Nia dainré se parâi fòra por chës cianôs a portè fora jënt püra, storpiada y morta por les bombes. Ara tocâ incè da stè tröp t'ega a gauja dles condütes rotes y fruziades. Defata m'ái trat ados dassënn les puntès y ai m'á menè te spitol dla cité. Canche la sirena sonâ gnôî atira a se condüje n pü' al sigü. Jö te cianô ne me lasciâi nia dër stracè: plü ion fora te n te' buncher. N iade él stè en te' jonn che m'á menè sön na te' sort de gratun dal spitol fora al sigü. Spo ne savôî feter n mëns plü nia..."

La gran desgrazia

"Fora por la cité ê bele tröpes frabiches mazades adöm. Canche iö ê en chël dé sön gratun él tomè jö na bomba, á mazè döt adöm incëria y iö sun rové sot a chës majires ite y i sun stè dui dis y döes nöts sopelí. Dô da trëi edemes sunsi gnü pro me instës!"

Çi che le bela y buna jona cuntâ

Na buna y incè bela assistënta di amarâ i â fat dër n bun guern a nosc Doro. Ai l'â mançia te spitol y ê sigüsc che al foss rové sot ales majires dl bombardamënt. En vita ne l'aratâ plö degügn y por chël ne stôn nia n pez a ciavè. La jona cuntâ che al ê stè dui dis y döes nöts nia a spiné, mo a ventruns danter chël patüc ite, che an l'á trat fora plü mort co vi,

che al pesâ ciamò val' püch pro i 40 chili, che ufiziers y de gragn doturs gnô intres indô a i ciarè... La jona, na franzeja, â messè damanè i doturs sce ara podô bëgn i cuntè ci che al i ê sozedü. Al n'è stè chinesc dé alalungia gnanca bun da baié, ara messâ i daidè dí "io y na".

Doro s'á rometü da chël bur' mëis de merz dl 1945, é spo rové nia daldöt, mo almanco valgamia sann a cïasa, a Plazes, amez agost dl 1945. N miraco? Crëieste tö?

Merch Graffonara

Franz Tumler

La val de Lausa y Duron

La novela “La val de Lausa y Duron”, scritta por todësch, é gnüda fòra dl 1935, canche Tumler â 23 agn; al ê súa pröma opera, mo che l’á fat te n iade conesciü. Tla storia vëgnel bele dant i motîfs ch’i ciafarun te sü atri libri: l’evocaziun dl monn di Ladins che va zeruch y la descriziun dles contrades che fej da scenar al destin.

La novela descrí l’evacuaziun de n grup de Ladins da súa val dolomitana, olache ai é nasciüs y le tēmp dô la pröma vera dl monn, canche ai é gnüs zeruch te n paîsc ch’ai ne reconësc nia plü sciöche le sò. Te chësta tragedia de n popul s’intravaiëia le destin de Leon y de Anita Contrin. Le fre arbandonëia l’ambiënt strënt de súa valada, se mēt adöm cun i irentisç da Trënt y toma te vera da combate por la Talia. La só, na bela jona, mo ch’ó fá dô so ce, ne se lascia nia baié sò da s’un jí demez da so paîsc y mëss morí; ara ê l’ultima che conecess le socrët y la forza de súa vedla stlata.

Söles tēmples cuntra misdé dles Alpes, olache chëstes s’arbassa de gre en gre devers dla gran planöra dl Po, vírel n vedl popul te valades altes y strëntes. Da chères vals rogor i rüsc che les sajuns y les rogossies trasformëia val’ iade te eghes desliades, tl Adesc che arvënn spo sües eghes tla direziun de Aunejia. Les munts é danter les plü beles y les plü vijitades dles Alpes, y tla pröma gran vera dl monn éres gnüdes bagnades da tröp sanch.

Mo chël vedl popul gnará assimilé

y al po ester te cört tēmp; so lingaz, le ladin, ti somëia deplü al vedl franzesc che al talian y á les raîsc cotan plü vedles; mo sëgn, pormez al talian, ne sarál pa bëgn nia plü bun da se tigní en pé, sciöche al é stè bun da se mantigní sot la dominaziun austriaca dlungia le todësch. Forsci bastarál püç agn y i foresç che rovará tla valada ne ciafará plü fòra degüna desfarënzia particulara, sc’ai ne metará nia averda ai müsc, cun i lignamënc plü marcá y stersc co chi di taliagn, mo cun i edli plü chiç y palsá, y sc’ai ne rovará nia tratan sües escursciuns pro un de chi tablá de lëgn borjá da sorëdl y fac sò a ciadëna ti pra da munt dalunc dal funz dla val. Corassö podarán incuntè i ultims dla vedla descendënza, i famëis che verda i armënc y sües ères altes y scüres che porta la condla söla sciabla y la tēgn cun intrami i brac, y che sa mâ da respogne tl lingaz misterius de súa stlata.

Mo magari é incé chësc bele passè, da canche la vera á metü söla boçia de düc i inoms dles munts y di crëps, di frignuns, dles altöres, inoms che florí denant söla boçia dles ères che cuntâ liëndes y stories; al po ester che l’anima ascognüda y plü vedla dla val sides bele morta, insciö sciöche vigni sëgn de vita te nosc paîsc s’á destodé ía, sparí intratan la vera.

Tl ciántun plü ascognü de chëstes Alpes él la val de Lausa y Duron. Al é na conca bela vërda stluta ite da crestes de crëp grijes, sön chères ch’al crësc ciámò i ultims pocios; sura chësc saltadú pëia sò tēmples értes plënes de podruns,

olache al crêsc ciamò val' ciosces d'erba, plü insö él i crêps che á la suravënta y danteríte s'ingrifèia ciamò vignitant i ciolins de munt; inultima s'avèrj sö, lizi y rodunc, i parëis di crêps.

La conca se daür sö te n punt; le terac da erba se tira inant por n pez forman na lënga leria, cina ch'i crêps la stluj jö. Ailò se sciüra le rü, dô ch'al é rogorü fora por i pra da parü, te n fringun rauscian inanter les ambríes scüres de n bosch da odlagn y dedô danter taçes plü lominoses de faghêrs y bedois; al sprinza surajö y cür i podruns grisc cun de pici piuns d'ega arjentada, despartis da müstl y che mëna inant fèies sëces; tla finada röiel jö tla val cun n scaioz blanch y fluësc tl let lerch plëgn de giara dl rü plü important che abina adöm sües eghes y les condüj te n'ega ciamò plü grana che rogor plü plan tla direziun dla planöra. Le tru strënt va a pêr ala spona dl rü, se tira a boç plü dalunc por se fá indò pormez. Al n'é nia n tru da ciaval, al plü pon passè cun n pice gratun; chi che mëss condüje patüc jö tla val ciariaa döt sön n müsc.

Te chëra val ciaöla de Lausa y Duron él dan la vera sëdesc ciases, metüdes sön n livel n pü' plü alt co chël di pra, deache ares ê gnüdes fates sö sön lastuns de crêp che gnô fora de tera.

Les dodesc plü vedles, che va zeruch a tèmps nia da s'imaginé, ê de mür, les atres cater ê de lëgn, sön fondamëntes de peres groies y nia laurades, y laíte viöl les cater families che s'â trasferí corassó ai tèmps de Garibaldí, canch'al ti ê gnü tachè fuch a so païsc de planöra. N jonn tla pröma ciasa de mür, dlungia chëra ch'al ê incé la capela, ê stè soldá austriach; gnü zeruch él cun na ëra foresta ch'al â spo maridé; d'atri parënc ê rová adalerch dedô. Tl pröm ne gnô chisc foresc nia odüs de bun edl, mo la jënt de Lausa y Duron odô defata ite che

chi püri cosci ne foss nia stá bugn da trá inant da susc y cun so carater, mo che d'atra pert êsi dër da sorvisc. N valgügn gnô porchël tuç sö por fá laürs desvalis, d'atri se despartí sö: ai jö jö tla val por fá ía comisciuns o por romagne lajö a laurè na pert dl ann y spo indò gní zeruch; cotanc s'un jö ciamò plü dalunc zënza mai plü gní adalerch; un s'un ê cínamai jü tl'America, da olach'al menâ a ciasa scioldi: plü tert s'un jö ciamò dui dla familia y te chëres piceres ciases restâl mâ plü i vedli. I mituns di nüs ch'ê rová adalerch ê püc, ai â i ciavëis plü lizi co chi da denant, ai ê mëndri de statöra, mo plü asvelc ti movimënc; ai ê incé plü bi, mo süa belëza desflorí bele cun 16-17 agn, canche chi dl post metô impormò man da florí: coi ciavëis scürs y forüdes les mitans, capazi y fac sö i jogn.

Al'altëza dles ciases êl sura rü ia plü piagns fac cun lëgns torogns, sön chi ch'al ê gnü imbruncé de piceres brëies strëntes dl iaicá. Scebëgn ch'al foss stè lerch plü co assá, ê les frabiches tan daimprò che da üna na ciasa podön aziché le mür dl' atra y che i təc che jö surafora rová adöm cun les ares y formá insciö, ciaran da lassó jö, na spersa sóra. Implü ê la ligna de ciases stlúta ite da n cërtil de mür a sëch tan alt co na porsona, gnü a s'al dè amüdlan por plü generaziuns les peres che l'ega menâ sovënz adalerch söi pra incéria; porchël ciarâ fòra la vila sciöche na picera cité fortificada.

Te vigni ciasa tolò fòra les stales la maiü lerch. La jënt de Lausa y Duron â tan d'armënc ch'ai podò pascentè tla val: ai ê de pëi scür, de na raza che garetá mâ, sc'ai po rodè sciöche ai ó alaleria; ai ê bi, deache dala pel n iade grija y n iade de n ros sterch ti spizorâl inanter i corgn cipli de polans blané sciöche le

lat. Les cíoures, dal polan lunch y aricé, gnô parades plü alalt, cína sò sot i parëis di crèps; les bisces toces, mo cun les iames sotides, ciarpedâ jô la pastôra cun sües piceres aundles. Cians n'âi nia, porcíodiche dôt incëria n'êl nia tîers salvari y dala jënt n'âi nia bría da se temëi. I pröms foresc che i abitanç dl pice paîsc â conesciü plü davijin ê chi che s'â lascè jô tles cíases de lægn; da inlò inant s'â trat íte te süa vita na certa preocupaziun che s'intorjô adascusc sciöche na bisca y s'impadroní can d'un can dl ater, mo che gnô bëgn tosc superada dala preocupaziun cotan maiú dla vera.

Intratan jô süa vita inant en pêsc y inanter i abitanç dles dodesc cíases êl bëgn pücia desfarënzia; düc vardâ so bestiam, laurâ sò le lat, fajô cíajó, siâ olach 'ai sciafiâ n pü' y coltívâ blâ ti püc posc, olache la tera ê miú. La racoiüda ne tlecâ nia por sü debojègns, porchël êl vigni cíasa che arjignâ cá fora por l'altonn dui müsc y jô impara jô tla val, olache vigni familia cumprâ íte cí ch'oró ester, dantadôt sorch y sè, les föms y tan d'atres cosses ch'ara cíariâ spo söi müsc.

Chësta picera carovana gnô dagnora condüta dal patrun dla secunda cíasa söla man ciampa dl rü: al â inom Leon Contrin. Incé sc'al tolô pert ala vita dla comunité sciöche düc i atri, êl le su ch'â val' d'extra, val' de plü: al sciacarâ de pels y de coran, al se stô bun y por sü afars rovâl cotan lunc: cína tla Val dl Adesc, tl Veneto, tl Friül y Venezia Giulia y incé tla Cíarëncía y tla Val dl Enn (Inn); porchël, ne baiâl nia mâ ladin y todësch, mo conesciô incé bun le talian y le slovënn. Mo de dôt chësc ne condejól nia ite tröp tla vita da vignidé dl paîsc, al plü n tòch o l'ater de quant da cité. Sü fis, n möt y na möta, imparâ sciöche i atri les liëndes de so popul

ch'ai aldí dai vedli, i cighi di famëis, les cíanties dl Rëgn de Fanes; canch'ai s'injendlâ jô tles proches dla capela cun i guanç blanc sciöche la nëi, periâi incé êi le paternoster tl lingaz de süa jënt.

La möta ê plü jona y â inom Anita; le möt ê n pü' plü vedl y â inom Leon sciöche le pere. Ai se somiâ dër tröp tl müs, ti movimënc y incé tl baié. Ai s'â svilupé adora sciöche düc chi dl post y ai â n bel corp zënza malformaziuns o defecé, deach'ai n'â nia bria de fá laürs de fadía, mo ê chersciüs sò fajan le vedl mistîer dl famëi. Les carateristiches ê chères de süa stlata: la pel ê scüra, le müs marchè dai osc, i slefs ê gragn y grosch y i fajô cíarè fòra n pü' plü vedli; le nês, cun i büsc plütosc lerc, ê rodunt y jô de püch sura la ligna dla frunt fora; la massédla n'ê mai soflada sò, mo lizia y fina; i edli ê pici y n pü' plü alalt co normal; les cëies ê spësses y rovâ val'iade itamez adöm; i cíavëis ê scürs y spësc. Insciö n'â i mituns nia propi de bi müsc, mo plü co ater atramënter; porater ê dóta la vitalité de chësta vedla stlata n pü' extra y demorvëia; ara s'â conservè, scemía che atramënter, sides te chësta val, sides söles costes da munts dl'Europa Ozidentala, chilò y ailò.

Mâ te üna na cossa sóra se desfarenziâ i dui dassënn: deperpo che la möta â chi edli rosc-cíastëgna che manifestâ saurí na espresciun de tëma y de sugestiun, ê i edli dl möt bröms y de na tlarëza straordinaria; canch'al i spalancâ sò, paròl ch'al se dauriss sò l'entrada te n frignun; chël che s'i cía fâ ados â l'impresciun de gní fissé da na odlada alta y dalunc. Y la jënt dijô: "Al n'á nia nüsc edli; da olá ési pa gnüs te nosc paîsc?" Mâ na ëra, de chëra ch'i baiarun prësc, la ponsâ atramënter. "Dër dadí ê düc insciö", dijôra. "Tö te sas de chëra jënt, recordada tles cíanties y tles stories, ch'ê gnüda da itinsom la val y á

dominé te gran pert dl païsc; mo cô podará pa sozede chësc cun tè?” Leon ê laôta ciamò n möt y â respognü: “Incé ió ó fá sciöch’èi, i ó avèi la vita plü bela che po ester.”

“Y olá oste pa l’avèi, Leon?” â dit la ëra. “Nos sun bele gnüs pará fora de döttes les valades y s’ún trat zeruch tres plü alalt y i messarun s’un sciampè ciamò plü insö, sc’al röia adalerch d’atri foresc ch’ó se lascè jö, olache viun ségn nos. Ai ne menará nia dagnora la püra jënt.” Y spo ëra jüda inant: “Ai cïafará les peres prezioses y ai cïafará sö les avènes di metai; la munt dlotiará i pröms che la profanará, mo i foresc ofriará sö tröpes vites y menará tröpa jënt y nos ne podarun nia plü romagne; i viarun chilò tan inant che les peres y i metai palsa ti andri.”

Canche Leon ê bun da stè sentè frëm sön n müsc y ch’al â les forzes da podèi fá iadi plü lunc, s’al tolò le pere cun ël, canch’al jô jö tla val, por le condüje ite bel plan te sü afars, y le pice jonn capî döt atira y saurí; gnü zeruch a cïasa, baiâl gonot col pere te n lingaz forest che Anita ne conesciò nia. Èra n’ê ciamò mai stada jö tla val. Canch’ara rovâ te chî agn, olache le jonn chir la compagnía de n ël plü madü y la jona la compagnía de na ëra plü de tēmp, aldefora de chëra dl pere y dla uma, metóra man da jí a chirí la ëra, de chëra ch’i ún da püch aldí tl dialogh cun Leon.

Döt le païsc odò ite che chëra ëra â forzes y abilitês particulares: ara ê buna da tigní dalunc les desgrazies, s’un capî fôra de maratíes dla jënt y di fiers; an la tigní fôra y an la chirí tl medem tēmp y an soportâ cïnamai ch’ara se stlujess te cïasa y ne gniss mai te capela, canch’al gnò n prou da jöapè dla val sö a dí mëssa, cí che sozedò bëgn dainré. Chëra ëra â inom Tanna, ê restada möta vedla y viò tla terza cïasa de pera. Dailò n’ël

degügn mituns, mâ vedli y Tanna ê la plü jona, scemía ch’ara â præsc cincant’agn; grana y gaiërda, fajôra düc i laürs zënza mai se lascè daidé da n ël. Anita jô a fire da Tanna y ascutâ sö sü insegnamēnc, sües opiniuns söi ëi, les tradiziuns de n monn passè, incé sc’ara ne les capî nia; ara cïafâ la ria, vign’ôta ch’ara les aldí. Da Tanna aldíra n gröm de iadi les stories y cïanties vedles; ares gnò dades inant zënza mai mudé les parores.

Tl medem tēmp jô so fre Leon bele su jö tla val y fajô ía les comisciuns avisa y cun abilité. Mo n bel dé ne gnól nia plü zeruch. Dò da n pez jô le pere jö tla val a inrescí dô ti ofizi y tles ustariés, olach’ai le conesciò y olache düc â incé bele odü so fí. Al podò ti jí dô a n fostü, porater malsigü, cïna dan Verona. An le menâ tl païsc de San Donato, olache le jonn ch’al chirí dô ester gnü odü; mo impede so möt cïafâl dailò n vagabund talian desculz y cun n pêr de borduns ados che viò te na cïanoa ôta. Sön chësta dël ôta y lasciá da chirí.

Tl païsc de Lausa y Duron cïará le pere da ti sciampè ales domandes corioses o ch’al dê respostes mâ apresciapüch. Danter i famëis se slariâl fôra le baié che Leon Contrin ess menè so fí por n pez a Trënt, por ch’al cïafass pratica ti afars y tles cuestiuns de scioldi. Anita, d’atra pert, se stò dassēn inré; n dé ch’ara ê pro Tanna, ti dijò chësta: “To fre é mort.” Anita se recordâ de düc i morc ch’ara â odü, mo ara n’ê nia buna de pité, deache Tanna l’â dit fora insciò zënza tristëza. Al é mort, se ponsâra. Canch’ara ti le cuntâ al pere, dijól ël: “Tanna á döt d’atres parores che nos por la medema cossa.” Al ti le dijò cun na certa tristëza, y Anita ê döt disturbada; ara se dodâ y al ti gnò les legremes; ara n’ê nia buna de capí che so fre ess podü fá valch de te’.

Le jonn Leon ê jü a Trënt por gní prou; te sü edli y dô sües esperiënzes ê chëra la profesciun de majera reputaziun y porchël aspirâl a chëra vita. Mo al ne gnô nia prou. Al rovâ tla compagnía de jogn che s'â sacrifiché por l'iredentism talian; a chisc ti plajô so carater sterch y tan plëgn de dezijiun.

Leon tolô söl scerio cí ch' ai ti baiâ y se scialdâ deplü co cí ch'ê süa intenziun y bëgn tosc i superâl. Sü compagns le tirâ ite te n cërtil de proprietars ric trentins che finanzia so movimënt, y chisc aprijâ sües cualitês y so ardimënt; n grof talian valgamiá jonn ti baiâ da recuperè l'istruziun de scora ch'al â trascuré y le menâ tl'université da Bologna. Tla Talia ne messân laôta nia cíamò avèi fat scores determinades, y cun süa orentè de fer fajô le jonn Contrin de gragn progress y insciò ti êl defata suracé ai atri.

S'incuntan sovënz cun le grof y dedô cun d'atres porsones che ti ê gnüdes racomanades da d'ël, se destacâ Leon tla finada da vigni restriziun d'odüdes y da vigni tēma y da so ester spau. N iade a Roma y a Milan, por rovè adôm cun i capi dl movimënt, a chël ch'al s'â scrit ite, ti dê na vijun tlera y ampla de dôtes les cosses; chësta ê almanco süa impresciun. Al â vint agn y se fajô tlamè Leonardo.

Al ê l'ann 1914, canch'an gnô alsavèi che tl païsc de Lausa y Duron êl rovè zeruch a cíasa le fí dl sciacher Contrin. Sü compaijagn gnô defata pro da l'odèi; canch'ai l'incuntâ, dêl atira tl edl, sides por so guant dër lominus oramai da soldá, sides por süa cíaradôra che baratâ jô espresciun da n momënt al ater, sides por sü baiá, olach'al gnô fôra cun cosses che ëi n'ê nia bogn da capí. Sc'ai le damaná, sciöchê al viô, ne cïafâi degüna dërta resposta; ai ê massa

impazá por ti tigní bôt a so comportamënt che por ëi ê mâ chël de n forest. Tanna ê la sóra che ti mostrâ so desprisc apëna che al ê jü ite te süa cíasa. Leon orô ti cuntè cí che al â odü y porvè, mo danter i dui n'ê degun dialogh poscibl.

Le pere dl jonn, che â esperiënza, â bëgn defata capí te cí aspec che so fí ê stramüde. Gnü plü vedl, lascîa n pü' ía sües forzes y sü interèsc y porchël se fajôl sü afars tres plü gonot cun l'aiüt de intermediars; porimpò gnôl alsavèi cotan de cí ch'al sozedò te chël tēmp, canch'al jô jô tla val; bele da n pez gnôl baié de na vera. Da sëra stò pere y fí sentá te stüa, romagnüda intres anfat: taflada fôra de lëgn, cun n bel gran mogun, cun mësa y cassabané de lëgn scür. Por n abitant dla planôra podôra cíarè fôra alabuna, mo la scemplité n'ê te païsc nia sëgn de meseria, mo na regola che tigní indô la jënt y dôta süa vita.

“Iò sun pa rovè lunc intoronn”, dijô le vedl Contrin, “mo i á odü ch'i taliagn n'ê nia n popul dër stimé.” Le fí ti dê decuntra: “Cí ti tíron pa dant? La calma ch'ai se conzed? Ch'ai é bugn de fá, se devertin, cí che se ghira dai atri na gran fadía?” “Tò ne t'es nia un di sü”, dijô le pere. “Spo aldis os pro i todësc, deach'i tignis dal'Austria”, respognò le fí. “Chilò n'êl degôna vita; lajô ne poi nia perde deplü co cí ch'i n'ará mai chilò.”

La só ê sentada sön banch y se tigní inanter i jenëdli na te' picera möta di vijins, a chëra ch'ara ti costodí i cíavèis. Anita ê gnüda dër na bela jona; ara ê dui agn plü jona co Leon y te sü edli êl chël slominamënt che Anita â bele odü ti edli de süa compagna Tanna, da chëra ch'ara jô regolarmënter. Tanna â educè la möta a n comportamënt resservè y defidènt defrunt ai atri. Intratan le tēmp passè sön munt, canche mâ Tanna la

odô, ciantâ Anita vigni dé da doman y se mostrâ lèdia y lisiera ti movimènc, canch'ara ti saltâ ite a n laûr; ia por le dé saltâra da n podrun al ater a cherdè i tîers; da sèra se ponôra jô tl stran, se tignî le cé cun la man y ascutâ cun la bočia mesa daverta. Mo chi che la incuntâ te paîsc, la odô passan col cé alt o asvaçiada sô por le talare de porta y dainré êl zacai che ti baiâ ados. Sêgn se storjô jô Anita cuntra la môtâ y metô man da ti cuntè la liênda de Lidsanel.

“Lidsanel á sanch real y sôles cösses ál i sêgns dles grifes de n variöl da sas, da en chël dé che le vicel rapinadú l'á portè demez dal cíastel por le surandè ai famëis. Le cíastel vègn tut ite y le vedl rêgn vègn dominé dal nemich. Dô na profezía ess Lidsanel incuntè trêi iadi la Vivena, la èra dles funtanes di Croderes y vigni iade fôssel gnü ejaudí n so dejidêr; al ess inçe podü ti damanè les saïtes che ne fala mai jô, fates cun les plômes dl variöl da sas y che ess copè sü nemisc ti dán zeruch le rêgn.

Mo sô tles munts é Lidsanel gnü n brigant che aroba i tlaps copan i vardians foresc; d'atra pert ne s'infidel mai da gní jô tla val: Al á n elm de fer ch'al tomporèia vigni dé sura fûch: degöna lanza n'è buna da le sbujé. Al á n scü ch'al sfrèia ite vigni dé cun saurun mol por le fá slominènt sciöche la lôm dl sorèdl. Al á lascè jí sü compagns y vir su y sorènt te zones desertes; mo al va a ciafè i famëis y ai ti cunta dla festa dl trá ala scëiba jô tla val.

Sêgn ti vègnel na gran vèia da tó pert y al se mèt sôn tru. Rové ales funtanes di Croderes vèighel dan da d'èl la Vivena y manifestèia le prôm dejidêr: plègn d'ambiziun damánel da trá le prôm pest sôla segra dl trá ala scëiba, zënza gní conesciü. La Vivena cigna de scé y Lidsanel trionfèia. La jënt dl paîsc ti fej festa al jonn ch'ara ne conèsc nia,

mèt adöm na cíantia en süa onú y ti impèia n gran fûch; mo söl plü bel dla festa s'un él stè.

Sôla segra á Lidsanel odü Tinna, la fia dl cíastelan, y tl medem ann vègnel cíamò jô tla val por la odèi. Indô ti comparèscel la Vivena y al pronunzièia le secundo dejidêr damanan da podèi concuisté la bela jona. La èra s'un va demez contristada, mo ara ne po nia refusé so dejidêr. Tinna passa l'isté sôn munt cun le tlap, mo les verdes dl cíastelan vègn a s'la tó. Lidsanel salta sôn munt, se tol Tinna cun la forza y s'un sciampa impara intessö por i crèps. Les verdes ti tira dô saïtes col barest, mo ares atoca Tinna, so gran amur, tl cör, y ara ti mör te sü brac. Le cíastelan romagnü sôn munt implorèia le corp mort de süa fia, mo Lidsanel scraia cun na usc spaventosa ch'al ne la dará mai zeruch, ch'ara sará süa almanco da morta y al dá joramènt da se vendiché cuntra le cíastelan y sü soldas.

Lidsanel se tira cíamò plü alalt y passa l'invern te n ander dlungia i dlacias; al sta sentè tla lôm blancia dla nëi a contemplè le müs slaurí de süa Tinna morta. La usc de chël malfat se desleria fòra por les valades, al nasc cíanties nöies de Lidsanel che gnará indô prèsc, y inanter le popul él na gran agitaziun. Le cíastelan organisèia por da d'aisciöda na armada dal süd por sotmète les ultimes vals liberes y se sintí insciö al sigü.

Da d'aisciöda vègn Lidsanel jô di dlacias por se vendiché y canch'al ti comparèsc la Vivena, se ghírel vendèta. La èra le compatèsc y se lamentèia dadalt, porciödiche sêgn ál pordü por dagnora so rêgn. Lidsanel abina adöm na schira de omi fidá y i mèt a paissé tla strènta de Fedaia. Ai amüdla podruns dô na ligna de taies tignides sô mâ da cordes: sc'an les taia ía, plunfará i

podruns jö sön strada; dailò s'ascogni a ti aspetè cun les ermes. Lidsanel ti va adincuntra ai nemisc zënza spada y zënza elm y se lascia pié; al se pîta da i condüje por n passaje saurí, zënza degun prigo, tles vals plü altes. I comandanc nemics á pücia fidënza te chëra porsona intorta; scebëgn che Lidsanel é zënza ermes, le feji jí danfora y ti tëgn les lanzes pormez al spiné.

Al i mëna tla strënta; rová sot i crëps, stal chit, se cíara intoronni y inviëia ala prudënza; insciö él düc che s'ingröma jöapé dl ert, tl post plü strënt. Sëgn lascia aldí Lidsanel le vedl scrai de vera y i sü lascia brodorè jö na roa de peres: I nemisc copa Lidsanel cun les lanzes, mo incé ëi mör düc fraciá dai podruns. Les vedles fates che vir ti andri dla Marmolada, ti valuns dles Marmaroles y tles funtanes di Croderes vëgn te chël momënt stares y se trasformëia te pera; l'ega rogor jö dles munts blančia sciöche le lat y insciö éra cíamò incö. Mâ püc dl vedl popul che röia n iade o l'ater sö sot chi crëps á fortuna, mo chësta é dagnora daimprò dala mort.”

I dis dô rodâ le jonn Leon por la val de Lausa y Duron ti posc plü frequentá dai famëis y incé inanter i banc de pera y i lastuns söla tëmpla cuntra misdé, olach'ai ne jô nia. Ai l'osservâ y s'un fajô demorvëia, mo degügn ne ti jô dô. Na sëra gnô Leon zeruch a cíasa cun n pë de pügn de peres ch'al lasciâ jö sön mësa. Le pere y la só ti cíarâ y spo tolôitla man les peres. Ares é pesoçes, â les sperses rotes jö plates y lizies y na certa trasparënza lominosa, sciöch'ares ess trat ite le cíalt dl sorëdl, ares é vërdes y gheles cun avënes blançes y rosses te n punt o l'ater. Leon spligâ: “Chësc é onyx, cun chël ch'an po fá oles y incé prosc y morones che te stess pa bëgn y té, Anita!” Mo Anita levâ sö, tolô les peres, saltâ da porta fora y les sciurâ te

rü che s'les dlotí. Canch'ara gnô indô zeruch, s'la riô Leon che ti ê jü dô cína fora sön porta y dijô al pere: “Sciode! Cun chëstes peres podesses gní ric; lassö n'él bel assá.” “Va pa pö”, dijô le pere. Leon ponsâ te chël momënt ala gran planöra, olach'al messâ jí zeruch y a döt cí che l'aspetâ lajô. “Al po ester ch'i ëis os rajun”, dijôl, “tö, pere y tö, Anita, cun osta vedla fede. Mo chi che s'un é n iade jüs da chilò é pordüs. Os m'ëis bele pordü, oramai ne m'orëise nia plü bun.” Anita respognô: “Nos t'orun bun, Leon, y tö te messasses restè chilò. T'as orü t'un jí por ester n scior y te ne desses nia ti fá le fant a i ne sa nia chë, te na regiun foresta. Propi a chësc ti vaste adincuntra; romagn pro nos!” Fora dl ciolá dlungia gnôl le tof sterch dl cíajó che se cunciâ, dla flama via, dl'ega ch'i cialfun indlunch da d'aisciöda, denant ch'al röies adalerch l'isté plëgn, mo cört.

Te chël momënt gnôl ite n famëi dlun fladan a dí che dô strada sö gnôl dui jandarms austriacs che ne s'un capí nia dër fòra; ai â damanè dô le tru che confüj te païsc y sce le jonn Contrin ê a cíasa. Le pere ti cíarâ fit al möt y dijô: “Sunse bele tan inant? Olá oste pa t'un sciampè? Va sön munt te ütia y státon lassö! Dailò aste da vire. Dedô vëgneste jö y te comportes sciöche un de nos atri; sc'ai te chir indô, ne te conësci nia plü.” Leon stô dailò sciöche n pè da si, mâ sü edli lominâ sigüsc. “Oramai él massa tert”, respognôl. Al jô ia pormez al armè, se tolô fòra n pë de cosses, i documënc y i scriç se metôl te gofa. “A s'odëi”, dijôl. Al stô cíamò chit a ti de n baje söla frunt a süa só, spo ti ojôl le spiné y s'un jô.

Sön porta dla terza cíasa êl Tanna che ti scraiâ dô na malediziun, coiô sö na pera y ti la tirâ dô, mo zënza l'atochè. Leon s'ojô y s'la riô mostran cá sü bi

dënz blanc; spo alzâl sö le brac por saludé. Tanna stô dailò sciöch'ara ess dlotí n palfier, cun les mans öna sura l'atra y ti ciará dô cun i edli.

“Tan n bel ch'al é”, dijôra. Leon passâ ía la conca bela vërda, spo piâl sö por chi banc y lastuns y canch'al ê sönsom i giaruns, sparîl. Canch'i jandarms rovâ te cíasa di Contrin y damaná de vigni sort, ciáfâi mâ de te' respostes apresciapüch y da nia y ai messâ indò s'un dè ôta; so iade n'ê sté por nía.

En chël isté jô Anita cun Tanna sö t'ultima cíajara ch'ê cíamò cotan plü alalt co le païsc y trëi ores dalunc, a vardè la mansonara.

Deache la munt ê tan dalunc, ne gnôres nia a cíasa da sëra sciöch'i atri famëis ch'ê restá plü daimprò dal païsc. Vigni secunda sabeda menân sö zacai, por le plü un di famëis plü jogn, porcíodiche le ciostun ch'ai messâ portè sö â n bel gran pëis. Al gnò la sajun dles edemes còrtes da d'isté, canche l'erba vëgn sö bela vërda y grassina y le bestiam sta de nôt defora alaleria; al toma apëna la rosada y i ciarüsc tömi se desfanta tl cíalt dl sorëdl che vëgn sciurè zeruch dales peres.

Tratan öna de chëres nöts s'indesprâ Anita ch'ara aldí dalunc n sonamënt demorvëia. Deach'ara â l'impresciun d'avëi mâ somié, levâra sö sentada sön strasoch y ascutâ plü avisa y sëgn l'aldíra indò; al sonâ tan daplan ch'ara s'un fajò demorvëia ch'ara s'â descedè. Zënza impié la cíandëra se tirâra n quant ados y piâ ía a scür a chirí le let de Tanna; mo canch'ara s'intenô, dal fle lisíer y regular, che la ëra dormî, ne l'ára nia descedada y s'un é strufada fora de cíajara. Alaleria ti jerâl; ara jô söl salajè ch'ê gnü metü jö incër cíajara y rodan dô le cíantun ía odôra jö tla val. Sëgn impormò capíra ch'al n'ê nia cíamò

daldöt scür; tla direziun cuntra sëra, olache l'odlada spazirëia ía por le dé sön pizes dalunc, êl cíamò n fi de löm che se desfantâ sö cuntra le cil, mo segné tlermënter jödapé dal profil scür dles munts.

Spizoran les orëdles aldíra sëgn indò le stlinghinamënt; al ne gnò nia dales perts de so païsc y an n'ê gnanca bugn da s'un capí fòra de cí vers ch'al gnò. Intratan che Anita ascutâ cun le cé danfora y la bočia daverta por se concentrè miú, aldíra sëgn te n iade le sonn cotan plü sterch; al ê sciöch'al rondeniss cun potënza y daimprò. Danter le stlinghinamënt ti paròl d'aldí tl aier incé usc de porsones y de tïers, scrais y versc da temëi. Anita s'â spordü; ara orò cherdè Tanna y s'un sciampè te ütía ite da d'ëra, mo ara n'ê buna nò da s'armere nò da baié. Ara ne s'intenô gnanca ch'ara tromorâ dal frëit y ch'ara stô desculza söi podruns desfridá fòra, tan dassënn l'â tuta cá chël sonn y chëra vera. Sëgn âl n pü' dè dô, al n'ê nia plü insciò da temëi y ara s'â bel plan ausé; les usc s'â destodé ía, mo le sonamënt jô inant, can plü sterch y can plü daplan.

Anita s'ingromâ adöm ía por tera y asvacíâ le spiné sö por le paréi de lëgn dla ütía ch'ê plü cíalt co les peres; ara tirâ incé adöm les iames pormez al corp, coi pîsc söla tera foscía, y se parâ ía i cíavëis che ti tomâ jö tl müs. Sëgn aldíra incé sonan la cíampana de so païsc. Chësc sonn conesciôra bun y i boç se lasciâ aldí tres plü indolater, sciöch'al sozed cun de piceres cíampanes; al é sciöche canche na porsona á le fle pesoch. I boç taiâ ía por n momënt o l'ater y metò spo atira indò man; danteríte aldí Anita sonan n'atra cíampana, dalunc mo tlermënter, spo cíamò na terza y na quarta y cíamò tan d'atres, che implí fòra cun so sonn le

chît dla nôt.

Vignun mëss aldí, düc mëss se descedè, levè sò y jí a d'ascutè. Codí stôra dailò sentada; le lominus dla sèra s'â destodé ía da n pez, les stères jò inant sòn sües arciades, la nôt se tirâ plü daimprò. Mo le sonamënt ne zedô nia.

Le dé dô, da doman, canch'al albiâ da oriënt söles lënghes de dlacia, saltâ Anita zënza cíalzâ y döt scíaltinada jò por chi èrc tiran de gragn salc y dlun fladan, zënza mète averda ales fíciades, canch'ara ciapâ jò sò na pera spizada o arentâ pro le crèp ch'i pisc sangonâ o canche les rames sèces di pinc ti splaiâ i brac, Ara ne jò nia dô sëmena, mo alacörta jò por i lastuns blanc de pera da cíalc y slisoran jò por i giaruns èrc che le pëis de so corp metò da jí jò cuntra la val.

Canch'ara rovâ jò tla val de Lausa y Duron, â dè dô le stlinghinamënt. Te chël ch'ara rovâ pormez ala capela, se daurí sò la porta y la jënt gnò fòra. I èi gnò por pröms: ai â le quant da santus y söl cíapel ch'ai se metò indò söl cé, âi n te' pice smaz de ciüfs. Anita chirí coi edli so pere, mo ara ne l'odò nia inanter düc chi èi; ara le ciarfâ dedò danter les ères che gnò plü tert fora de capela cun i vedli y i mituns. Chisc se despartí sò inanter les lignes dles fosses; mâ chi ch'è gnüs fòra por pröms stò chíc y porvâ da se mète te n certo ordinn. Ai nen bazilâ, sciöch'ai le fajess ingert y ne foss nia ausá; inultima se metò en riga forman na schira stlütâ. Spo metò man da marcé y da cíantè na cíantia ch'an n'â mai aldí enlò, al è na cíantia ligherzina y ritmica ch'i metò da jí plü debota, mo sü vari n'aldín nia, deach'ai jò söl'erba morjela dl pre che tigní zeruch vigni vera. I atri ti jò dô bel plan, zënza se tó l'edl da d'èi. A chisc ti jò pormez Anita che damanâ a chi plü dlungia: "Cí sozedel pa?" Mo degügn

ne ti metò averda y degügn ne dijò na parora cína che chi che piâ ía è cíamò da odèi. Canch'ai rovâ tl post, olache la sëmena pèia jò tl frignun, s'ojò n valgügn zeruch y fajò sègn cun le cíapel y tróc de chi ch'è romagnüs zeruch alzâ le brac, n valgügn cun timidèza y d'atri cun pasciun. Spo stòi chíc y scutâ por podèi cíamò aldí le cíantè y ai ne se moiò nia cína ch'an n'aldí plü nia.

Inultima ojò düc l'odlada sòn Anita che se dodâ da gní osservada döt scíaltinada y splaiada sò y cun le quant mez dejciolè. I atri ti dijò: "Pu, co cíáreste pa fòra? Te n'es gnanca plü da conësce!" Sègn ti jò le pere pormez y ti spligâ: "Ai mëss jí te vera." La jënt jò chita indalater y se metò sòn tru cuntra cíasa. Anita restâ dlungia le pere che dijò: "Y Leon n'é pa nia laprò; sègn él düc che le sa ch'al s'un é jü fora de paisc." "Demez dal paisc?" damanâ Anita, "y olâ va pa sègn düc chisc chilò?" Le pere respognò: "L'Austria é sègn por nos sciöche la val de Lausa y Duron: öna ne po nia gní defenüda zënza l'atra." Anita se tigní a mënt chësta frasa, mo ara se ponsâ: Tanna ne sará mai buna da capí chësc y iö ne po nia ti le dí.

En chël isté ne jò Anita nia plü sòn munt; dô che i èi s'un é jüs, l'adorâi jò te paisc. Sò da Tanna gnòl menè n te' môt, de chël ch'ara foss jüda plü saurí da nen fá a manco. Da d'altonn, canch'an gnò cun le bestiam indò jò te paisc, jò chel püre môt adabrodes sura n crèp jò y morí jöapé de n frignun cun le cé rot. Deache al ne sozedò bele da n gröm de tèmp nia plü n te' caje, gnòl dassënn baié en le dé dla sopoltöra te cortina dl paisc, y tróc orò se tó a dí che chësta desgrazia è mâ la pröma de i ne sa nia tan d'atres.

Anita ne podò nia plü s'incuntè cun Tanna tan sovënz sciöche denant y

canch'ara jô da d'ëra, gnôra bela cöcena tl müs y ne savô mai dër cí dí. Ara ne ti cuntâ mai de chël sonamënt ch'ara â aldí en chëra nôt. Ara â tröp da laür y le fajô chitamënter y ara s'un cíariâ sö tres deplü. Tratan l'invern chersciô Anita cíamò n pü' dl lunch y gnô inçe plü sterscia. Scemía ch'ara â scialdi mâ guanç vedli, s'intenô la jënt ch'ara fajô inçe te chi süa bela parüda. Al ê tröp da fá por düc chi ch'ê romagnüs: cínamai i vedli che s'â bele trat zeruch a palsè messâ sêgn indô n pü' daidé. Le fat da ne podèi nia plü avèi brac assá ê por le momënt la sóra consequenza dla vera te païsc, deache söles püces chertes ch'i peri de Lausa y Duron scriô a sües families ê dôt cant misterius y rí da capí.

En chël ann metô man la vita tradizionala di famëis da jí jöpert. Chësc ne sozedô sambëgn nia te n iade, sciöche an ne po gnanca s'aspetè che na vita umana se destödes sciöche n chentl te n dé su; al sozed plütosc che le nü se tira íte tl vedl tl tēmp de tröc dis. Impröma mëton man da trascuré les vedles usanzas, spo les lácion jí n püch al iade y baia tres demanco y tla finada vëgneres desmentiadés daldöt, y mâ plü chi che les conësc cíamò s'intēnn dla mudaziun che va inant. Anita ê la pröma da s'un anadè de döt chësc. Metü man âra cun la maratía de Tanna, che jô te püch tēmp dassēnn jöpert; degügn de chi ch'ara â dagnora daidé ne podô fá sêgn val' por ëra. Vigni laür te païsc gnô fat cun pücia vëia y cun la ria löna; tröc metô man da s'la bëire y da se tachè ales mitans, sciöch'an foss rová al ultim momënt por podèi le fá. Le vedl Contrin cía fá n ater viz: al metô man da sciacarè sciöche n mat, se lamentâ ch'al jô inmalora, deach'al ne podô nia plü s'un jí da cíasa demez, y al ti gnô inçe pesoch ala fia cun so nervosism.

Anita porvâ da tigní fòra döt y val'

iade ëra l'unica ch'ê buna da fá n pü' d'ordinn inçe tles cíases di atrí y da ti baié ala jënt da laurè inant; ara ne se conzedô gnanca n momënt de pësc y da sëra jôra cíamò da Tanna a ti fá i scüfs de cíasa, almanco chi che jô le plü debojëgn. Tanna stô sentada dan le mogun frëit injopada ía te cutres, cun le müs slaurí y tomè adöm y ti cíarâ fit a Anita zënza daurí la bočia y zënza ti dí dilan por so aiüt. N iade dijôra: "Döt cant cí che te fejes n'é por nía. Tö ne pos nia tigní sö cí che nes manacia. Lascia crepè le bestiam! Plü adora ch'al mör y miú ch'al é." Anita ti respognò: "An mäss fá cí ch'ê dërt." Ara n'â bele codí nia plü baié cun Tanna y la ëra spizorâ les orëdles, porcíodiche la möta â n'atra usc, sciöche düc podô s'un anadè. "Y cí é pa dërt?" damanâ Tanna. Anita dijô: "Fá a na manira che nia ne vais a perde." Tanna jô inant: "En chëra nôt ti este saltada dô ala vera, canch'al sonâ les cíampanes." Anita se dê en scas dala spordüda, mo ara porvâ da se controlè. La ëra dijô cíamò: "Tö t'as orü scutè ía döt, mo iö m'un á impò anadè. Tö te fajarás dagnora cí che t'arates dërt. Mët averda da nen paíe nia sura!" Anita dijô: "Poi damanè, sc'an po tó dann dainciará?" Tanna respognò: "Cí ch'ê forest por nos é n'atra lege. Recordete: nos ne podun nia vire dí te n ater monn; i messun se temëi, deache defrunt a chësc monn sunse massa debli." "I ne podun nia se fá de te' domandes", respognò Anita.

Bëgn präsc sozedôl cí che Tanna â odü danfora. Danter i famëis saltâl fòra stritaríes y chësc ê normal, deache an messâ desvié dal ordinn tradizional dla vita. Anita porvâ bëgn da apajè ía döt, mo ara n'ê nia buna; la descordia se deslariâ fòra da na cíasa al'atra impestan defata döt le païsc y disturban le svilup di laürs. Ara ne dorâ nia dí che degügn

ne fajô plü cí ch'ai ess messü fá y an lascíâ che les cosses jiss inant sciöch' ares jô. An pordô bestiam, l'ega fajô dann ai pra, le rü che s'â slunfè sö da d'aisciöda cun le dlighé dla tröpa nëi ê jü coi piagns che ne gnô nia plü fac sö. Dales valades se deslariâl fôra usc misterioses, metüdes da jí da foresc gnüs adalerch tan tröc sciöche mai denant; la maiú pert restâ sciöche ghesc y scrocâ pro les mëses di atri. Anita la tigní tres cíamò fôra, ara ti â la rafa ai foresc y ti baiâ da dessenè indlunch olach'ara i incuntâ. Chi respognô y ti les manaciâ: "La vera dess inçe rové chilò y ves borjé le tèt sura le cé!"

Y la vera gnô. La jënt de Lausa y Duron se spordô, mo düc fajô inant les cosses plü nezessares. La preocupaziun i sburlâ da ponsè ai bojëgns dl momënt, mo sües dezijiuns ê falades, sü sentimënc balâ ia y ca inanter na vita zënza pinsíers y plëna de tëma y spavënc. Magari êl inçe anfat; nos ne sun mâ nia bugn da capí ch'ai foss inçe stá a öna da arbandonè la val, canche n grup de soldas dl'Austria ti comunicâ chël ordinn; nos s'ësson aspetè ch'ai ess mâ tut na te' dezijiun tl caje ch'al ne foss plü stè degüna atra poscibilitè. Ai ne gnô nia sburlâ dala convinziun che chësc messâ ester y gnanca dala tëma da perde la vita; ai ê bele tan desraijá da süa tera de derivaziun ch'al bastâ l'intimaziun de n caporal menè söl post por i fá jí demez.

Canche chësc ti gnô a orëdla a Anita, metôra man da fá descuscions cun so pere; ëra ne s'un foss mai jüda demez dal païsc, dijôra. Le pere ti dê jö, mo al ne se tolô nia dlaorela da rajonè impa-ra. La picera comunanza â sëgn debojëgn de n ël che s'un toless sura, che metess indlunch ordinn, che la condejess. Chësta misciun ti gnô afidada zënza descuscions al vedl

Contrin. Anita n'ê nia buna da odëi íte döt chësc; al ê sciöch'ara viess fora dl tëmp, sciöche la manaciada y le prigo ne la tocass nia. Ara ciarfâ frëit jö por le spiné da aldí baian süa jënt, mo ara ponsâ impò che l'emigraziun depenò da porsones y n'ê porchël nia inevitabla; ara ne gnô nia por desgrazia sciöche n temporal, sciöche na lovina o sciöche n podrun che brodora jö de n crëp y copa n armënt, mo che á le scomenciamënt y la fin te pinsíers umans; porchël sperâra cíamò tres che chël fantom se defantass. Al é da capí ch'ara n'odô nia tler cí che sozedò; sot te so cör se sintíra sarëna y te sü edli êl la medema morvëia spinsirada ch'an po ciarfè ti edli di mituns. Insciö tolôra sö döt sciöche na seria de retrac y ara aspetâ mâ ch'ai spariss, y nos messun sëgn ves cuntè cí ch'al ti é sozedü.

N iade aldíra de nôt che zacai daurí l'üsc de stala. Deach'al ne gnô mai trat cá le ridl, saltâ Anita fora de cíamena, ch'ê mâ despartida jö dala stala cun n parëi bas de brëies, por odëi chë ch'al ê. Ara gnô cherdada por inom da na usc conesciüda; al po mâ ester Leon, se ponsâra. Te stala, inanter les dües lignes de bestiam, odôra sëgn n ël injopè ía te na mantelina foscia. Le fre s'la despiâ y ti jô pormez. Anita osservâ ch'al â n quant da soldá indos y dala forma y dala sort de braia, ch'ara â odü plü iadi sön n valgügn retrac che rodâ intoronn, capíra atira ch'al ê na divisa taliana. Leon ti dijô: "Ví cun mè! I sun gnü adalerch dô n tru che degügn ne conësc y olache degun malan ne s'intopará da me gní dô." Mo Anita se recordâ atira che inçe ëra conesciô bun chël ju. A nord dla val, te n parëi dl crëp che dê l'impresciun ch'ara ne jiss nia da le superè, se dauríl n ander che condejô te n fossè dagnora plëgn d'ega y chësc se tirâ inant por n bel peiz te na sfëssa

strënta; rová fora dl crëp, indô tl lominus, êl na picera conca sot n banch dl crëp. Da chilò podôn jí inant y rové ia söl' atra pert zënza gni odüs da degüna pert. Canche Anita cignâ de no, dijô le fre plütosc cun la ria: "Te ne dësses nia me desprijé, te ne dësses nia crëie cí ch' ai baia de mè." Anita respognô: "Degügn ne baia, mo él dërt cí che te fejes?" Leon respognô: "I m' á stracè jô dôt le dé por gni a te dô; ségn mëssi jí zeruch; no ti dí a valgügn ch' i sun stè chilò." Al se tirâ ados le mantel, daurí l' üsc de stala, stô cíamò chit n momënt y sparí spo tl scür dla nôt. Anita ascutâ, mo ara n' aldí nò sü vari nò val' atra vera. Defora êl scuranta nôt y les ambríes fosces ascognô vigni ségn de vita sot sües ares ite.

Le dé dô da doman metô averda Anita che la jënt tolò fora de stala i müsc, ti cíariâ sö de gragn sac tacan laprò condles y massaríes, parâ le bestiam fora de stala y gnò spo indô dlun saltan zeruch te cíasa a se dô d' atres tascas y sportoles. Ara s' un fajô demorvéia che dôt chësc sozedô cun na te' prescia, tl chít y zënza na gauja particulara; i crëps almanco, a chi ch' ara ti cíarâ sö, ne ti parò nia atramënter che zënza. Anita osservâ la jënt che messâ mète averda ch' i tíers ne jiss nia sciöche dagnora dô les sëmenes che menâ söles pastöres, i mituns che saltâ da piz a cíantun y orò cíamò jí ite tles cíases bele sarades pro, i mëndri ch' ê sentá söi gratuns y bradlá. Dalunc odôra so pere che jô da un al ater y baiâ cun düc. Èl ti cíara incé sö y ti fajô ségn da jí imparâ. Anita fajô n pü' de cira da rí, mo romagnô frëma dan porta: inanteríte êl le rü, le mür de peres y le pre bel vërt. So pere messâ indô se fistidié di atri; inultima passâl danter le bestiam fora y se metô a cé dla carovana. I mituns parâ i tíers cun les mazes, i ëi sburlâ i cíars y

i gratuns y les ëres tirâ i müsc tla cíavëza. Tröc â n rucsoch pesoch söl spiné y jô dôt gobi. Anita ti cíarâ dô ala carovana che piâ ía y se destirâ fòra tla val por se strënje indô, canch' al metô man i giaruns, olache le tru gnò plü strënt y plü ért y se tirâ danter de gragn podruns sö cuntra le ju. Tla finada ne la odôra nia plü.

Ségn te n iade â Anita tëma: le rü rausciâ, les ês senâ, mo les portes dles cíases ê stlütës. La jona jô debota sura piagn ía, tirâ n salt sura le mür fòra y ê sön pre; dailò êl deplü borduns y cioi roç stromená intoronnn, l' erba ê ciapada jô y an conesciò fòra i ciap di cíalzâ y les pedies di tíers. Anita gnò dlun saltan zeruch cuntra les cíases y metô man da mazè a porta; tla terza cíasa aldíra ségn che na finestra se daurí sö y ara odô che Tanna spizorâ fòra cun le cé. Anita se spordô dassënn y ê costernada, porciodiche Tanna ê desnüda, â le müs de n corú dla tera, i edli blanc y le piet plëgn de plaies che sangonâ. "Nooo!" scraia Anita dôt sprigorada, zessâ pomez al mür de peres y s' ingrumâ te n cíantun; mo ara odô che Tanna alzâ sö le brac y ti fajô de mote da jí ía. Ségn era veramënter terrorisada, ara tirâ n salt sura mür ía y s' un sciampâ fora por pre cína sö pomez ai crëps; impormò lassó tignîra chit dlun tromoran y s' infidâ da s' oje zeruch. Insciö odôra che Tanna ê tomada ía: so brac pingolâ zënza s' armöie da finestra foraijô y so corp ê ingrumé adóm sön balcon.

Anita dê na odlada sö cuntra le ju. La carovana n' ê nia plü da odëi, mo inanter les crëpes êl romagnü indô valch de scür. Canche Anita ti rovâ pomez, podôra conësce fòra ch' al ê n sach y rovada tóch dlungia, odôra ch' al ê fëgn laíte; al s' â daurí sö y al ê brodorè fòra n valgönes püces ch' ê gnüdes metüdes suraía.

Anita les arcunciâ indô ite, mo öna s'un tignîra tles mans. Ara se cufâ jö ia por tera cun les iames incrujades y metô man da morde jö, intratan ch'ara cíarâ jö tla val de Lausa y Duron: les cíases ê tres dailò te so post, mo an n'aldî nia plü le bradlamënt di tíers,

Anita stô döt le dômisdé a se goder le cíaldin danter chi podruns y a ti cíarè ales munts y ales neores; al ti savô bel da stè a sorëdl, ara se destirâ te sü rais sciöche n tier y se lasciâ sö por le sach bel morjel che dê dô sot sü brac. Söla sèra jôra cíamò plü insö cína sot i parëis y se straciâ dô le sach söl spiné. Rovada pormez a n te' pice ander, le lasciâra jö dan la entrada y dedò se ragaciâra incé era sö y jö ite tl ander; fora de n pice lagosc gnòl n rí tof da ega chîta y frada. Jon inant tl scür dlun palpan se tirâra inant söles peres cína itinsom l'ander; dailò tolôra le fëgn fora de sach y se arjignâ cá n pü' de let; ara se ponò lassura y s'indormedí.

Da jí sö cuntra le ju passâ la jënt de Lausa y Duron dlungia sües pastöres plü altes ia; a düc ti savôl dër da incrésce da messëi s'un jí a chësta moda. Les munts y les tèmple èrtes dominâ la contrada stlütä íte te na gran pêsc. Le sorëdl stlopetâ sü rais söi crëps y i pici rüsc rogorò fora por les pastöres y saltâ ligherzins y busiënc sura les peres jö. Döt ê sciöche un de chi dis, canch'an mëna la mansonara te munt, mâ ch'an â l'impresciun da ester plü adora sön tru, deache tòc de tarëgn moi y morjí se baratâ jö cun taçes de nëi. Ia delá dal ju n'era nia plü insciö. Söl'atra pert odöi i pröms soldas, incé sc'ai ne stô nia chíc a ti cíarè; impormò plü injö, canch'ai n'incuntâ d'atri y i aldí baian te lingac nia da capí, por ungarasc y croat, stô un o l'ater vignitant chit a i osservè. Mo atira êl chël ch'ê tòch ia dedò che le sforzâ da jí inant, porcíodiche söl tru

strënt n'êl nia lerch da se tigní fòra y chi che gnò dô pordò la paziënza, sc'ai gnò tignis sö da chi che jö danfora. Sce i tíers orò snasè na tačia vërda o morde ía n cipl d'erba, se ciáfâi atira n scraiuun o la maza jö por le spiné. Canch'i profugs ê rová söla sèra jö tla val ôta a nord, ciáfâi dailò n busiamënt de soldas y de cíavai, sciöch'ai foss rová te n furmiá. Düc ê en movimënt y la strada ê gonot blocada, mo la jënt de Lausa y Duron n'orò nia cíamò palsè y parâ inant le tlap; sce la strada ê impifada, aspetâ i armënc cun paziënza cína ch'ara ê indò lëdia.

Le pröm dla carovana ê le vedl Contrin che jö por le plü n bel tòch danfora; i atri ne l'odò gnanca intratan ch'al damanâ, ciáfâ indicaziuns y gnò damanè y porvâ da calmè jö. Insciö jö la colona di profugs inant dô n plann, scemía che les porsones che metò averda al bestiam ne s'intenò gnanca; oramai ê düc stané por le iade lunch, disturbá dala contrada che baratâ jö zënza lascè dô, dejinteressá, deach'ai ne savô nia olach'ai foss rová. Canch'al metò man da gní nôt, y chësc sozed tla val denant y plü a slöm, rovâi sö na stricora de tera cun n tlima bonac, daverta danter les munts y coltivada cun vignes, urc de lëgns da früic y cíamps strënc y spidiciá sö; porchël aratâi da ester daimprò da n païsc, incé sc'ai ne l'odò nia. Mo ai ne se cruziâ nia da damanè olach'ai ê gnüs mená. I terac ê gnüs limitá cun de te' pici mürs basc y, olache al n'ê nia chi, êl na si; mâ dainré êl n tòch de vërt lëde y davert te chësc cíampoprè partí sö te na maníra tan demorvëia.

Chëra contrada plajora ti dê forza ala jënt. Mo dô da n pez odò les ères che les vacés se stentâ da jí inant, deach'ares â l'üre inflé. Ares les parâ, olache le rü â mangé fòra so let söl ur dla tèmpla y

rausciâ inanter podruns y lëgns tomá. Sön süa pert êl dô rü jö na stricora de pre; i urc de öa ne rovâ nia pormez ala spona, plü dessigü deach'an se temô che les rogossies ess podü inurcaltan fá dann. Les ëres jô a dô les condles tacades pro la sela di müsc y metô man da muje. Ares messâ s'injendlè jö ia por tera y les vacés petâ fòra, deach'ares ê ausades cun la sela da muje; por implü âres messü jí massa lunc y ne gnô porchël nia mutes söl'ora ch'ares ê ausades. Mo ares dê impò tröp lat, tan tröp ch'al n'â gnanca lerch tles condles. Boiü nen gnôl plütosc püch; canche les condles ê plënes, n'ê gnanca mez le tlap cíamò mut y les vacés bradlá dal mè al üre. Na möta jona tolô cá dües condles y jotâ le lat te rü; l'ega tlera s'intenjô por n momënt a blanch. Les ëres ti cíarâ madër y spo ti fajôres dôtes dô; l'ega menâ inant les ones blancojines che fajô de te' gran flocores y inçe n pü' de scaioz. I mituns saltâ dô rü fora y ti jô dô y ti sciampâ inçe dant a chëra vëta blancia; n valgügn metô jö i brac te chësc moscedoz d'ega y lat ch'ê cíamò n pü' ciöbe.

Canche les vacés ê dôtes mutes, metôres indô man da pascentè, da zafè ía l'erba deperpo ch'ares jô bel plan inant, y la jënt ti cíarâ pro y les lasciâ fá y ti jô dô, y insciö se metô la carovana indô sön tru. Mo le pre se rovâ pormez a n mür de peres che tigní sö la tera de n urt da öa metü n pü' plü alalt che la spona, porcíodiche dailò s'â le rü cíavè fòra n let plü sot. I tíers se jetâ dlungia le mür, deache les peres â trat íte le cíalt dl dé y insciö se sintí plü sconá; n pêr de vacés tofâ les plantes da öa y mangiâ jö les gran fëies, sciöch'ares foss stades te süa cíanè te stala. La jënt destenô fòra cutres ia por tera y se ponô lassura inanter i tíers ite; un o l'ater piâ ía a d'abiné adöm lëgna y i mituns se ragaciâ

söl mür y tirâ ía les rôtes dla öa ch'ai sciurâ inçe söi müdli.

Al gnô impié füc y les rames vërdes fajô n dër föm. La jënt boiô le lat y mangiâ les püces fora di sac. Degügn ne baiâ tröp; dlungia i füc aldín mâ barbotan y canch'al rovâ dala strada plü dalunc la vera dl cigognamënt di cíars, dl fringhiní di cíavai y di vari ritmics y regulars di soldas, se spordô la jënt, scutâ chita y cucâ inanter les rames di lëgns da ordöra fora.

Le vedl Contrin rodâ da n füch al ater y osservâ le müs di profugs che gnô iluminé dala flama; sc'ai ê n pü' plü dalunc ch'al ne podô nia i conësce, y sc'al odò danteríte na ëra, ti jôl pormez, la branciâ te na sciabla y damanâ: "Y Anita? N'aste nia odü Anita?" Les ëres scassâ le cé: "Nò, i ne l'ún nia odüda; n'ëra nia?" "Nò", respognô Contrin, "ara n'é nia." Che süa fia n'ê nia pro chëres ch'â daidé da doman, chël se recordâl, al l'â tut sö zënza se fá pinsíers. Söl iade êl dagnora jü danfora; n iade âl damanè olach'al ê Anita y zacai ti á respognü ch'ara ê pro i mituns. Canch'al fajô na secunda roda inanter i füc, n'êl de chi che se dessenâ y les ëres dijô: "Dá na tría y láscesse en pêsc!" Öna ti les manaciâ cínamai cun n drembl; n'atra â i edli da ega. Le vedl ti cíarâ döt desturbé fit ai füc che se destodâ bel plan jö; tla mesalöm â chi müsc desfac jö na cíaradöra salvara y foresta; an â l'impresciun da odëi porsones de tèmps cotan plü vedli.

Le döt dô piâ le jënt de Lausa y Duron indô ía, cun na dërta prescia y zënza dí parora.

Ti pröms dis dô la detlaraziun de vera dla Talia ne n'êl söla front nöia degönes trupes regulares austriaches; ares ê dôtes söla front orientala y al passâ ía tröc dis por les menè söles lignes de combatimënt. Cína ch'ares

rovâ adalerch, gnô le païsc defenü da n valgügn regimënc ch'ê dailò por l'adestramënt y da düc chi dla milizia teritoriala ch'ê gnüs cherdá íte. Te chi dis êl n pice numer de soldas malarmá che ti tignî bòt ales prömes ataches di taliagn; söi jus y ti passaji plü strënc dl païsc se verificâl n pü' indlunch agiramënc, assalé nia aspetá y episodés sciöche chëres ch'i orun sëgn descrí.

N pêr de scuadres de soldas comanades da n ufizíer dl'Austria, ch'â inom Friedrich, tolò íte la cresta sura le païsc de Lausa y Duron. L'ufizíer gnô jö cun sü omi cína söi banc de crëp plü basc, da olach'an odò y controlâ döta la valada; mo al ne la riscíâ nia da jí inant cína te païsc o söl spiné dla tëmpla söl'atra pert, deach'al savò ch'al n'â degügn ia dedò por ti curí les sciabes. Mo impò ti dël a n valgönes patrouilles de trëi soldas l'inciaria da jí a esplorè le raiun incëria. Söl misdé gnô öna indolatra zeruch a referí che dales vals che cíarâ cuntra misdé, sö por chëres ch'al foss gnü inant dô d'atres informaziuns i taliagn, n'êl inió n ju ch'ess condüt a Lausa y Duron. La sora poscibilité da ti rové pormez ê la picera strada strënta ch'an podò controlè y blochè da süa posiziun.

I soldas dl'ultima patrouille, ch'ê gnüda menada por la cresta che stlujò íte da öna na pert la picera val, gnô adalerch cun na jona y ti la presentâ a so ufizíer dijon ch'ai l'â incuntada sura la posiziun sö, ascognüda sot n parëi dl crëp; ara ne dê degönes spligaziuns y s'impuntá y mâ cun la forza êsi stá bugn da la fá jí cun ëi. I soldas ti fajò les medemes domandes en presënza dl ufizíer, mo la möta ne ti dê degöna resposta; ara se tirá sö na pert, se sentâ jö sön n podrun y ti cíarâ ales püces, bele en pert taiades sö, ch'ê sö na cutra destenüda fòra ia por tera. L'ufizíer la

osservâ y deach'ara â i cíavëis scürs y i edli rosc y deach'al ne conesciò nia le païsc, aratâl ch'al foss miú ti baié ados por talian y porchël ti damanâl, por talian, sc'ara ê da cíasa tl païsc jö dessot. Anita ti cíarâ fit zënza pronunzié parora y un di soldas se ficiâ íte damanan cíamò n iade: "Ara n'ó nia respogne!" La möta ti dê na odlada sciöche na stlopetada y ti cíarâ indò cun de te' gragn edli al ufizíer: "I á fan", dijòra por todësch mostran jö söl pan.

L'ufizíer ti dê ía öna de chëres püces torones. La möta piâ dô, mo impede morde jö la tignîra tla man sciöch'ara l'â ciafada, zënza se tó l'edl dal ufizíer che la conscidrâ cun na cira da bonac. Al ti fajò cíamò n iade la medema domanda, mo chësc iade por todësch: "Ei", respognò Anita, mo lajò n'él plü degügn; ai s'un é jüs düc." "Y porciódí n'este pa nia jüda impara ince tö?" damaná l'ufizíer. "I n'á nia orü m'un jí", dijò la jona; "al é jü demez y á tut dann. Düc i atri che s'un é jüs nen pairá ince sura; iö ó restè chilò." "Degügn ne po romagne, sce la vera röia ince te chësta val", ti respognò l'ufizíer. "Mo ince chi che s'un va ne ti sciampa nia ala vera", dijò la möta. "Y porciódí s'un éra pa spo jüda la jënt de to païsc?" "Deach'ai ne le sa nia y deach'ai á tëma; iö me tëmi mâ, sc'i mëssi m'un jí da chilò." "Ne t'á dit degügn che ia dedò él i taliagn?" La jona dubitâ n momënt y ti dê spo na odlada confidenziala al ufizíer; al ne s'un anadâ gnanca, deach'al ê ôt y mostrâ cun la man les munts ia söl'atra pert. Sëgn s'ojòl indò cá dala möta y damaná: "Cò aste pa inom?" "Anita Contrin", dijò la jona. "Mi pere é Leon Contrin y ince mi fre á le medem inom; mia uma â inom Anita, mo ara é bele dadí morta. Mi pere sciacarëia de pels y nos abitun a Lausa y Duron."

L'ufizier è imprescioné da aldí cun í naturalèza che la möta respognô a sües domandes; chël moscedoz de bazilé y de resolutèza, de se stlü íte y de gní adincuntra, de alujiuns ríes da capí y de prezisaziuns tleres le destrubâ. Al ê cíamò jonn y romagnô n pü' cunfus. Spo dijôl: "I te menarun dailò, olache tüa jënt é júda; chilò ne poste nia restè. Aspeta mo!" Al jô a cherdè n soldá che messá jí dômisde zeruch tla val che cíarâ cuntra mesanöt por ciafè ordinns. Al orò ti confidé la jona ponsan ch'al ess dessigü ciafè ti paísc dlungia conescènc che l'ess tuta sö. Canch'al gnò zeruch tl post, olache la möta ê stada sentada, n'èra nia plü, ara ê sparida. Atira menâl fòra n grup de soldas a chirí jô la zona, mo ai gnò zeruch zënza avèi ciafè la jona. Al radoplâ les mosöres de prudènza y metô indlunch verdes, mo la situaziun romagnô la medema cína da sèra, zënza ch'al sozedess valch de straordinar.

Canch'al gnò scür, intratan che le comandant ê sentè cun chi che n'ê nia de verda te na picera fopa da erba y düc scutâ, aldín te n iade na cherdada mez dadalt. I soldas saltâ sö en pé, mo la möta ê bele dlungia so aciampamënt; mâ l'ufizier su â odü sciöch'ara ê smizada fora dl'ambría de n podrun. Anita ti jô pomez y dijô döt agitada: "I á ciafè fòra valch!" Ara mostrâ la val y les munts che s'averjô sö fosces ia söl'atra pert y dijô: "Ia dedò él i taliagn, èise dit." Süa man dessignâ n ôt tl aier y stò chita mostran coi déic i parèis che se destacâ dal cil scür cuntra nord, dô les sciabes dla posiziun. "Coraía él i taliagn", dijôra, "y dailò gnarái jô." "Al n'ê nia poscibl", scraia n valgügn omi, "degügn ne po passè da chësta pert, ara ne va nia." "Y ara va scé", dijô Anita, "al é na poscibilitè inanter i crèp. Iò á dormí dailò y os m'èis ciafè bel dant

zënza odèi l'ander."

I soldas tigní söla süa y dijô ch'an ne podò nia ti crèie, mo l'ufizier ti baiâ ala möta: "Va bun, te le dijés pò tö. Ségn sta madèr chilò y no t'un sciampè; nos jarun a cíarè, sc'al é vèi." Anita s'impuntâ energicamënter: "I messèis me lascè gní cun os", dijôra. "Da susc ne ciarafèise mai chël post; i ves acompagnarâ iö pomez. I taliagn é bele piá sö dal'atra pert, iö i á odü, no me lascede chilò!" Le comandant stò söla süa: "I jará iö cun trèi soldas, cun chi che t'á condüt chilò da misde; èi ciarafá sö le post y tö te romagnes chilò cun i atri." Anita se petâ jö dan sü pîsc, alzâ sö les mans cuntra èl y periâ: "I mèssi gní cun tè! Ascúteme sö, al é assolutamënter debojègn." Un di soldas se moscedâ íte y dijô: "Al po ester ch'i ne sunse veramënter nia bugn da ciafè fòra le post." Le comandant ponsâ sura y spo tolól la dezijiun: "Va bun, te gnaráis incè tö; iö stará dlungia tè y i atri trèi nes gnará dô." Anita n'ê cíamò nia contènta: "Os messèis gní düc y atira", tignîra pro, "zënza sarál massa tert." Insciö comaná l'ufizier dötes les scuadras da se mète sön tru. Ai passâ fora por l'ander y rovâ tl fossè; rovâ ia söl'atra pert, se despartí spo sö y ai podò sciurè la odlada söla tlea èrta, iluminada malamënter. Ségn gnóra sö che les indicaziuns dla jona ê veritores. I taliagn ê gnüs sö dala val y se arpizâ sö te de picí grups; al ê rí da dí tané ch'ai ê, porciódiche tröc ê ascognüs ti barantli y la maiú pert ê cíamò scialdi dalunc. Mâ na squadra sóra ê plü daimprò y gnò inant zënza mosöres de prudènza; al ê tler che degügn ne sospetâ la presènza de n nemich. Impormò canch'ai ê rovâ dèr daimprò, dè l'ufizier l'ordinn da stlopetè. La sorprèisa por la resistènza nia aspetada fajô na te' faziun che incè i atri grups

ciamò plü dalunc dê ôta y s'un sciampâ tles gran taçes vèrdes de barantli. I taliagn dl'avanguardia ê düc tomá; mâ un parôl por n momënt che ne foss nia gnü ferí, porcíodiche al ê ciamò jü bel plan inant, sciöch'al foss stè sura pinsier. Dedô âl alzè sö i brac y ê tomè danfora zënza lascè aldí n scrai. Chësc ê sozedü dër daimprò. Le comandant dê l'ordinn da jí inant, y i soldas saltâ cina söl'ultima cresta, olach'al ê rovè le nemich, dedô jôi incè jö söi banc plü basc dla tèmpla y inant por n pice tòch, mo zënza plü se scontrè coi taliagn che s'â retrat cun na dërta prescia.

Canche l'ufizier cherdâ adöm sü omi tl mëte man dl albié por ocupé y s'assiguré la sortida dla posiziun, incuntâl la jona dan l'ander. Anita ê injendlada ia por tera dlungia un di soldas taliagn tomá, ch'ëra instëssa â inzaridè cina corassö. Le mort â i edli impuntassö daveré: ai ê bröms y lominâ tan dassënn da fá sperde vignun che ti ess ciarè. Canche le comandant rovâ plü daimprò, alzâ sö Anita le cé y ti ciarâ, spo ti stlujôra pro i edli al soldá tomè. L'ufizier ti ciarâ tl müs ala möta y spo al mort ch'â i ciavëis scürs che ti tomâ jö por les tèmple: la boçia ê mesa daverta; ségn ch'an n'odô nia plü sü edli tan severs ê sü lignamënc jogn y fins. Te n iade se dê l'ufizier na dërta spordüda: al ê apëna bun da crëie a sü edli che passâ dal mort a Anita y da Anita al mort. La jona s'al cherdâ pormez y tigní sües mans, deperpo che les legremes ti rogorò jö por les massëdles. Le comandant dijô döt agité y oramai cun pasciun, sciöch'al n'oress nia ciamò se rassegné al'evidënza: "Tö nes as fat n sorvisc gnanca da dí ne." La möta metò man da bradlè dadalt, mo spo se calmâra y dijô cun na usc dër tlera: "Al ê mi fre."

L'ufizier n'ê nia bun da manifesté

süa comoziun, al gnô mâ fòra cun n pèr de parores malintopades de confort por la jona; al ê costernè y disturbé y s'un foss plü ion sciampè, porcíodiche ségn âl mudé completamënter opiniun söla jona; la rassegnaziun chîta, cun chëra che Anita soportâ le gran dolor, ti fajô impresciun. Insciö tolôl la dezijiun da fá la cossa plü saurida da capí y plü dignitosa: da ti dè l'ultim onur al tomè y da le portè jö tl païsc de Lausa y Duron. Intratan che Anita stô tres ciamò injendlada ia por tera dlungia Leon, metôl adöm na barela cun rames sëces de peció y de chëres vèrdes y profumades de barantli. I soldas alzâ sö le mort y le portâ sciöch'ai le nainass bel fin jö te païsc, jö por na sëmena plëna de peres. Anita ti jô dô y se stopâ le müs cun les mans. Ai sopolí Leon ciamò en chël dé, ai le curí pro cun tera impröma cun les mans y spo coi badis, ai dijô na oraziun y söl müdl de tera metôi na crusc. I dis dô romagnô Anita bela sóra sentada dlungia la fossa de so fre y degügn ne s'infidâ da la disturbé.

Dô che le spostamënt dles trupes ê stè rovè, gnôl fat de gran ofensives sön düc i seturs dla front taliana. Le grup de soldas dl ufizier Friedrich gnô assegné a n'atra unité. Dô ch'i taliagn ti â fat ti combatimënc na resistënza violënta, messâi zede, insciö tolô ite i soldas austriacs te plü posc lignes cotan plü inant che chëres ch'ai â tl pié ía.

Te chi combatimënc gnô le païsc de Lausa y Duron desdrüt cun les ermes y cun le fûch. Tl tèmpe de dui dis baratâl jö plü iadi patrun: i austriacs le tolô ite cater iadi, mo le pordô indò vign'ôta; tla cuinta ataca garatâra spo definitivamënter, deach'ai ê stá bugn da blochè i taliagn söles munts ia dedô. Dô ch'ai â concuisté le païsc, jôi inant por la val cuntra misdé y stlujô jö dotes les poscibilitês de passaje sides jö albas che

inće soi jus plü alalt, insciö tomâ inće les crestes danteríte te sües mans; ai gnô impormò tignis sö dan les altöres che despartësc le raiun da munts dala planöra taliana.

Anita n'odò nia plü la fin de Lausa y Duron. Le comandant Friedrich porvâ da la baié sö da s'un jí tla val cuntra nord, olache la jënt ne s'un ê nia jüda; dailò fóssera zënzater gnüda tuta sö y ara foss inće gnüda alsavëi, olache sü parënc s'â lascè jö y insciö éssera podü rové laprò. Mo la jona cignâ de nò y cíarâ jö ales basses cuntra süa val. L'ufizier porvâ spo cíamò da ti baié te n ater tonn: al la tolò tla man y ti spligâ ch'i taliang foss pa defata gnüs zeruch cun deplü soldas, dal momënt ch'ai â bele porvè n iade, y te chël caje ne foss na ëra sóra bëgn nia stada tl dër post. Le sorvisc ch'ara ti â fat ê dessigü stè gran, mo sègn messâra cíamò ti nen fá n ater: abandonè chël post. Mo Anita tirâ zeruch la man y ti dê na odlada da dessenada. Sègn lovâ sö le comandant y süa cíaradöra â na espresciun ch'ara n'â mai cíamò odü denant y che ti fajò pôra: cun edli sciöche saítes y cun usc fréida la comanâl da s'un jí. Apëna che Anita ê ia delá dal ju, olach'al vëgn sö incö na strada asfaltada plëna d'ôtes, incuntâra n gromun de soldas che ti gnô adincuntra en colona y s'adorâ dóta la strada. La möta saltâ dlungia la strada strënta y érta y se sintí lisífera da osservè düc chí ëi che gnô itessö bel plan cun de gragn peisc söl spiné. I soldas, che passâ dlungia chëra jona coi cíavëis scürs ia, ti cíarâ y ti baiâ inće ados, frases cörtes che ëra ne capî nia. Anita conscidrà chëres espresciuns, chëres boécs davertes, y ara aldí les usc y le rí che rondení y se desfantâ spo atira indô ia. Al ê sciöch'al jiss föra da ëra na tiza de buna löna che ti la tacâ ai atri y che se destodâ impormò jö te bosch, olache

la pendënza é maiú y la strada che vëgn sö é dër érta. Dailò s'accontentâ i soldas de fá n pü' de cira da rí o da oje por n momënt le cé; por baié o por s'la rí dadalt ti falâl le fle.

Anita s'un tirâ plü dalunc da strada; ara schivâ le bosch y jô inant dô le let dl rü blanch y da saurun. Al ê plütosc pücia ega en chëra sajun megra de plöies; l'ega rogorô te deplü brac fora por i pra y stlujò íte n valgügn de te' pici coi vërc por rové spo indô adöm. Inanter les peres ite êl lëgns cun raísc y döt, sèc y zënza corú, y chilò y dailò n gran sotissura de trognores de müies fosces. Vignitant podò la möta inće cadrié por n tòch plü lunch sön saurun fin, te chël ch'ara drucâ íte sües pedies; chësc ti plajò daspavënt dô ch'ara ê jüda codí söles peres spizades che ti fajò mè.

Rovada jö tla val constatâra ch'i pra ê cotan plü lerc y plü bi che a Lausa y Duron, scebëgn che la strada, i mürs y les brüsces tolò íte na buna pert dl terac da plan. Ara n'â gnanca mai odü tan de gragn cíamps y al ti savò bel da amiré la bela blâ cun i spisc bele scialdi ghei; cíaran sura i pici mürs fora osservâra i urc de öa y les piches cun sües piceres bosores vërdes che pingolâ dales plantes. Mo cí che ti fajò la maiú impresciun ê i lëgns da fëia: ara ne se stufâ nia da ti cíarè a chi lëgns grosch, ales rames spësses y ales fëies da de vigni sort de formes; ara se spordò, canch'ara les aldí rauscian, inće mâ te n bof de vënt debl y lisíer, y ara ne s'infidâ nia da ciapè íte te süa ambría y tirâ salc surafora indlunch olach'ara jö. Dötes chëres cosses nöies indesprâ te ëra plü tëma che coriosité; mo deache ara n'aldí baian degügn y che ara instëssa n'ê gnanca buna da baié, romagnò chí fistidi ascognüs sot te so cör.

Mo canch'ara rovâ te paísc, ti

tromorâ i jonëdli: dô strada y dlungia le punt â soldas metü sö l'áciampamënt, ai â impié füc y cujinâ; d'atres porsones stô impé te grups söles portes dles cíases y dlungia les sis o sentades sön banc asvaçíá pormez a mür sot les finestres. Düc baiâ daplan, mo canche Anita passâ dan ëi ia, gnô te n iade ströms y ti cíarâ fit da sönsom cína jödapé. La jona n'ê nia buna da se tó l'edl dales cíases, porcíodiche ares ê cotan atramënter co chères de Lausa y Duron: ares ê plü davertes, cotan plü dainciarâ ôna dal'atra, cun les talares dles finestres depëntes cun n bel vërt o cun n cöce scraiënt; les alzades dessura, fates sö cun trës a ciadëna, ê dötes de lëgn borjé da sorëdl. Söla colma di tēc êl colombes ingrömade y söi sorasc y söi balcuns lominâ ciüfs ti corusc plü vis, metüs te cassëtes lunges.

Anita capî atira che te chères cíases gnôl fat n'atra vita, plü rica co chëra che so pere y Tanna fajô tles cíases de pera de so païsc, y ara ne s'infidâ nia da ti baié ados ala jënt, ch'â i edli bröms, la pel lominosa y i ciavëis n pice pü' riciolá. Ara lasciâ le païsc y messâ indô jí ores alalungia dô la strada öta, denant co rové te n ater païsc y te n terzo ch'ara attraversâ incé. Sëgn ciarfâra la ria da ponsè che so rabí intoronn da n païsc al ater, olache la jënt scutâ canch'ara passâ y s'ojô por ti cíarè dô, che so jí imbanun fora por les strades che attraversâ cíamps de formënt, de sorch y urc d'öa n'ess mai albü na fin.

Mo canch'ara rovâ tl cuarto païsc y ch'al gnô bel plan scür, metôra man da ciarfë fan y sü pîsc ê tan stané a forza da jí y jí, ch'ara se sentâ jö sön n te' pice mür sön ur de strada y metô man da baié cun la jënt; ara n'ê nia plü tan spaia. Sc'al passâ zacai, ne ti jôra nia adincuntra, mo ara damanâ cun na usc debla, sc'ai n'â nia odü passan la jënt

de Lausa y Duron cun sü armënc y sc'ai ne conesciô nia le vedl Contrin che jô danfora. Les respötes ê desvalfës aladó dl carater y dla eté dles porsones dl post: n valgügn cignâ de no y jô inant; d'atri ponsâ sura y baiâ spo de chësc y de chël cun de beles manières, mo ai messâ dè prò ch'ai ne savô nía; cíamò d'atri ti cíarâ cun de te' gragn edli ala jona y ti damanâ sciöch'ara â inom, te cí païsc ch'ara viô y a cí moda ch'ara passâ de chi versc. Mo deache Anita ne respognô nia y ne daurí nia sö la boçia, jô chisc inant y se scassâ les sciabes.

Por döt le tëmپ che Anita ê stada sentada söl pice mür ne l'â na ëra, ch'ê impé dan porta d'öna dles cíases dlungia, lasciada fora dl edl gnanca n momënt. Anita ti â dè vignitant na odlada y la ëra â vigni iade respognü cun na cira da rí; ara ne s'â nia anadè che la ëra gnô indô sceria y la conscidrà jö avisa, apëna ch'ara cíarâ da na pert ía. Te chël che la möta levâ sö cun la intenziun da s'un jí, jö la ëra dlun saltan fora por urt y daurí l'antina che cíarâ sön strada. Canche Anita la saludâ tl passè dlungiaíá, ti damanâ la ëra: "Olá oste pa cíamò rové incö?" La möta respognô: "I mëssi ti jí dô a mia jënt, ai abitané de Lausa y Duron che s'un é jüs demez cun i tfers." "Y tó t'os cíamò incö rové laprò?" dijô la ëra. "Sta pa pô chilò da nos; al é bele tert y t'as fan, an te le conësc sura." La ëra ê mëndra co Anita, â i ciavëis biondi y riciolá cun le cionëdl amez y le ée curí jö en pert cun n fazorel blanch; ara â i edli bröms, la pel rosa y na bela boçia plëna de vita; ti pic di edli y dla boçia âra na falda o l'atra che ti dè a so müs na espresciun ligherzina. Mo te chël momënt manifestâ so müs, sü edli y döt le corp n interès döt particular; incé sce Anita s'un â intenü de chësc, ne se sintíra nia atrata, cí ch'an podô incé capí da so

comportamënt, y insciò dijô atira la ëra: “Chësc é mâ n invit; al me fajess plajëi, sce te romagnesses insnöt chilò.”

Deache Anita mostrâ na certa indeziun, la tolò la ëra tla man y la condejô ite por urt te ciasa. La möta ne s'impuntâ nia y se lasciâ acompagné te stöa, olache le peur, n laurant y n möt ti tocâ la man y la inviâ a cëna. Anita lasciâ che la ëra ti mostrass le post pro mësa, ti portass n cazü y ti metess fa le cop cun la jopa blancojina. Dô cëna la acompagnâra sö por stiga che jô dal porte sö te na ciämena, olach'al ê n let bel nët. La ëra jô a dô na ciändëra, la impiâ, la metô sön mësa y se tirâ zeruch dijön: “Sëgn dorm mâ saurí, buna nöt!” En chëra sëra n'ê Anita nia plü buna da ponsè dô a cí ch'al ti ê döt capité; ara ê tan stančia y prò ch'ara s'indormedí atira.

Canch'ara se descedâ le dé dô, se lavâra y se stortâ ía y jô spo jô te stöa, olach'ara ê gnüda tuta sö la sëra denant. La patrona ê sentada sön banch y dan da d'ëra âra n cop, blanch daíte y bröm deforaía, cun fajöis vërc laíte; tla man âra n cortel cun chël ch'ara ti taiâ ía la piza a vigni fajöl y tirâ demez les fires. Anita dijô: “I ves diji dilan ch'i m'ëis lascè stè chilò, mo sëgn mëssi jí inant, sc'i ó ciämò ciafè mia jënt. Canch'i sarun indô jüs zeruch a ciasa, gnëise tl païsc de Lausa y Duron y nos ves tolarun sö y ves darun ospitalité, sciöche os ëis fat cun mè.” La ëra respognô: “Mo cí te vëgnel pa imënt! Te n'orarás mine t'un jí söl scerio? Les strades é pa plënes de soldas y al podess te sozede valch d'increscior. Va mo a savëi, olache tüa jënt é y sce te fösses buna da i ciafè sö!” Ara fajô na cira da rí y Anita ti ciarâ ti edli y se ponsâ ch'ara n'â nia düc i toré. La paura la fajô sentè jö y la möta se sentâ; dô ch'ara ê stada n bel pez a ciarè, tolôra jö de mësa n cortel y

metô incé ëra man da arjigné cá i fajöis.

Söl misdé jô la patrona cun la condla te stala a muje. Anita ti jô dô, se conscidrà jö les vaces y les laldá, deache ares ciarâ fòra sanes y tignides bun, spo jôra a daidé la ëra zënza ch'ara l'ess damanada. Incé dômisdé âra ciämò la ocajiun da ti dè na man ti laürs de ciasa y al ti savô bel ch'ara podô ester d'ütl. La paura ti stô dötaorela dlungia y ti fajô les beles, ti straihâ i ciävëis cun la man y la cherdâ por inom y ti fajô n gröm de domandes, y Anita ti cuntâ ion de vigni sort y n momënt o l'ater ëra incé buna da s'la rí. Tla finada dijô la ëra: “Saste, al ne foss pa daldöt nia da aconsié, sce te jisses sëgn a chirí tüa jënt. Canche la vera sará rovada, passará i tü da chëstes perts da gní zeruch y ai sará ligri y contënc da odëi che t'es gnüda sterscia y de valüta.” Sön chësta respognô Anita: “Ei, i ne me mëti nia ion indô sóra sön tru y chilò da os me stai saurí, i ne me sënti nia sciöche te na ciasa de foresc.”

Insciò sozedôl che Anita gnô tuta sö tla val, olach'al viò i todësc, y ara restâ dailò. Canch'al ê gnü le tëmp da fá íte le fëgn y plü tert da sojorè la blá, odô düc íte cí aiüt che la jona ê por ëi; incé i laürs ch'ara ne conesciô nia imparâra saurí y i fajô spo cun tröp entusiasim. Ara sbrigâ ía cí che dües fanceles n'ess nia pordejü da fá, deach'ara s'odô i laürs atira y dagnora, ara ê n pü' sciöche na secunda patrona de ciasa. Canch'ara rovâ te païsc, ti ciämps y ti urc da öa, ti ê sëgn döt plü conesciü y familiar, cí ch'ara ne podô nia dí denant; ara osservâ döt cun edl competënt y imparâ da valuté cí ch'é d'ütl y de dann cun chël iudize cört y sigü che caraterisëia döta la jënt da peur. Ara s'â incé ausé íte a cí ch'â tl pröm descedè te ëra tëma y morvëia, a cí che la disturbâ o la atirá; sëgn controlâra les cosses cun chël colp d'edl che desfarenziëia atira vigni

particular, canch'ara se trata de patüc adorè, ch'an conèsc ala perfeziun y ch'è porchèl gnü familiar. Ara ne savô cíamò nia tan atira ch'ara ess pordü döt cí ch'ara s'apropriá n püch al iade por rové a na vita sacrificada, a chëra ch'al parô ch'ara ti foss sciampada te chi dis plëgns de contentëza.

La jënt dl paísc baiâ dla fancela tuta sö sön chël lüch da paur, dla jona arbandonada gnüda jö dles munts, cun chëra ch'i patruns ê dër contënc. Mo Anita n'aldí püch y nia de chisc baiá, deache ara rovâ dainré adöm cun chësta jënt; gnanca cun le patrún de cíasa, cun le laurant y cun le môt n'âra tröp da fá; ara s'â mâ afezionè ala ëra. Porater ne ti êl gnanca mai gnü imënt che cun so laür ti fajôra sparagné ala familia na fancela paiada. Por sè instëssa ne ghirâra mai nia y ara dê so aiüt sciöche n ghest, canch'al l'aratâ oportünn. Ara tignî prò da dí ch'ara ess pa bëgn recambié l'acoliënza, canch'al foss indô gnü la pêsc. Y deache la patrona â fat amizizia cun Anita, ê la möta gnüda azetada incé dai atri de cíasa; le paur, gnü lëde dai soldas, porcíodiche al ê invalid, odô íte l'ütl ch'al â dainciará y la tratâ porchèl bun.

Mâ canche les mitans dles atres families gnô val' iade a la ciáfè y se sentâ sön banch dan cíasa, ciáfâ Anita la ria; no deach'ares foss stades plü beles, mo deache cínamai te tröpes che n'ê veramënter nia beles ciáfâra fóra na moda d'ester y de fá che ëra ne foss mai stada buna da imparè: da süa jënt âra arpè n ater carater, manco espansíf y plü complès. N iade, en la vëia dla festa dla racoiüda, ê les fíes di vijins indô gnüdes a se sentè jö dailò y ares cuntâ cun gran naturalëza, sciöch'ares s'ess fat sö y chë ch'ares s'ess dejidré por cíavalier. Ares ti spligâ a Anita che en la festa fóssel gnü cíantè, sonè y balè, y ëra,

manifestan incé süa ligrëza, dijô a öna dles mitans ch'ara ess damanè la patrona, sc'ara ti ess imprestè döt cí ch'ara adorâ por podëi jí ala festa impara. Mo la möta respognò: "Tö n'as nia debojëgn de chëstes cosses: les fanceles á so post despartí."

Ara l'â dit zënza de ríes intenziuns, sciöch'an fej canch'an constatëia na situaziun de fat, y atira dedò baiâra inant cun la medema cordialité da denant. Mo da chël momënt scutâ Anita sciöch'ara ess pordü la lënga y mâ deach'al ê tan scür, ne podò les atres nia odëi che sü edli ê plëgns de legremes. Mo porchèl restâra impò sentada dlungia ëres cína ch'ares s'un jô a cíasa. Dedò s'un strufâra sön süa picera cíamena y stò codí asvaçiada sö por la finestra daverta tiran íte le bun tof di früc dl faü fosch che chersciò sö por mür cína sö sot finestra y l'odur di poms che madorí dailò dlungia söles rames.

Canch'al ê gnü scuranta nôt y ch'ara ê sigüda che düc dormiss te cíasa, dauríra la porta, jô bel plan jö por stiga zënza ne fá degöna vera y s'un sciampâ fora sön strada. Canche la patrona ciáfâ le dé dô da doman la porta daverta, âra atira albü n bur' presentimënt; ara saltâ te cíamena de Anita ch'ê öta. Canch'ara tí cuntâ ai atri de cíasa, intratan ch'ai mangiâ la jopa, che la jona s'un ê júda, gnôl sö tl paur la vedla antipatía y al respognò che sön döta chëra jënt ne pon nia se tralascè. Mo la paura s'â veramënter afezionè ala möta y al ti tomâ íte na vedla credënza de chëres vals. Dô la liëndä gnô vignitant öna dles mitans, che við ti bosc söles munts, jö tla val y jô a sorví ti portan fortuna a chi che les tolò sö: te chëra cíasa êl spo döt che garatâ y che jô bun. Deperpo ch'ara ponsâ a chësta vedla liëndä ciáfâ la ëra tëma, deach'ara sintí le viadú ch'ara portâ tl gremo bele da cin' mëisc.

Ara ne dijô parora, mo jô atira dal boteghîer a cumprè na gran ciandëra grossa cun lassura la figöra a corusc dla viria Maria y la portâ te dlijia por la ofrî sò por süa salvëza y por chëra dla möta foresta.

Anita s'â metü tl ée da jí zeruch tl païsc de Lausa y Duron; te so cör scëmpl tignîra ciàmò sò chëra ilujiun infantila, olach'an creï de podëi te vigni momënt jí inant cun les cosses te chël punt, olach'an les á n iade sospenü; esperiënzes personales contrares n'âra ciàmò fat degönes. Söla doman se lavâra tl rü che rogorô dlungia strada, spo rodâra danter i podruns söla spona y se storjô jö tla direziun dles ones; chîta sö na gran pera plata da se stè plü saurî, dlungia na poza d'ega bela tlera, odôra so müs che se respidlâ t'ega. Ara ne l'â mai osservè plü avisa, ater co n iade te n spidic de spidl, olach'ara â albü l'impresciun de n'odëi nia val' d'extra. Mo sëgn stôra dî alalungia frëma y se lasciâ jö sön süa figöra zilorënta y barbotâ parores che ti passâ por la mënt, sciöche canch'ara ê ciàmò na te' picera möta. Al ti savô demorvëia y ara n'ê nia buna da creïe che chël müs che nodâ y tremorâ söl spidl dl'ega foss le sò; ara se spordô da ponsè ch'al ess bastè n momënt por le fá sparî. Al ti parô ch'al foss animé da na vita particolare, foresta y prigorosa, y ch'al jiss fôra da chëra vita na forza misteriosa che liâ adöm döt cí ch'ara ponsâ y dijô a n destin, a chël ch'ara ne va nia da ti sciampè. Mo defata ti gnô so müs indô plü familiar: i slefs ê bi cöci, i edli rosc-cíastëgna y slominënc y le fle se condensâ söla spersa dl'ega te n tanf fin y sotí.

Canch'ara s'armoïô, âra le cör plü lisfer. Ara piâ indô ia y ti jô dô al rü che l'â acompagnada tl mëte man dl isté, zënza mëte averda ales ores che passâ y al sorëdl che jô tres plü alalt; ara sintí

mâ l'odur di urc da öa y ti ciavëis l'aier frësch che ti dê da capí che l'altonn ne podô nia plü ester dalunc, porchël jôra ciàmò plü ion zeruch a ciasa. La dezijiun ch'ara â tut cun dötä calma la inviâ sëgn y la sburlâ inant.

I païsc, fora por chi ch'ara passâ, ti parô döt atramënter co chi ch'ara â odü por le pröm iade da gní jö; sëgn n'âra plü degöna tëma y osservâ döt avisa: les ciasas basses y plajores cun les finestres t'ambría, deache les ares de tët gnô cotan surafora, la jënt ch'ara incuntâ che jô a laurè ti ciamps y che la saludâ, y incé ëra respognô döt contënta cun na usc tlera y ligherzina. Ara osservâ les schires de storní che arsf söles pizes y söles rames di lëgns y ti dê vita cun so ciántamënt y scraiamënt; ai s'arjignâ bel plan cá por le iade lunch y sfadius ti païsc plü cialc. Vignitant stôra chita, sc'ara odô valch d'interessant: edera scüra cun le mane da strisciores blancés y les fëies stersces y slominëntes che se tirâ sö por le mür de n urt da öa; na niora che passâ cun prescia y se desfantâ te n gröm de te' pici floç, canch'ara ti rovâ pormez a sorëdl. Sü edli se fermâ sön dotes chëres cosses y canch'ara jô inant, ê sü vari atramënter co chi dles atres porsones ch'ara incuntâ por strada: ti movimënc de chësta jënt podôn constatè la fadía da vigni dé, a chëra ch'ai ne ti sciampâ nia y ch'ai s'â oramai ausé. Anita i incuntâ y ti jô dlungiaíä, lëdia da se dè jö sön so iade cun döt cí che la interessâ.

Ara s'injendlâ jö dan da n te' pice anteriöl, olach'al ê tl ôt, cun fëies vërdes incëria, la statua de Santa Maria cun le Bambin tl gremo. Te sües oraziuns sintífra sëgn da messëi ti dí dilan a Chël Bel Dî por i sentimënc ch'al ti â scinché a so cör. Al ê bele misdé passé, canch'ara ê rovada tl post, olach'ara messâ indô pié sòpert cuntra les munts.

Tl let dl rü â sêgn les piceres ijoles ciafê n corú vèrt plü smarí; i püç cipli d'erba lungia chersciüs fora dles sfësses di podruns ê rosc y sêc; canche Anita i brançiâ íte cun la man, graciâi y se sfrogorâ; dales trognores picâl jö les müies fosces, mo i früc ê bele trac adöm y flacri.

Sön chësc tòch de strada incuntâ Anita indô i soldas. Ara s'un anadâ dla colona lungia, canch'ara ê cíamò sö por l'ërt; canch'ara ti rovâ plü dlungia, aldîra gracion i stivâ söl saurun dla strada y stlinghinan les cosses de metal che gnô batüdes adöm söl ritm di vari. I soldas jö en fila y scutâ chiç; datrai se fermâ un o l'ater y ti cíarâ surapinsier ala contrada, éina che chël ia dedô le fajô indô jí inant. Canch'ai ti rovâ pormez, se tirâ Anita sö na pert. Un o l'ater la saludâ, mo la jona se desmentiâ da respogne, tan tuta cá êra dal' espresciun de sü edli: düc chi edli ê anfat; ara â l'impresciun che sües odlades ne foss nia bunes da l'arjunje y ch'ares se fermass intan dalunc. Al ê sciöche sü edli ess cíamò n'atra vijiu y messass dagnora restè inanter le cil y la tera.

Anita ess magari conscidré chëra incuntada püch da plajëi; mo deach'ara ê en chël dé tan ligherzina, superâra la tëma; dal momënt che so cör jö porsura, ne s'la sintîra nia da le stlü íte te degöna situaziun, sc'ara ê ince n pü' particulara. Deperpo che la jona stô dailò, cun i edli impuntassò daverç y tres cíamò tl laúr da mëte adöm les vijiuons öna dlungia l'atra, se sintîra tres plü y plü trasformada da chëra indünada n pü' extra y cotan plü imprescionada che denant tla val dales niores y dai vicí. Al se slaihâ íte te ëra valch ch'ara ne podô nia sburlé zeruch, scemía ch'al la destanziâ dal' esistënza sigüda de chëra doman tan frëscia ch'ara sintî cíamò

daíte y che se scarzâ sêgn sö sciöche na arteria pulsanta de sanch cöce: Anita capî che dan da chi edli n'êl nia che podô avëi dorada y ch'ara pordô döta chëra serenité che ti restâ cíamò. Ara â l'impresciun ch'ara gniss iudicada da düc chi edli de chëra colona tan lungia, un anfat sciöche l'ater, porcíodiche te vignun d'ëi êl valch da nia se splighé che la sforzâ da cíarè y che ti fajô pôra y da chël ch'ara n'ê impò nia buna da se destachè.

Tla finada stô n soldá jonn chit dan da d'ëra, cun la ciürria sburlada zeruch che descurí i cíavëis biondi che tacâ söla frunt; al alzâ sö le cé, le tignî n pü' stort, sciöch'al ess orü ascutè valch, y ti cíarâ ala möta cun de te' gragn edli; ara ti cíarâ cun na bela cira da rí, dal momënt ch'ara savô ch'ara ne podô nia le daidè te n'atra maniera. Sc'i foss cíamò pro le peur, se ponsâra, y sce chisc soldas passass de chi versc, i fajessi atira sentè jö pro mësa y ti ofriss n pü' de vin y ti taiass sö pan. Mo canch'ara alzâ indô sö le cé, odôra n ater müs: le jonn ê passè ía y dan da d'ëra êl n te' vedl cun i cíavëis fosc y i edli spalancá che jö inant y cignâ n pü' cun le cé; n terzo â i edli che lominâ, n cuarto la cíaradöra scüra. Anita tirâ adöm les cëies y se ponsâ: No, i ne podess nia le fá; le peur ti jiss pa pormez dlun zotoran y damanass pa: "Cò ves vara pa? Cí ëise pa fat y odü?" La patrona romagness pa cun mè te ciasadafüch y dijess pa: "Cí vita cròdia ch'ai mëss fá y tan ch'ai mëss patí!"

Y sc'i damanass zacai, se ponsâ Anita, dla val de Lausa y Duron, da olach'ai vëgn pô? Por ëi fössel na cossa da püch y iö savess, sc'i feji dërt o no da jí inant dô mi tru. Ara incuntâ n grup de soldas che â metü jö ia por tera so echipamënt por se acíampè dlungia n fistí. L'ega de na fontana plü dalunc ê gnüda piada sö cun n ró che la menâ

inant te plü sales de lëgn metüdes adöm. I soldas, sentá o injendlá ia por tera, boiô l'ega fora de sües boraces y se mangiâ val' bocuns de pan; un tignî le cé sot le piun d'ega y la lasciâ rogore dô le côi jô. Anita ti jô ia pomez, ara â odü che un â apëna boiü fôra süa boracia y ti jô ia dlungia mostran lassura. Chësc ti ciarâ, mo deach'ara tignî pro da mostré söla angostara, ti la dêl tla man. Anita saltâ ia da fistí, lasciâ ite la boracia plëna d'ega y ti la portâ indô. Le soldá la piâ dô y s'la riô n pü' y la möta gnô cöcena; ara jô ia da n ater y fajô le medemo y incé da chësc, sciöche dal pröm, ciarfâra mâ n sëgn de dilan zënza parores, sciöche spo incé dal proscim, dal cuarto y dal cuinto. Anita s'la rodâ inanter i ëi sentá ia por tera che ti ciarâ dô, mo zënza dí nia. Mâ un che s'â fermè n pü' plü da na pert fora y che la möta n'â nia odü denant, n ël cun i ciavëis lominusc y untic y cun i snauzri cöcenins, gnô fôra cun n pêr de parores te n lingaz forest sibilant, canch'ara ti portâ da bëire, y sü edli lominâ.

Anita restâ dailò cun chi ëi cina ch'ai pochenâ adöm y se ciariâ sö dôtes sües tlacores por jí indô inant. Sëgn ti tomâl ite da damanè dô l'ufizier Friedrich, sc'ai l'ess magari conesciü. Canch'ara ti baiâ ados al pröm, a chël ch'ara ti â portè da bëire, nen bazilâra n pü', deach'ara se sintî tl zënter dl'atenziun y se ponsâ che magari ne podôn nia damanè dô zacai. Mo le soldá ti ciarâ fit sciöche por ti dè coraje y insciö damanâ Anita: "Friedrich, l'ufizier Friedrich... Él stè cun os? Le conescëise?" Le soldá cignâ de no, spo ti jôra pomez a n ater y pronunziâ le medem inom, mo incé chësc s'ojô y dijô: "Al me desplej, i ne le conesci nia." N terzo ch'â ascuté barbotâ cun sè instès: "Friedrich, ufizier Friedrich..." sciöch'al oress le cherdè zeruch te süa

memoria. Insciö gnô chël inom pronunzié plü iadi da düc, deperpo che Anita â l'impresciun ch'al cherscess söi slefs di soldas y gniss tres maiú, ch'al ne foss nia plü l'inom de na porsona sóra ch'ara conesciô, ch'al pordess la prerogativa dl inom, chëra da desfarenzié öna na porsona da tan d'atres, y nen toless sö n'atra, sön chëra ch'ara n'â plü degöna forza. "Te ne le ciafarás nia plü", dijô i soldas, "te ne sarás nia plü buna de avëi sües notizies." Y Anita capî ci ch'ai orô dí y se rassegnâ. Ara ponsâ dô ales tröpes domandes naives y inozëntes che le cör l'ess sburlada da fá; ara se dodâ da confessè ite a sè instëssa che a la tigní zeruch ël stè n sentiment plü sterch che la tëma. Spo jôra indô cun le pinsier a sües prömes esperiënzes: les ciaradöres tan severes di ëi ch'ara â odü ti recordâ le pröm dé de vera, canch'ara â aldí les ciampanes; ara capî ch'ara n'â nia podü ti sciampè ala vera, scebëgn ch'ara â porvè da le fá restan tla val de Lausa y Duron. Intratan s'â i soldas abiné döm sön strada y dô ti avëi dè n'ultima vidlada ala jona s'un ëi jüs.

Anita romagno ciamò n pez sentada dlungia fistí. Vignitant ciarâra sö cuntra le ju che sarâ jô le cil a süd cun na ligna alta orizzontala y desfarenziâ lassö i püc lëgnis susc che gnô fôra plü stersc tl vèrt dla pastöra y la stricora strënta dla strada da saurun che condejô sönsom. Ara se recordâ de l'avëi odü dala val demez bele da doman, canche l'aier ê tler, y d'avëi calcolè tan d'ores ch'ara ess albü da rovè cina corassö, por odëi la val de Lausa y Duron. Sëgn ëra sforzada da sciazè atramënter, da ponsè a n iade ciamò plü lunch, cina tl post nia conesciü da olach'al gnô i soldas; jüda jô te süa val, ti éssera dè a so paisc mâ na odlada, por jí spo ciamò plü lunc. Nia ne ti ess plü fat pôra: nò i moré nò

les cíases ötes y arbandonades; döt chësc n'ess plü albü degöna forza sön ëra y ne ti ess nia plü fat mudé dezijiun.

Canch'ara rovâ söl ju, êl gnü da sëra. Le cil se mantignî bel tler sciöch'al ê stè ia por le dé, al ê na arciada frëscia y maestosa che s'alzâ sö sura les pizes di crëps. I escursionisc se cíara jö döt avisa cí ch'é incëria por fá so iade plü plajor; mo n cil tan tler indespra tl cör de chi che ti cíara na te' pësc y na te' contentëza, ch'al n'á plü debojëgn de nia d'ater y passa dlungia les cosses ía zënza fá caje. Anita porvâ chësta sensaziun y ara ne n'ê buna da se tó l'edl da chësc bel cil cíamò tan plëgn de löm ch'an podò ti cíarè zënza gní adurbá.

Ara jö zënza n pez se fá pinsiers dô la sëmena ch'ara conesciò, porciòdiche vign'ann gnòl fat chël tru por jí col bestiam te munt. Impormò canch'ara rovâ jö tla val de Lausa y Duron, cíarâra intoron y sot i pîsc sintîra l'erba morjela dl pre, mo che graciâ n pü' cun vigni vare ch'ara fajò; a chëra altëza y tla sajun bele scialdi inant ê les gotes de rosada dlaciades, ares diventâ bröma. Olache le pre se rovâ, odôra so paîsc y te chël momënt ti dël n dër dlai: les cíases ê zënza tèt, da sönsom i mürs döt fosc picâl jö trës y degorënc cíarbonisá; les finestres ê mâ plü de te' büsc öc da incrésce, dan les portes êl müdli blancojins de peres y material; te tröc posc á i mürs de gran sfësses, te d'atri êi scarzá sö y tomá adöm. Le tof sterch ch'an sënt edemes alalungia ti posc borjá jö se deslariá fòra dal paîsc contra le pre.

Anita metò man da saltè tla direziun dles cíases, mo te n iade tignîra chit, deach'ara â odü ia por tera valch che slominâ. Tl pröm momënt ti paròl n cuertl de banda, mo canch'ara le toló tles mans, s'un anadâra ch'al ê pesoch. Ara pesâ tla palpa dla man chël to' de

plom y le conscidrâ jö intratan ch'ara jö inant zënza s'intène che chëra sëmena la menâ plü dalunc dal paîsc y por na risa jö cuntra rü; ara tignî prò da ti cíarè a chëra cossa da bec che gnò te süa man tres plü pesočia. Ara s'intenò che sü edli lagremâ, mo ara porvâ da se baié íte a sè instëssa ch'ara n'ê nia sprigorada por avèi ciafè le paîsc desdrüt: cô éssel pa podü ester atramënter y cô éssel pa podü ti fá mal? Mo impò ti cíarâra indò dí ales cíases tomades adöm y sëgn odôra che gnanca le cíampaní dla capela n'ê romagnü impé. Dla cíasa de so pere êl mâ plü la falzada dant; la frabica tomada adöm cíarâ fòra sciöche n fantom. Le spavënt la branciâ íte, mo ara porvâ da se tignî sö; ara s'ess plü ion lascè trasportè da n ater sentiment. Cun dötës sües forzes ponsâra zeruch a chël momënt dla doman, canch'ara â odü süa figöra respidlada dal'ega; deache chëra sensaziun ti â dè confort, saltâra jö da rü por la porvè da nü y por se spidlé. Ara se storjò jö söla spona, mo ara odò mâ l'ega che rogorò demez cun na dërta prescia sciuran sö flocores; canch'ara rovâ pro na poza d'ega chita, ê chësta curida prò da n revestimënt sotí de dlacia turgra. Sön chësta ciafâra daspavënt la ria; por le pröm iade te süa vita odôra íte ch'an ne po nia plü jí zeruch a cí ch'an á lascè dô da nos y ch'é bele sparí tl momënt ch'an ó le tigní sö. Ara ne podò nia fá a manco da ponsè a tan d'atres cosses: ai soldas incuntá da misdé, ch'ê passá cun süa fisionomía foresta incé fora por süa val; ala nót ch'ara â passè tl ander jöapé dl crëp; al ufizier da chël ch'ara ê saltada por le mëte en guardia; ala ëra bionda y bonacia cun chëra ch'ara â passè deboriada le dé denant; al ti gnò imënt da n'ester mai stada tan sóra sciöche te chël momënt, te so paîsc nadè.

Tan saurí ch'al foss stè por ëra da jí

inant, sciöch'ara s'â tut dant, sc'ara l'ess
ciafê intîer, desert y incantè, sciöch'ara
se l'â rafiguré te sü pinsiers fora por döt
l'isté. Te chël caje l'èssera saludé,
deach'ara s'ess sintí plü sterscia te süa
dezijiun. Sëgn indere messâra se trá sö
da nü devers na vita nöia ch'ara â aratè
d'avèi bele metü mân; en chël dé gnô
sü vari deviá n ater iade y sëgn êl ciamò
plü rî da i armöie cuntra chël
scomeciamënt nü. I pinsiers söla vera,
che dal momënt dl'incuntada cun i
soldas fajô oramai pert de süa intimité,
ne conscidrâra sëgn nia plü sü; la lege
ch'ara â bele tut sö te sè ê tomada; ara ti
savô indô foresta y dejumana sciöche tl
mëte man y impò se ghirâra sotmisciun.

A Anita ti jerâl; mâ chël to' de plom
ê gnü cialt te süa man. Impò tirâra sö la
gonela y jô ite tl'ega rauscianta por
passè ia delá da rü saltan da na pera
al'atra y se daidan cun les mans por ne
slizié nia fôra. Canch'ara ê söl'atra
spona y indô sön pre, s'intenôra che la
man ê öta: le pice to' de plom ti ê slisoré
fora dla mân. Te n iade ti jôl frëit jö por
le spiné: cína ch'ara â chël tòch pesoch
cun l'ur da bec, âra albü l'impresciun
da n'ester nia daldöt sóra, d'avèi na pert
de n'atra vita. Te chëra desolaziun
ciafâra gran inchersciomun dô la ëra
ch'ara â lascè da püch; ara â ciamò avisa
imënt süa usc, so müs y so carater
bonac, y Anita â n gran dejidêr da rovè
indô pro d'ëra.

Tl medemo tëm্প êl n sëns de colpa
che metò man da la tormentè: ara aratâ
d'avèi fat mal da s'un jí mâ insciö fora
de nía; al ne ti drucâ nia mâ le desplajëi
che süa buna compagna â podü avèi, mo
incé la mëia por avèi trascuré y ofenü
le debojègn natural dl cör uman. Döt te
n iade ti gnôl ados na costernaziun tan
sterscia ch'ara n'â denant ciamò mai
porvè: al ti parò che Tanna, so pere y
döta la jënt de Lausa y Duron se metess

sö dlungia la ëra todëscia. N'ëra nia
stada dassënn infedela defrunt a düc, dal
momënt ch'ara i â arbandonè zënza na
parora de reingraziamënt y de
comprenjiun, rodunt tl momënt ch'ai ess
albü le plü debojègn? Ara se dodâ dl
sentimënt ch'â implí so cör por döt le
dé; sëgn ti savôl irrelevant defrunt ala
gran colpa che pesâ sön ëra; ara foss
stada a öna da renunzié a döt y da gní
zeruch tla val cuntra nord por laurè
sciöche l'ultima dles fanceles. I oress
ester buna cun ëra y la perié da me
pordenè, ponsâ la möta; mo cô poi pa jí
zeruch dô ch'i m'un sun jüda a chësta
moda? Y cô poi pa romagne indiferënta
defrunt a chi che m'á ciarè fit söl iade
cun sü edli spordüs? Zënza odëi ite sunsi
stada fortunada cun ëra y sëgn ch'i á
capí süa bontè mëssi la lascè.

Anita ê stada chita; dedô piâra indô
ía y jô inant plü debota; danterores ne
desfarenziâra nia la sëmena ch'ara tolò.
Mo püch plü tert, dô ch'ara â attraversè
le tòch da plan y ê piada sö por l'ërt,
s'intenôra ch'ara ê söla tëmpla,
olach'ara n'ê ciamò mai stada y dlungia
le post olache so fre, gnü jö te paisc, â
ciafè les peres gheles. Dailò ne chersciöl
degöna erba, mo sön chël ërt curí cun
peres y giara êl saurí da jí y le terac inviâ
da jí inant n vare al iade y da mëte jö i
pîsc söles peres torones che stô fôra y
che parò che foss gnüdes metüdes
aposta. Plü alalt che Anita jô y plü
ch'ara se calmâ jö; ara se tolò dant da jí
inant cína söla cresta y da jí spo dlun
saltan dal' atra pert jö tla val, sciöche
l'ega che rogor y les peres che brodora;
te cört tëm্প n'èssera nia plü odü süa
val de Lausa y Duron. Mo plü insö gnô
la tëmpla cotan plü ërta y Anita, cïaran
sö, s'un anadâ che sönsom le giarun êl
n banch de crëp che jô roduntassö y che
stô ciamò a boç surafora y ch'ara ne foss
mai stada buna da superè; te n pèr de

punc presentâ le crêp taçes plü lominoses, lasciades da plates y podruns che s'â destachè da püch. Anita ponsâ dô sciöch'ara ess podü s'astilè da rodè incër l'impedimènt ía, canch'ara aldí n stlefun sëch y atira dedô n rondení surt y odô n podrun che brodorâ da lassöjô tiran de gragn sbalzuns tl giarun blanch; vigni iade ch'al dê sura gnôl sciuré sö tl'aria sciöche n palè de gume y vign'ôta tirâl de maius salc. Por n momènt osservâ Anita ch'al tirâ de te' bi salc sciöche n asó o n agnel sön pastöra; atira dedô se petâra jô a ventruns y stlujô i edli y ara sintí so fle cialt. Te n iade ti gnôl imènt de s'avèi ciafè n gran colp che l'alzâ sö tl aier y ti fajô le jí dôt plü lisér; sü pîsc se lascia jô sciöche plömes da n crêp al ater y ara se lasciâ portè por munts y vals, söl odur delizius dl'erba y söl dolur cristalin dla nëi dlaciada, te n dômisidé tler y liciorènt; ara - y chësta ê süa última sensaziun - tigní fôra so splendor y ti jô adincuntra cun i edli daveré.

I messun ciamò cuntè sciöch'ara é jüda cun la jënt de Lausa y Duron intratan i trèi agn y mez de vera. Le bestiam ne messâ nia se spostè zënza lascè dô; val' iade podôl se tigní sö mëisc alalungia söles medemes pastöres a nord dles Alpes, deach'i pauri ciafâ les lizënzes dles autoritês. Tl raiun de Salzburg y dl'Austria Alta (Oberösterreich) ê le passaje plü strènt y desman, les munts n'ê nia tan maestoses y les valades manco leries. Incé sü abitané â d'atres ocupaziuns: ai n'ê nia famèis, mo pauri, de pici proprietars cun püc grunc o laurané de bosch y iagri che viô dô usanzas desvalfés, plü davertes y plü plènes de vita. Mo te n valgönes zones ê l'erba miú che chëra de Lausa y Duron; i armènc garatâ y canch'ai gnô parâ dô

les eghes verdejines y furioses cina tla regiun dôt da côi rica de blâ y cina tla planüda danubiana, êi te de bunes condiziuns. Spostamènc tan lunc vëgnel fat de plü de cí ch'an podess ponsè; ciamò incö vëgn mená da d'aisciöda tröc mansuns dai mësc cina söl confin cun la Boemia, dô le Danübe (Donau) cina söles munts dles Alpes.

Mo sc'i profugs de Lausa y Duron se tigní sö plü dí tl medemo post, pordôi le coraje y ciafâ la ria, deach'ai n'ê nia bugn da tratè cun la popolaziun, dlungia chëra ch'ai viô. Tl pröm jô dôt valgamía bun, deache i atri ne conesciô nia la timidëza de chësta jënt impormò rovada adalerch y porchël sciafiâi da se gní impará: ai ê prudènc y se mostrâ dejinteressá y simulá chëra jintilëza da scior ch'ai â de natöra. Na sceta dër pura po s'l' impormète, deach'ara é sigüda de së instëssa y ne sènt nia la nezescité da se mëte al sigü, porciódiche dôt cí ch'é forest ne la po assolutamènt nia manacè. Mo i famèis de Lausa y Duron mostrâ tosc süa deblëza: deach'ai capí ch'ai n'ê nia propi dër bëgn odüs, ne s'infidâi nia da ghiré cí che ti tocâ de dèrt y lasciâ insciö sozede ch'an porvass da i trapolè. Sce zacai jô da d'èi por cumprè n armènt y sciacarâ sön i prisc da sciafié, dêi dô tan saurí, plëgns de complèsc de sotmisciun sciöch'ai ê, che l'ater, apëna ch'al s'intenô, metô sö na pert i prinziips d'onesté y fajô mâ plü so interès. Insciö gnô i profugs gabolá y la fralda, n iade garatada, sozedô sovènz; n püch al iade gnôi defraudá da tröc sü dèrc y desprijá. Canche la situaziun n'ê nia plü da tigní fôra, lasciâ i famèis le post y se tirâ indô inant.

I n'ún nia baié dl vedl Contrin ch'ê na ezeziun: al tigní sön sü dèrc y porvâ incé da salvè chi de süa jënt. Les zircostanzas contrares le fajô sofrí y gní ostiné; al s'impuntâ incé por le mënder

vantaje y pordô insciö tan d'atres bunesc ocajjuns. Por orëi ester iüst gnôl tla finada rí, por ester prudënt gnôl falz, al se lasciâ íte te stritaríes, se cíaflâ denunzies, gnô condanè y metü te porjun; mâ deach' al ê vedl y fajô compasciun, le lasciân defata indô lède. Al gnô zeruch da süa jënt ch'al ê dër jö de moral y al â l'intenziun da se vendiché; intratan ch'al ê demez ê gnü döt peso.

Tl ultim ann de vera se recordâ le stat de chël bestiam registré te sü scric; al rovâ adalerch n so mandatar a secuestre i plü bi tiers ch'ê ciamò romagnüs. Chësc ti dê ai patrunc documënc cun chi che le stat s'obliâ da dè zeruch cí ch'al s'â tut; implü ti assegnâl les pastöres y les stales de n pèr de mësc lasciá sö ch'ê dailò dlungia. Mo canch'i famëis â tigní por n pez i tiers te chi gragn staluns blanc, s'intenöi che chësc ne jô nia bun por so bestiam. N bel dé lasciâi le post zënza damanè degügn y se metò indô sön tru.

Tl inverm che l'impêr ê tomè adöm rumpil föra te döt le païsc na epidemía che laurâ burt. Piada ía te cité, olach'al ê gran cíarestía, se slariâra föra tla planöra y inultima ne sconâra gnanca plü i païsc zënza importanza; porsones de vigni eté s'la tacâ y tröc morí tl tēmp de püé dis. La jënt de Lausa y Duron se toló dô sü püri söi cíars y porchël êsi malodüs y maledis dai paurs che ti tirâ dant de deslarié föra la möria fora por i païsc, y süa esistēnza gnô ciamò plü malsigüda y disturbada che denant. Canch'ai stô sura nôt dlungia n païsc, âi vigni dé da doman un di sü da sopolí y ai messâ le fá adascusc che degügn nen gniss sura. Al morí sü mituns, al morí les ères jones; mâ le bestiam ne toló nia dann y pascentâ söi pra, y les vacés dê ciamò plü lat che denant. Ince i vedli gnô sparagná: ara gnô föra ch'al

ne ti paiass nia la mëia ala mort da gní a se dô dan dal tēmp süa vita debila y tacada te n fi; te cört tēmp l' éssera pa impò cíaflada; insciö ti sciampâi al' epidemía.

Y rodunt ëi rovâ l'ann dô a cíasa cun cí ch'ê ciamò restè de süa jënt y de so bestiam. Mo canch'ai rovâ tla val de Lausa y Duron, cíaflâ dailò jënt foresta che s'â lascè jö. Ai n'odò nia plü sües cíases y gnanca plü i mürs tomá adöm, olache Anita ê passada dlungiaí; söi pra dla cíalora êl gnü metü sö baraches de lēgn curides jö cun tēc de banda blanca y liciorēnta; n zacotantes ê rovides, d'atres impormò meses fates. La jënt de Lausa y Duron messâ azetè da fá sēgn pert de n ater stat che s'â impadroní de süa val cun energía jona y dezisiva. Ai â metü sö mascínns che fajô tan na gran vera ch'al rondení danter chi crēps; i compressurs forâ tl grunt da pera; söi pra êl scines y l'erba dlungia ê ciapada jö, mesa borjada y plēna d'öre.

Tles baraches abitâl tröc laurané che baiâ n lingaz forest y ti olgâ a n êl alt y asvelt. Al ê so capo y impò ne dël nia l'impresciun da l'ester, porcíodiche al viô adöm cun chi che cíaflâ da d'ël ordinns y â indos na tuta foscia sciöche düé i atri.

N dé aldí le vedl Contrin, ch'ê oramai n püre cosce tomè adöm y zënza dēnz, che le capo pronunziâ so cognom, cí che ti savô dër demorvëia. N laurant, a chël ch'al ti damanâ spligaziuns, ti cuntâ che la pera che gnô tuta föra dailò ê gnüda cíaflada sö da n êl ch'â inom Contrin; al ê un dl post, al â combatü por la Talia y ê tomè te vera. Le dé dô de nôt gnô la jënt de Lausa y Duron trata fora dl sonn: jöapé dla cava â pié füch la costruziun de lēgn por les mascínns che metò da jí la teleferica. Por les salvè tirân jö les brëies sotires di parëis deperpo ch'ares vardò ciamò. Dlungia

la tofla de comand por i motors êl n vedl ia por tera. Al ê mort, mo al n'â degönes ferides; porchël ponsân atira ch'al foss gnü copè da na descíariada eletrica. Dal guant ch'al â indos aratâ i lauranç ch'al foss un dl post; y belavisa savô da dí i famëis gnüs cherdá adalerch che le mort ê le vedl Contrin. Dla gauja probabla dl mèdefüch gnôl baié püch y chësc jô bun por l'injinier; al savô pa avisa che les atrezadöres dla firma ê da defet y prigoroses; la desgrazia le sburlâ da fá laürs de mioramënt y l'estraziun de peres fora dla cava stô chita por n valgönes edemes.

Te chël tëm্প chît sopolí i famëis le vedl Contrin y al ê n avenimënt straordinar. Por n dé ti parôl ai foresc ch'an foss indô jüs zeruch ala vedla vita misteriosa da n tëm্প: i êi de Lausa y Duron se vistí mantí blancé, les ëres sü guanç stluc sô y slominënc; ai menâ i slefs y lasciâ aldí cianties inchersciiores ch'i foresc, da püch rová adalerch, ne capí nia, mo ares ti plajô y insciö stô düc chiç a d'ascutè zënza baié y cun comoziun. Mo dômsidé ê chëra scena sparida por ti fá lerch a n'atra: i famëis ê sentá incër i füc ia ch'ê gnüs impiá söla spona dl rü: ai pratâ, mangiâ y boiô y da sëra êsi düc cioç; an aldí cianties misterioses y da fá pôra te n lingaz nia da capí.

Cun le tëm্প ne se stô la jënt de Lausa y Duron nia mal. I lauranç foresc fajô gní adalerch les fomenes y i mituns y de chisc n'êl te vigni baraca na schira. Le bestiam ê providenzial, porcíodich'al ti fajô avëi ai foresc lat, ciałó y cern, y i famëis â insciö so profit sigü y regular; ai savô incé da investí bun sü davagns, deach'i foresc condejô tla val trôpes cosses d'ütl y a n bun prisc.

I jogn dles families dl post gnô tuç sö dala firma y messâ tl pröm fá i laürs plü sfadiusc, mo spo plü tert ciałai incé

inçiaries, por chëres ch'al orô ester na spezialisaziun. Mo i imigranc ne ti insignâ ai jogn nia mâ so mistier, mo incé so lingaz; ai i ausâ da se vistí sciöche ëi, da surantó les medemes usanzas. Sciöch'i ún bele dit tl mëte man, ne durará nia dí cina ch'al gnará chël dé, olache chi che röia tla val ne ciałará plü fòra degöna desfarënzia danter chi dl post y i imigranc: Y incé sc'i descendënc portará ciałò l'inom, ne gnarál dala vedla stlata plü degöna vita y dessigü ne gnarál nia plü al monn n'atra Anita ch'ê stada por nos, incé sce süa vita ê scëmpla y alabona, sciöche na impormetüda, por süa mort jona y sorënta ch'ara á messü patí.

* * *

*Traduziun tl badiot ofizial:
Giuvani Pescollderung*

Le jüch dles popes

Chës popes, mo cuntâ en paiazo,
chës popes ti â costé en gröm
de scioldi, en gröm de miliuns,
mo cuntâl pa en goto o l'ater
de vin, y chës popes, chës céres,
les nostes, y valgönes n'orea
spo gnanca baié, mo cüntâl, les
popes, y chës atres, chères scraiâ
y petâ fôra, chës céres, les nostes,
chères de düc, iné les ostes.

christian ferdigg

Retrac vedli - Families

La familia dl Jëinder a Bioch/San Martin.

Tone Piccolruaz d'Alfarëi y süa fomena Marta Vittur cun la familia. Badia, ann 1895.

La familia de Sepl y Mena d'Alfarei. Badia, ann 1952.

Sepl da Pespach, la fomena Maria dl Tascia (Costalungia-Mirf) cun la familia. San Martin de Tor.

Giarone y Maria dl Planacer cun sùia familia. Corvara, ann 1964.

Angel da Fossè y Tareja da Coz cun sùia gran familia en gaujiun dla mëssa novela de so möt Albert. Badia, ann 1958.

La familia de Lois Ellecosta de Bastl y Iule de Sciomun. Al ê ustí de Sotrú a La Pli i agn '30 y é spo gnü patrún dl lüch de Colac a Al Plan.

A Pecëi (Rina) éi chersciü sö la gran familia de Davide y Loise Sotsás.

Gustin d'Altin y Lena dl Longher á albü n tlap de mituns bi stagni. La Ila, ann 1949.

Diesc é i mituns de Pire dl Maier y Ida dl Feur a Vi, Lungiarü.

La familia Pupp a Antermëia: la uma Tarina amez i mituns siur Nando, les cater mitans monies, Vijo cun la fomena, Iarone, Bia cun l'om Angel da Trates y Oliva cun l'om Hermann dal Laner. Le pere Iarone ê tomè tla Pröma Vera dal Monn.

La familia de Martin Schrott y Maria "fodoma", Calfosch.

La familia de Giovanni Declara da Larjëi (San Ćiascian) arcumpëda na desëna de mituns. Ann 1935.

La familia de Pire Zingerle de Grejenara, San Martin de Tor.

Na familia da Ardferia Dessura. San Cíascian.

Mariangel Granruaz da Ruac y la fomena Vica de Basilio cun súa familia. La Ila.

Nia manco co 14 mituns á albü Felize da Číablun y Polonia da Číamplò, La Val dl 1939.

Tita Bernardi da Craciorara y la fomena Maria cun i mituns. Badia, ann 1918.

Angel da Cíanins y Maria da Rainé inanter sù mituns. La Ila, ann 1942.

La familia de Sepl Erlacher dl Cheder y Nane Trebo de Tor, San Martin.

La familia de Jep Trebo de Bolser y Tresele Elecosta da Moja. L'ann 1899 él mort sis mituns y le pere da chël bur' mé tal col. La Pli, ann 1895.

Vico Vittur (de Pire Mone, Badia) y súa fomena Nina da Oies cun súa familia sō Ardferia, San Ċiascian.

Ludwig de Plaza y súa fomena Angela cun 14 mituns dala noza d'arjënt a Frena. La Pli, ann 1949.

La gran familia de Sepl y Rita da Cíampidel, San Cíascian.

Nozes y nüc

Le portier Tone Moling da la Curt (Antermëia) á ai 22 de forá dl 1940 maridé Maria Flöb de Poldele a San Martin. Ai s'á lascè jö a Salzburg.

Da olá é mo chisc cater Mischí? Al ê dala noza de Pasquale dl Bianco y Tarejia da Somví.

Noza de Engl Rubatscher, maier da Coz. Da odëi él la nücia y la íamarita cun la centüna.

Iarone de Ianesc y Davide de Hones á maridé sües nüces le medemo dé.

Ai 7 d'otober dl 1939 s'á maridé Giarone y Maria Planacera a Corvara.

Florino d'Aiarëi y Rosina da Ruac s'á maridé a Badia.

Noza a Calfosch. I nuvic é Franzl dl Carlo y Maria dl Jocer.

Angel Comploj da Picedac á maridé Maria Canins da Fontanacia. La Ila, ann 1941.

Noza de Angel Alfarëi de Parüs cun Oliva dl Mescio a Badia.

Tone da Cianëi á dl 1972 maridé la maestra Hildegard Oberbacher dal "Lehrer". Al Plan.

Noza dal dr. Franz Vittur dla Maestra (Badia) cun Agnes Valentin de Corcela, dan 40 agn.

Noza de Jöpl da Plá cun Angelina dala Curt. Rina, ann 1930.

Sepl Pescolderunch de Jusciara á maridé la maestra Rosina da Rié. Rina, ann 1920.

Noza di nuvic Pire dl Maier da Ví y Ida dl Feur. Lungiarù, ann 1944.

Iaco da Glira (San Ċiascian) y Giovana da Fontanacia (La Ila) da súa noza cun parënc.

Lois Castlunger - Somaela da Tintal - â maridé la jona Tecla Ellecosta de Bastl, ti â spo surandè le lüch a Iaco da Grones y s'â cumpré na ċiasa a Bornech.

La noza de Gildo Granruaz da Ruac y Ida da Verda, La Ila.

I inviês ala noza de Florian da Soröa y Rosa de Plaza, La Pli.

Hubert Palfrader de Col (La Pli) y Lena Pizzinini de Runch (Badia) da súa noza.

Dala noza de Pio Alfreider dl Jocer (Calfosch) cun Anna Glira da San Ciascian.

Noza de Giovani dl Mone cun Milia dl Maier da Picolin. So möt Edoard é ustí a Pedraces.

Blot sónsí da plömes en la noza de Tomesc Tondl da Picedac y Ana da Čiablun, ann 1951.

La noza de Sepi Picolruaz da Ruac y Tarina da Prestí. Badia, ann 1914.

Carlo da Ties á dl 1984 maridé Paula de Pire da Picolin.

I nùc é Gotardo Nagler y Filomena Reiner. Lungiarü, ann 1910.

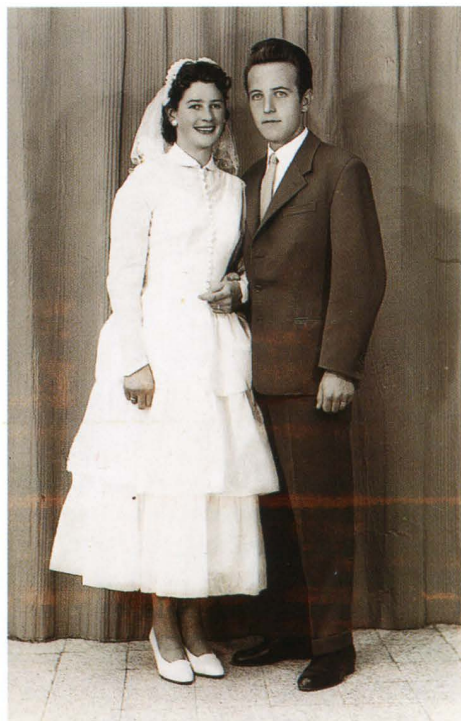

Angel da Rainè á maridé Sabina dl Pico a Larcenëi, Badia.

*Edoardo da Miribun y Maria da Mirió
da nuvic, La Val.*

*I nuvic Lutti Vittur dla Maestra y Olga
de Vijo de Cristl, Badia.*

Vijita y soldá

Chisc fej pert dl k.k. Reg. di Tiroler Kaiserjäger, 2. Kompagnie (1911-1914). Pater Costabiei á mené chësc retrat da Riva sö.

Apëna na vedla inanter chi dl 1910 da La Pli. Le ciapel da plömes mostra che i taliagn aratâ chisc jogh de bugn soldas.

Plömes y gherlandes s'á pa naota vaghé chi che gnò prò da fá le soldá. Chi che n'è nia gnüs tuç (les vedles), podò speré al ann dô.

Benedisciun dla capela sön Col de Lana, "la munt da sanch", ai 18 d'agost 1935. Ara ti é dedicada a San Bestian. Le proiet é de Carlo Ragnes y fata sö éra gnüda da Luigi Devich.

Sepl da Ianesc, Lungiarü.

Standeschütze.

*Ujöp Dapunt de Badia é dala vera
"Feldwebel" pro i scizeri.*

*Giuvani di Sotler da S. Ciascian é tomè
tla Secunda Vera.*

*Chi dl 1913 da Lungiarü á trat zetoles:
Pire Clara, Mariangel Deiaco, Gotardo
Nagler, Doro Mischí y Sepl Canins.*

Stagni é chi da Rina dl 1912: Ferdinand da Plá, Tone dl Baiola, Davide da Pecëi, Lois da Larjëi, Ierhele de Scimun, Milio dl Baco, Milio dl Pinter y Franzele da Pescosta.

Carlo Pescolderung (nasciü dl 1917) dl Fumere é tomè te vera. Süa uma se scriô Pider (La Val) y so pere ê Sepl Pescolderung de Badia. La uma é morta jona y Carlo é gnü trat sö dala familia dal Fumere. So pere á spo maridé la maestra Rosina Vantsch da Rina. Le maester Lois Pescolderung ê le fre de lëgn de Carlo.

Dl 1909 êl gnü recordè te döt Tirol la vera de André Hofer y sü scizeri che â 100 agn denant combatü cuntra les trupes dl gran imparadú franzesc Napoliun. Sön le retrat fat a La Pli de Mareo él da conësce - le degan Pallua dlungia l'ombolt de Mareo Jan Damez, le Pinter capo dai scizeri, le capolan siur Pire Mischí, le maester Jepele Frontull, Jep de Col sura Curt, Mano de Col sot Brach, döes margatënteres y la patrona d'Ansele.

Scora, maestri y festes por i mituns

I mituns da La Val ti la sticâ ales mitans dl 1959 da jí ala Pröma santa comeniun. I dui proi ê siur Ujöp y siur Sepl da Paracia. En chël ann insignâ a La Val Jepele Frontull, Sepl Moling, Lois Ellecosta, Lidia Zingerle, Pio Baldissera y Florian Mischí.

Tan tröc ê chi da La Val da jí dl 1935 ala Pröma comeniun. Siur Franz Telser da Matsch ê capolan, öna na maestra ê Anna Dapoz y trëi insignanté taliagn. Siur Tomesc S.J. daidâ gonot fôra, le capuziner ê incé da foradecá.

I scolars da Rina dl 1907. Maester êl Florian Bernardi da La Ila, Pire da Trates messâ ciarè sura.

Le maester Stachio Costa de Ziprian cun sù scolars da San Ćiascian. Ann 1948.

I scolars da Rina dl 1948 cun i insegnanc Ludwig Gasser, Ida dal Surt y le prou siur Valerio Irsara.

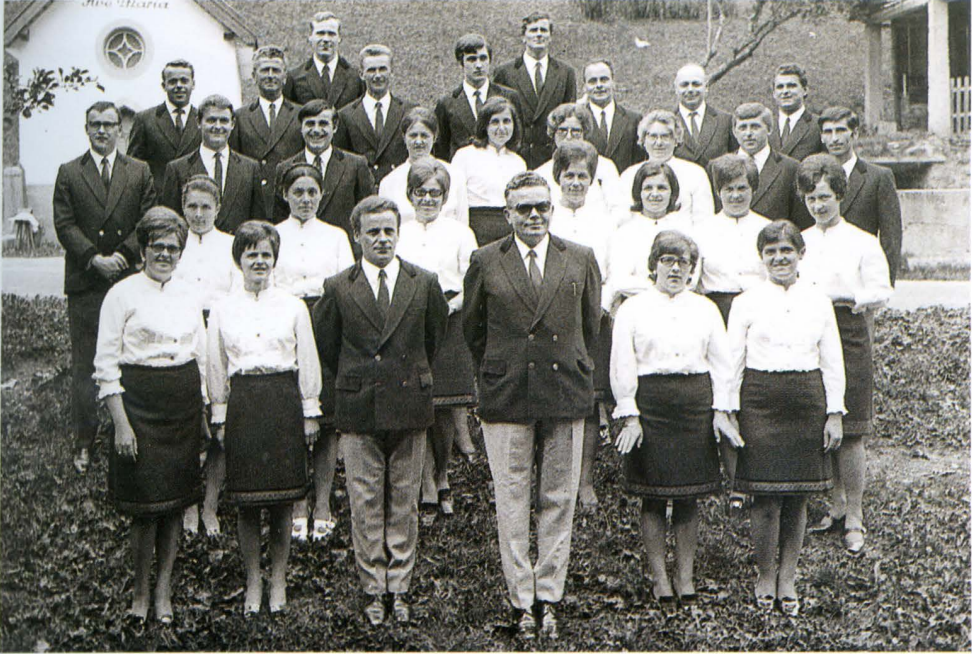
I diretturs Vittur y Aldosser cun i insegnanc l'ann 1962.

La maestra y signor Albino Pezzei cun i scolars d'Al Plan, ann 1932.

I scolars da Antermëia cun i insegnanç Bili Clara, siur Angel Dapunt y süa so Emma Dapunt, ann 1949.

Le cor "Jepele Frontull" é i agn '70 gnü metü sö dala Uniun Maestri Ladins por i dé plö importanza al cíantè ladin. La bachëta menâ le professor Edi Pizzinini.

Scolars da San Martin de Tor dl 1961 al Lech de Braies.

I scolars d'La Pli cun sü maestri.

Scolars da San Martin dl 1962.

I insegnanc dla Val Badia dl 1954 cun le diretor Franzl Pizzinini de Micurá.

Insegnanc dla Val Badia tratan la vera, canche al ê scora todëscia..

L'ann de scora 1949/50 a San Martin cun le maester Sepl Pezzei da La Val.

Le maester Pire Compoj da Čiampëi cun so cor di mituns da Lungiarü da na festa a Al Plan.

Insegnanć Scebjo d'Anví (Badia) y süa fomena Maria Dapórta da Mazchel (Lungiarü) cun sü mituns Pepi y Maria.

Plödadí podô i scolars fá raić cun la liösa jö por plaza de paisc y cí bel che al ti savô dala palsa. La Pli.

Vita te dlizia y defora

Eserzizi por les fomenes a Corvara dl 1960 cun don Pietro Giacomelli y siur Angel.

I ćiantadus d'La Pli en gaujiun de n concurs dal ENAL i agn '60.

Le vësko Ujöp Gargitter cun súa familia dl 1952.

Dan 50 agn á siur Franz Agreiter d'Alnëi/La Pli dit mëssa novela. Dal 1950 incá laorel tl Brasil. A súa man dërta él so berba, siur Angelo de Brach che á dl 1920 dit mëssa noela a La Pli, y é incé stè pro l'ordin salesian.

Siur Fidelis Pezzer da Lungiarü á dl 1960 albü súa mëssa novela. Al é jü sciöche so berba Giuvani tles misciuns ia por l'America Latina.

Mëssa novela de siur Richard Sottara dan 40 agn a San Martin. Siur Richard é stè te deplö posc capolan y é spo gnü curat da La Ila. Al é mort dl 1976 dô che al ê tomè jö de chi crèps da La Crusc.

I famëis de munt Gherino Möra, le Criner y mëda Peca d'Al Plan dan la capela de Fodara Vedla che ara á lascè fá sö atira dô la Secunda vera.

Retrat de recordanza dai eserzizi sö La Crusc por jogn de Badia dl 1923 y dl 1924.

La Pröma santa comeniun a Badia dl 1963 cun le degan siur Pire y la maestra Cati.

Fioces y totes da confermè a San Ciascian dl 1937.

Le cor de dlija d'Al Plan dl 1918 cun la maestra Maria Daporta da Mazchel. Dl 1909 ára metü sö le cor de dlija.

La Pröma comeniun a San Martin dl 1946 cun i insegnanc Monica Vittur y Tone Tolpeit. Capolan ê siur Albert Palla da Fodom.

Pröma santa comeniun a La Ila dl 1930 cun le curat siur Iojafat Pitscheider.

La Pröma comeniun a La Pli dl 1952 cun le ploan siur Albino y la maestra Emma Taibon.

La Pröma comeniun a San Martin cun le maester Lois Pescolderung y siur Angel Morlang.

Antermëia 1944. Pröma comeniun cun le curat siur Alvije y la maestra Paula dal Medo.

La Pröma comeniun a Calfosch dl 1952. Maester Sepl Pezzei y curat siur Giovanni Comploj da Picedac.

Mëssa novela ta Lungiarü dan 60 agn. Primiziant ê siur Giuvani Pezzei che é jü a laurè tles misciuns ia tl'America dl Süd. Dlungia le primiziant él siur Schanung, le curat Lezuo, le degan Mersa y siur Alviije Pescolderung.

DI 2000 saral indô da jí en Jeunn. Retrat fat dl 1964 ta Fones.

Iule da Prestí a man ciampa y Agata de Börz a man dërta, da Rina. Chê ne conësc pa nia la monia Agata fora dales Ursulines pro porta! Ara é nasciüda dl 1902.

Tan bi vistis é Lois y Paula dl Costamilagn jüs a confermè i agn '30.

Le vësc J. Geissler cun siur degan Pire Rubatscher dl Maier y siur Valerio Frenes a Badia.

Dala mëssa noela fej i raiteri gran parüda cun sü cíavai infornis sö. La Pli, ann 1967.

Siur Fonjo de Sotgherdëna, Davide dl Oswald (mort te na desgrazia) y siur Sepl da Paracia.

Mëssa novela de siur Vijo da Sciüz a Corvara, ann 1970.

Palsa y aurela cörta

Pire da Runch, Malia da Trates, Lois da Runch, Loisele y Jan dal Surt (Rina) savô da fá orela cörta.

Mariangel da Corvara (söla man ciampa) laurâ da bocá ia Ampëz dl 1912. Söla man dêrta él da odëi n berba de siur Agostin de Cestun.

Mituns dal Ostí a Al Plan: Alfred, Rudi, Hanni, Ossi, Marianna, Stasi cun na möta da mituns.

A Grones de Badia ne s'abinâl nia mâ en la segra tröpa jënt, mo al viô dandaia cin families.

La vijinanza de Biëi, Runch y Ćiablun.

Jones y jogn de Costa, Badia.

Ala Müjiga de Badia ti an él dassënn.

Chi dales ês s'abinâ gonot a se informè söla vita de sü insecé. Incé siur Fortunato da Mazchel y siur Iojabat da Suraćianins se dê jö cun ês.

Sön Pre dai Corf se fajô sotus y tiradöms la orela cörta.

Vijo de Runch a Badia zidlâ cíavai. Da döta la valada gnôl paurs a nen cumprè jö.

En la segra da Calfosch, ann 1933.

Jones de Badia dl 1956 söl Lech de Garda a Riva.

Les margatënderes inanter Zeno y le maester Sepl da Ćians.

Na bela compagnia en San Salveste di 1953.

Pia dla Erna y Serafin te süa botëga dles papes, Badia.

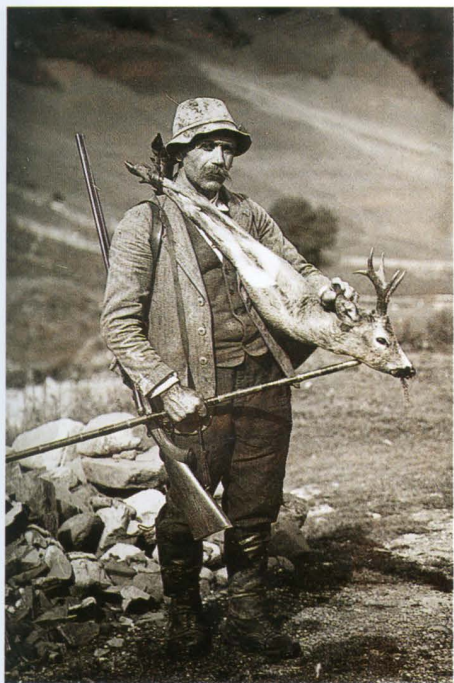
Ćinamai jö Padoa ési dl 1956 gnüs inviá da jí a ćiantè. Ai messâ avëi usc famojës: le maester Pire da Ćiampëi, Tarejia da Picedac, Maria y Terejia de Biëi, Tarina da Lunz y Gioni da Paracia.

Pire y Franz dl Maier da Vi fej santú.

La monia Dolores dl Cheder y la maestra Monica palsa te munt.

Vijo Cajarin á tochè le bëch.

I mënacrëp da Calfosch Vighile de Nazio y Sepl Jocer.

Jogn da La Ila i agn '50.

Otto y Paula dal Bagn da Antermëia se fej la orela cërta.

Mituns da Lungiarü dan 10 agn.

*Mituns da Ties da Lungiarü
cun les iames lunges.*

Vistimënc da laota

Na jona da Calfosch cun le guant da paur, les manies döt infizadas y le cepele, dl 1900.

Insciö cïarâ fôra le guant da paur dl 1936 che na jona de 16 agn se vistî les domënies y festes a Badia.

Mena Kostner y Berbora Pitscheider d'Altón.

Rosina de Lista a Badia.

Maria y Angela dl Ost da La Ila.

N bel berba che sa da s'la tó. Le foliet y na mesa de vin orôl ester por se fá la orela cörta.

Mëda Carlina dal Ustí de Badia, maridada Burchia a Pescolderunch.

Berba Cristofò Costner dl Ric da Calfosch (mort dl 1926), maridé cun Petronila Alfreider dal Roch a Pescosta

*Mena dl Ostf, Maria y Giuvani Vittur
dl Mone de Badia.*

*Nina Trebo dl Dasser a San Martin y la
maestra Nane Dapoz da La Val.*

*Nina Nagler da Murin/Badia, maridada
Dapunt a Sotsás a La Ila, lâ de siur
Angel da Sotrú.*

*Le bel guant da Calfosch: Maria
Rottonara y Feghile Pinter.*

Nene y lâ dal Tiscere da Ciornadú a Rina.

Chi de Cristofa da Calfosch. Dant él sentè le zipladú Francësch.

Toć y fioc

Confermè dandaia a La Val.

Ćiases vedles

*Pedrases 1315 m ü. d. M. Gasthof Nagler und
Schwefelbad mit Gardenazs.*

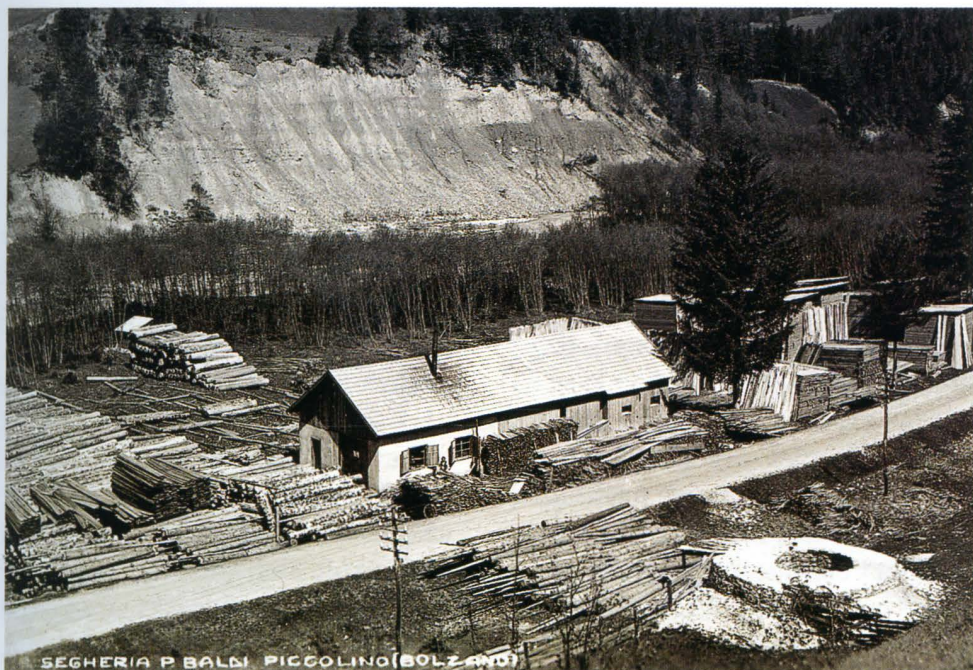
Chësta ê naota l'ustaria Nagler a Pedrases.

La bela ċiasa paurla de Jusciara. En Sabeda Santa dl 1999 éra vardüda jö de planta.

La cíasia Matí a Corvara, incö de Giarone. I zompradus nes mostra sües massaries: sigun, manara, paian, schedra y siëia.

Incö él a Preroman la ciavara, olache al ê dandaia la siëia y cialciara.

Na cuntia

Tl temp n templ

Dalonc da chiló, dalonc da iló, dalonc da encuei y da enier, te n temp nia ciamò conesciù da la persona ma empò prejent tl mond, fora per l mond, tla eternité de n temp, él n templ, fat su con les peres dl suour, con la malta dla legreza y dl coraje, che se mostra a vigni member dla umanité fora per l mond, che scon con maestria te sies truepes ciamenes luminedes dal spiedl lient a la lum plu sterscia dla cogla de Elio y arjentedes con les plu perfetes decorazions artistiches nia ciamò descuertes da la man dla persona, les richezes plu nobles dla vita, che speta bele die de vegni descuerta, da na vita che speta, che ti ciala sapienta da defora, con doi uedli de perla luminousc y sluminanc daverc su, gragn y curiousec, che ti ciala - da dalonc al mond che roda tl temp prefissé da Natura entourn via. Fora per la ampla planura verda y madura per tò su, arichida con les plu beles somenzes dla vita, n templ maestous che se erj su con sies tors fines y superbes al ciel, y mostra sies pizes plu scemples, bel soul, dassoul, tl chiet - plu sot, tl temp - plu lonch, de duta l'eternité. N templ. Da senti con l profum bel fresch dles gotes cleres de n vent lesier che sofla fora per duta l'eternité dl mond y incunda

al mond entier sia gran forza, sterscia y potentia, de n re, che speta pazient, la longia eternité dl mond prejent tl davegni. Na eternité che à metù man bele da die, dant da zacotanc de milagn, te n pice moment liegherzin, te n moment musical de na musiga armoniousa, che incunda con sie son soaf y maestous la festa de Felizita che à da vegni - tla eternité, de n templ, ert su te duta sia maesté che speta - bel soul. N scialin de mermol lize che envieia a toché, con l pe bel fin ma segur sia sciala dai mile scialins coris ju con l tapet cuecen dl sovran plu potent, erta, su dret per permete l vare bel ferm, che s'enfida permez, bel chiet, bel monejel, te na eternité - te chela eternité, dedicheda al moment plu senti de na vita. Con la sola dal curam dl ciauzel net y deblet, azica la piza dl polesc la pera dura y freida, glaceda dal freit di trueps agn passés sot l temp dl templ, ma che porta sostegn, y che permet da jì ite, da s'avijiné a la porta dal lim periculous nia ciamò trat ca con la forza dla plu bela de dutes les divinités dl viadelà, che se daura vare do vare, bel plan, zenza dé n grac, zenza dé n cighe, bel plan, tl chiet fin de na soula nuet frescia, sot al gran rai luminous de na luna che s'enjigna da se mostré al mond entier bela colma, se daura la porta dal spiedl plu cler, y lascia permez, l pe delicat che proa con pazienza a vegni plan plan permez, dassoul, bel soul, tl temp dl templ. Con i rais

sluminanc dla lum dles steiles su tl ciel bel ble, incunda la nuet dl signour, na ciantia de vita, tl temp dl templ, sie son bel fin, liegherzin, dal son maestous y senzier, sies notes armoniouses che jola tl mond entier dla umanité a incundé con ouosc maestousa la bela novela de n templ, ert su - aut tl ciel bel brum per ti mostré ai trueps ambasciadours dl gran re da la corona metuda adum da les mile perles dai colours plu fins dl ergabuan, les particulares belezes dles steiles su al aut tl ciel, tl firmament dl signour, fates via te n aier d'acel, monejel, fin y senzier, de n soul sentiment dla richeza plu noubla de vigni sovran. Con l pe destrat fora, ence na man abramida, fina y delicada proa da pié ite, la snola enfereda de porta, enrujumedata ite dal temp dl templ passé. Con la piza spiza di deic azica bel plan, bel fin l metal glacé, freit, mo che tegn permez y permet da daurì na porta de legn che per trueps agn tla eternité é resteda zenza volei scluta via te n valour, sareda ite tla eternité de na vita, la vita, tacheda, tla snola de n templ dl temp passé. Ite: chest l fin ultim de duta l'eternité: podei ite, volei ite, vedei y prové cieche daite speta da vegnì descuert da duta l'umanité lumineda dal prum cristian de chest mond, tl templ dl temp, tla gran eternité de na vita: de gran uedli curiousc, monejei, liegherzins, scraieuc, dal colour plu bel y senzier dl mer plu ampl, dla maioura

imensité che porta permez al mond entier sia somenza da vive, sia ega dla vita, grana la richeza dla vita, la vita, dl templ, che speta da podei florì su y porté sie frut, con la vita, dl templ, tla vita. Roveda l'eternité resta indò demè plu na vita, la vita, da vive, da volei bon, da se gode per vigni moment y secont de tia vita. Na vita: duta canta a desposizion, duta canta che speta, da podei vegnì vita, da podei se svilupé tl ciof plu noubl y capaze de duta l'umanité y enscì se trasformé tla richeza plu chirida da duta l'umanité de chest mond. Demè na vita, nia deplù y nia demanco. Na vita: per vignun, l medem, per vignun da stufé y da sciuré, demè na vita, nia deplù y nia demanco, demè la vita. La eternité - metuda man con l prum scialin ert su per na sciala erta de mermol pressant, de n temp, l templ. Da or, enforin su y abeli, con de vigni sort de marevueies, una plu bela che l'otra, una plu rica che l'otra. Che lascia vedei n temp noubl, da festa, liegherzin, sciche l recort plu scempl, tla ment plu senziera, n pensier plu concret. Che se lieia a n sentiment, n soul sentiment, dl cuer dla persona plu noubla dl mond, tl plu sot dl sot che al posse jì ite. Deberieda, chest cieche vegn dejidré da na vita, per na vita.

Tla eternité dl temp.

Te n templ, l templ.

Daria Valentin

a vita nea

lominus
y beliscimo
desco sèda è to müs
y tü edli
bröms y tlers
y to cör
desco en ciöf
co s'la ri
y florësc
por dagnora

christian ferdigg

Double Arch ti Utah.

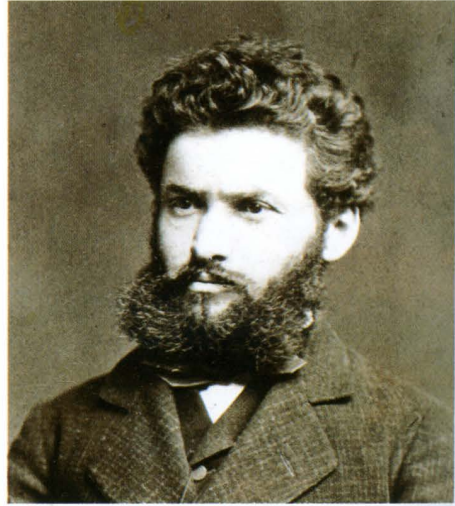
Foto: Hans Pescoller.

Dan 100 agn

Tita Altón é gnü copè

Nia mâ tla valada, mo te döta la Ladinia y surafora é l'inom de Tita Altón conesciü. Al é stè un di pröms a scri rimes ladines y val' deplö sön la storia y la geografia de nostes valades. Te feter düc sü scric él da traodëi süa gran pasciun y so amur al lingaz dla uma, al ladin. Al ne se stancîâ nia da i racomanè te sü scric ai ladins che ai dê tigní alalt le lingaz ladin. Por Tita Altón é le ladin la cossa plö preziosa dal monn, plö de valüta co or y arjënt. Tröp ess Tita Altón cíamò scrit, sce na man crödia ne l'ess nia destenü tan adora.

A Calfosch porta n lüch sura la dlijia l'inom Altónn; la cíasa vedla é incö dortorada sö. Da chësc mësc vëgn le cognom Altón che alda da gní pronunzié sciöche l'inom dla cíasa - Altón; incö le scriesson insciö - Altónn. Tita Altón é nasciü ai 21 de novëmber dl 1845 a Pecëi Dessura; al ê le plö jonn di 7 mituns de Francësch Altón y Maria Pescosta: la möta Maria (1827-1913) s'á maridè a Sotsás, Pire (1829-1881) é gnü prou, Ioel (1832-1902) é romagnü söl lüch, Lena (1833-

Tita Altón (1845-1900). Cheder a öre de Vijo Kostner.

1862) é rovada a Ortijëi, Fighile (1838-1920) é gnü paur d'Altónn tla cíasa dl Ombolt (dl Moro), Mena (1841-1922) á maridè Iörgl Pescosta y é gnüda ostira da Pecëi. Tla cíasa Altónn êl zacan la scora dl paisc ; plö tert n'án frabichè n toch pomez ala colonia y á metü ite la scora. Impormò dl 1897 á la scora ciafè n frabicat de süa posta. Pice Tita ê bun da jí a scora y laota êl usanza che le curat zercâ da menè mituns da talënt demez a scora cun la speranza che ai gniss pröi. Pire, frè de Tita, ê bele

dl 1855 gnü consacrè prou fora Salzburg y é gnü degan da Mayrhofen tl Zillertal (laota sot ala Diözeja da Salzburg). Cun 11 agn é pice Tita rovè a Porsenú a fá le gymnasium manajè dai prôl da Neustift. Propst de chësc convënt (tlaustra) ê chi agn siur Domëne Irschara (1803-1879) de Badia. Le lizeo á Tita Altón fat a Trënt. Tratan les vacanzas da isté daidá Tita a cíasa sü geniturs laurè íte so pice avèi. Süa uma savô extra da cuntè stories da zacan y pice Tita â bele da pice insö mostrè gran interes por stories de signai y bâi, dal Orco y draguns, de stries y striuns, de salvans y ganes, de crostaces y de pavarôs. Cís a Calfosch gnôl cuntè trôpes stories de vigni sort de beferli y bâi da temëi,

deache le paisc é ponü íte amez crepuns da temëi; chësc á daidè cheriè de vigni sort de stories che ne sprigora nia mâ mituns. Tita se lasciâ cíamò da gran cuntè stories da jënt atempada; la gran pert de chëstes cuntejes ál plö tert metü a papier y publichè te sü libri. A chësta fosa conesciunse cíamò incö trôpes de chës stories che gnô cuntades dandaia. L'ann 1864 á Tita Altón fat la matura y é jü a Desproch a studié latin, grech y franzesc.

Le professor Tita Altón

Dl 1870 á Tita stlüt jö l'universitè, é spo jü por trëi agn a Trënt a insigné y dedò ál tigní scora set agn a Prag. Te trëi agn ala Sorbonne de Paris s'ál perfezionè tl

Insciö cíarâ fòra Calfosch incër le 1900.

Maria Altón, la neza de Tita, cun sües compagnes a Víena pro n curs da cují.

franzesc. Dl 1883 él rovè a Víena tl gymnasium di patri Piarisc. Deache siur Tita n'ê nia maridè, adorâl na fancela che i tigniss cíasa. Süa neza Maria, fia de so frè Ioel, ê bele a Víena a patrùn. Siur Tita n'â nia albü bria de la petlè bègndî che ara jiss pro d'èl fancela. Bele laota podôn urtè ladins fora por l'Austria. Le jonn Florian Großrubatscher da La Ila fajô chi agn le soldá a Víena; chësc durâ 3 agn; Florian ê pro le terzo regimènt di Kaiserjäger. Al messâ vardè le cíastel de Schönbrunn. Tita Altón le inviâ - aladò de buna cherianza ladina - plö gonot te so quartier. Che chësc jonn n'â nia na buna tèmpra s'an â le prof. Altón tosc anadè. Plö otes ál messü i imprestè scioldi che l'ater desmazâ te compagnies plötosc turgheres. Le

prof. Altón â a Víena dorata püc compagns; al jô gonot cun süa neza Maria a spazier tl Wiener Wald; al ê dër religius, jô tröp a dlijia. A cíasa ne s'odòl da su nia massa sigü y â na erma a brancía por se defène en cajo de prigo.

Na man cròdia destënn döes vites

Le professor Altón ê dô da tan d'agn feter stüf da stè intres a Víena y ess orü rovè plö daimprò da cíasa. Al á fat domanda da rovè a Rorëi tl Trentin (che tocâ pro l'Austria) a tigní scora. Te chësta cité trentina adorân n direttur. Deache le prof. Altón ê na porsona dër studiada y adatada por manajè na scora, l'á l'imparadú Francësch Ojöp ai 8 de novèmber dl 1899 nominè direttur dl k.k. gymnasium da Rorëi. En S.

Tarina á le prof. Altón surantut chësta inciaria, por n ladin de gran prestisc y onú. Döta la Ladinia ê brauia che n sò fì, de n paur ala munt, ê rovè a tó ite chësc scagn. Súa neza Maria s'an ê jüda iniert da Víena demez, mo ara ne s'an ess mai anfidé da ti dí de nó a so gran berba. Maria â a Víena n chestian, Jan Kostial dla Boemia, che laurâ te na botëga dla Leopoldstatt. Ai ess orü se maridè, mo berba Tita ti â dit söl müs a chësc cech che al ne foss nia stè bun da mantigní na familia. Maria s'an â albü impormal y â capí che al foss stè miú da rumpe vigni contat cun chësc jonn. A Siur Tita - insciö gnól titolè a cíasa por so gran respet - i plajô le laur da direttur, mo al â albü na cörta dorada. Le direttur Altón abitâ cun süa fancela a Rorëi tla cíasa dl cíavalier Pasquali. La sciora Lina Bertolai abitâ tla medema alzada y conesciô bun i dui ladins. Vigni dé s'la cíacolâra n pü' cun la fancela de Siur Tita. N dé ne l'âra nia odüda y chësc ti â salpü na gran morvöia. Le dé dô ára daurí a ries l'üsc dl quartier de Siur Tita. Cí spordüda s'ára mai dé a odëi intrami dui, le direttur Altón y süa cöga, ia por funz zënza vita: Maria strangorada y Tita te n lagosc de sanch. An ti â taiè sö l'avëna dl col. Chësc ê sozedü ai 3 d'aurí dl 1900 y l'ater dé é süa vijina gnüda lassura. Siur Tita ess bëgn albü te stüa n revolver tachè sö, mo n'â nia pordejü da le tó ca, deache

l'assassin ê stè plö asvelt. Tl apartamënt ê zënza döt a post; al n'ê nia gnü scascinè, nó arobè. S'â zacai vendichè ? Na vedla storia d'amur ? I jandarmi ê dan n stomat.

La sopoltöra a Rorëi

La mort de Tita y süa cöga Maria â indesprè gran comoziun y dolor danter i sü, danter les autoritês politiches y dla scora. Le corp de siur Tita y süa neza Maria ê gnüs menês fora por cité y metüs sö tla cortina de S. Maria de Rorëi. Ai 6 d'aurí dl 1900 é Siur Tita y la neza Maria gnüs sopolis. Tröpa parentela y compagns ladins, sü fioc Francësch de Ioel y Engl Nagler da Pedraces, jënt studiada, delegaziuns de desënes de

Maria Altón y so chestian Jan Kostial dla Boemia.

Pire Altón (1829-1881), fré de Tita, é stè degan a Mayrhofen tl Zillertal. Mort él a Calfosch.

uniuns dla cité á tut pert ala sopoltöra. Le gymnasium da Rorëi á aposta dè fòra n sfëi cun les pordiches gnüdes tignides dala sopoltöra y i inoms dles passa 60 delegaziuns che á tut pert. Tla cortina da Calfosch á compagns y studënc da Víena lascè mëte sö na pera de fossa che recorda siur Tita Altón.

An chir l'assassin

Por i jandarmi se daurël n cajo rî da stlarí. Che á pa podü avëi interes da copè döes porsones de pêsc che ne ti á mai fat dadandò o de mal a zacai. Atira gnôl inresciü a Rorëi y a Víena inanter les porsones che á albü relaziuns cun i dui ladins da Calfosch. An gnô lassura che Maria

n'â nia rot les relaziuns cun so chestian a Víena. Sce chësc jonn Jan Kostial ess mefo orü se vendichè pro le direttur Altón che ne l'â nia lascè maridè süa neza Maria? Kostial â plö otes manacè le professur Altón! Por sospët é Jan Kostial rovè ti lac di jandarmi, mo an l'á tosc lascè lëde. An gnô lassura che n jonn incër i 30 agn, de statöra gaiërda y mesana, snauzeri cörc y scürs, da n cíapel vërt cun plöma de ial lassura ê jü tal gymnasium de Rorëi a damanè dô le direttur Altón. Scemia che le direttur foss stè te secretariat, n'â chesc jonn nia orü jí dailò a le urtè. Chësta descriziun â portè i jandarmi sön i dër fostüs. Implö â le jonn Aldo Gerosa da Rorëi, compagn de Florian Großrubatscher ai tèmps che al ê a Víena, capí dala descriziun dal assassin ti folieç che la porsona descrita passenâ feter avisa pro la statöra de so compagn da La Ila. Gerosa s'â fat morvëia da l'avëi urtè chi dis a Rorëi. Al l'â inviè a tó valch, mo Großrubatscher s'â refodè, deache al â prescia da jí a ciafè de sü parënc.

Le jonn da La Ila sospetè

Siur Tita conesciô pö chësc Florian da Víena infora; al l'â cínamai plö otes inviè te so quartier. N iade che Florian â mâ urtè la neza Maria te cíasa, ál arobè 130 rainesc. Siur Tita s'an á atira anadè y á capí, chë ch'al ê stè, ne n'â nia dè dant

Florian, mo ghirâ la retüda di scioldi. Ai jandarmi ti â siur Tita descrit la porsona Florian Großrubatscher, deache al ê gnü dër desfidënt defrunt a chësc jonn. Al s'al â dagnora n pü' temü. Großrubatscher ê le dé dla mort di dui ladins gnü odü jö Trënt. I jandarmi ti stô dô a sü fostüs, ai ti ê feter ai cíalciagn. Ai 6 d'aurí l'ái abiné a Balsan te na ostaria tratan che al cenâ cun pêsc; al laurâ da n ströf sciöche cíaratí pro la firma Rößler. La medema sëra l'án condüt cun la ferata a Rorëi; dala staziun demez al Tribunal l'án menè te n gratun corí jö a fosch, acompagnè da ot jandarmi. An ê gnüs lassura che Großrubatscher â tut lëde dai 31 de merz ai 3 d'aurí. Al messâ ji a ciafè i sü a La Ila por vëne so lüch, ti ál cuntè a so patrún. I jandarmi la savô atramënter. Ai 31 de merz ê Florian jü da Balsan demez cun la ferata a Víena, ê dailò stort prò te n bar tla Josefstätterstraße, olache siur Tira â denant abitè. Dailò â Florian pormò aldí che le prof. Altón ê gnü nominè diretor da Rorëi, cí che Großrubatscher s'â notè sö. Ai 2 d'aurí é Florian Großrubatscher jü cun la ferata da Víena a Balsan-Rorëi, olache an l'á odü ai 3 d'aurí. Dô ester stè te scora é Florian Großrubatscher jü tl quartier dl prof. Altón, á dailò strangorè cun na peza da mans te ciasadafüch la cöga Maria, deache ara i stô te tru por copè siur Tita. Incër la mesa dles dodesc

él capitè alerch le diretor Tita, s'á despiè fòra le mantel y ê por se vistí i scofuns. Großrubatscher é gnü fora de so ascognadü y ti é arsí al col al professor; cun n cortel de ciasadafüch ti ál taié sö la avëna dal col y insciò é siur Tita sangonè fòra. Dedô á Florian porvè da se lavè jö le sanch; al é spo stort prò te na ostaria a se bëre valch; al ostí che l'â damanè, cíodí che al ê da sanch, ti ál respognü che al laurâ te na bocaria. I jandarmi á ciafè tla cíamena de Florian a Balsan na cíamëja trafognada da sanch. Florian logonâ tl pröm döt, s'odô spo tôsc pordü y ne daurí plö bočia.

Chè é pa l'assassin?

A Badia y La Ila él döes viles che se tlama incö Ruac. Dandaia dijôn Granruac da La Ila y Piceruac de Badia. Da chisc inoms di posc él gnü i cognoms Granruaz (la familia a La Ila) y Picolruaz (la familia a Badia). Florian Großrubatscher (lad. Granruaz) ê da Ruac da La Ila. Sü geniturs â inom Jan Evangelista Granruaz (1826-1898) y Maria Dapunt da Cíanacëi (1832-1909). Ai ê õnesc mituns. Florian ê nasciü ai 13 de jená dl 1874. So frè Jan Evangelista ê nasciü ai 21 d'otóber dl 1875 y â dl 1906 maridè Maria Bernardi da Verda che á trat sö ot mituns. Florian n'ê nia cis garatè y les â bele da jí a scora dô les orëdles. Fá bertes ê so devertimënt, y da

arobè n'êl nia pëigher. Bele da jonn ál messü jí por trëi agn a vardè les sorüces (jí te porjun); al ti â strofè 98 rainesc a n so compagn; dl 1891 l'â le Tribunal da Balsan condanè a chinesc mëisc de porjun por comport scandalus. Dl 1899 ê Großrubatscher gnü condanè a 3 edemes de porjun por avèi arobè y dramè porsones. Florian ne combinâ öna indolatra; al n'â cotantes sön la cosciënza y ê plötosc na porsona prigorosa. Florian n'â por le dé dla mort de siur Tita degun alibi; te porjun y dales damanades s'astilâl sciöche al foss fora de mote. Al â denant laurè tla cíasa dai maç fora Dala y savô, sciöche i maç fej, mo an â tosc capí che al s'astilâ mâ da disturbè. Ai 5 de jügn dales döes da doman ti êra garatada a Florian da rumper la saradöra, da dejarmè y sarè ía les verdes, mo an l'â bele pié tratan che al porvâ da se arampichè sura la múraia de porjun fora. Florian s'odô pordü, al ê desperè y s'an lasciâ íte da avèi copè les döes porsones da Calfosch.

Le prozes al jonn da La Ila

Ai 10 de setëmber dl 1900 â dan le Tribunal de Rorëi metü man le prozes cuntra Florian Großrubatscher. Èl gnô pluré da: avèi strangorè la cöga Maria - avèi copè siur Tita - avèi arobè dl 1898 scioldi tl quartier de siur Tita. Florian confessâ da avèi bele n mëis denant

ponsè da copè siur Tita, deache chësc l'â imbaní a cíasa da avèi arobè. Les cuntejes de siur Tita ti â fat a Florian n gran dann; da chël tèmp incá n'â Florian nia plö da chirí La Ila. Ala fin de merz ê Florian rovè tla stracočia di scioldi, â ponsè da rumper íte tla cíasa de siur Tita, deache al ess orü se maridé cun na jona Gschnell da Kaltern che ê pro le Rößler fancela. Florian dê prò da avèi cíamò arobè 200 rainesc fora dla lada dai scioldi de siur Tita a Rorëi dô che al â strangorè la cöga Maria. Tratan le prozes él gnü damanè fora 34 testimoni sciöche Lina Bertolasi, Aldo Gerosa y compaejagn dai dui morc. Da Calfosch ê jüdes al prozes jö Rorëi Tarejia y Filomena, nezes de Siur Tita. Dal prozes â inzai dit Florian da Ruac: „ La maiú impresciun m'á fat la jona Maria, sciöche ara se defonô tratan che i la strangorâ; dala cíasadafüch l'ái streflada te stangode de cíasadafüch. Ara á sciurè i cíalzâ altafora, dala forza da se parè denanco sofié“. Ai 13 de setëmber dl 1900 é Florian Großrubatscher gnü condanè ala furcía dal Tribunal da Rorëi por avèi copè Maria y Tita Altón. Le dé denanco gní tachè sö á Florian detlarè da avèi ai 15 de jené dl 1899 copè a Hötting (Desproch) cun na manara na certa Maria Spann por la arobè fòra.

La fin de Florian Großrubatscher

Ai 19 de novëmber dl 1900 dê le condanè a mort gní tachè sö. Florian podô scrí trëi chertes: a süa uma (so pere ê mort dui agn denant), a so frè y a süa só por perié pordenanza dai malfac y dal stlet inom che al ti â fat. Dales set da doman é le condanè gnü condüt cun les mans liades, acompagnè da pater Dionisio, fora söl post dla furcía tla plaza “del-l’Oca” (incö “Piazza del Suffragio”). Ala domanda, sce al â ciamò cízè da dí, á Florian respognü da s’avèi meritè chësta mort y periâ pordenanza. Le boia Lange ê gnü cherdè da Víena alerch. Chësc â spo tut fòra de so cufer la fòm , fat en lac impara, ê jü sö por cater scalins iadò la furcía, dui i â menè adalerch le condanè, l’â alzè sö, metü la corda incër le col y l’â atira lascè tomè jö. Florian Großrubatscher ê stè mort söla bota cíalda. A aldí chësta burta noela te so paisc La Ila, án atira por sègn de plüra y dodanza messü tó jö dal confarun di jogñ la gherlanda. Cun la mort dl püre jonn n’è le malfat nia gnü desmentié, mo vir

Florian Großrubatscher vëgn condüt ala furcía.

inant tla mënt de nosta jënt ladina. “An mëss se menè picé de chi che fala“, dijô na uma. De chisc n’él intres y ai adora la compasciun y comprenjiun de nos düc, sce an ô i daidé.

Publicaziuns de Tita Altón sön i Ladins

1. Ladinische Idiome in Ladinien, Ampezo, Buchenstein, Fassa und Gröden - Innsbruck 1879
2. Beiträge zur Ethnologie von Ostladinien - Innsbruck 1980
3. Proverbi, tradizioni ed aneddoti delle valli ladine orientali - 1881
4. Rimes ladines in pert cun traduzziun taliana - 1884
5. Das Grödental und Enneberg - DÖAV 1888
6. Enneberg in seinen wirtschaftlichen und sozialen Verhältnissen - Zf. des DÖAV 7- 1890
7. Dialekt und Dialektdichtung in Ladinien - 1893
8. Chianties e stories ladines cun vocabolar ladin - talian - 1895
9. Versteckte Germanismen im Ladinischen - 1897
10. Die eindeutigen Germanismen in der ladinischen Sprache - Ms.

Scric che baia de Tita Altón

1. Corriere di Leno: 10/09/ 1900
2. Il Raccoglitore Rovereto - plö numeri.
3. In memoriam del G.B. Altón - Rovereto 1900
4. Nos Ladins - 15/2/1951
5. Nos Ladins - 1/11/1954
6. Franzl Pizzinini: Le prof. Tita Altón, 1962
7. Calender Ladin 1963, pl. 65 - Tita Altón
8. Hermann Vigl: Tita Altón - Jb. des Südt. KI, 1963
9. Calender Ladin 1968, pl. 36 - La mort de Siur Tita
10. Vita y produziun leterara de Tita Altón - Fanes 1970, Uniun di Ladins
11. La Usc di Ladins 1/11/1980
12. Claudia Crazzolaro: La tragica fina di G.B. Altón - Ladinia n.12, 1988

Dal liber de T. Alton: Proverbi, tradizioni ed aneddoti delle valli Ladine Orientali - Desproch 1881, pl. 108/ 109

A cí che an conësc i Ladins?

Marô: Mo tö, daste ca to formënt?

Rina: Töö, n' aste nia na te cröcia da vëne?

Antermëia: Töö, él dlacè to orde sön Fornela?

La Val: Töö, lecai tü bôs ?

Longiarü: Aste pa vadagnè la litiga inier?

Badia: Töö, éra stada céra la siara da dlâfora?

San Cíascian: Töö, aulá ciafon pa la miú ega de vita?

La Ila: Junse jö en Badia a fa vera domisdé?

Calfosch: Töö, ne saste nia, aulá ch' an ciafa grôsc?

Corvara: Töö, él stè broja incö ia Pedecorvara?

San Martin: Vi, i jun ia dal Dasser a cartè!

Surainoms di Ladins

Marô: jonëdli da ciorda

Rina: i crauc da Rina

San Martin: i zoç da S. Martin

Longiarü: stritadûs, chi de tlanca da Longiarü

La Val: i abrojorês, i becaverç, gnoç, macaruns da La Val

Badia: i dlacês de Badia

San Cíascian: i Toreches da S. Cíascian

La Ila: chi dales beghes

Calfosch: chi da lassú

Corvara: chi da „ láscome in pêsc“

La çiasa nadè de siur Tita Altón a Pecëi (Calfosch) cun le crist dla möria söla falzada.

Foto: Hans Pescoller.

La storia de Sysiphus

La mitologia devënta realté

Al ê na scintinaria zënza fin. Cun dötës sües forzes s'impuntâ Sysiphus cuntra i podruns che gnô jô dal crêp y i sburlâ cun na forza suraumana indô sön la piza dl crêp, da olache ai ê tomá jô. Spo, sciöche sce ai foss gnüs möc da na man strinada, brodorâ i podruns, portá sön la piza, indô jô por la costa cína jô da pé dl lastun. Y por Sysiphus metô man la fadia danü, Intres indô danü, zënza fin. Zënza n momënt de pêsc, de palsa, de chât. Dô la tradiziun de Homer êl stè les divinitês che â condanè Sysiphus a chësta penitënza zënza fin porcêche ël, che ê öna dles porsones plö scicades y regüdes dl'antichité, â cuntè fora i socrec ascognüs tla sapiënza de Dî.

N laur zënza significat, na penitënza zënza fin: cí condana podess pa ester plö crödia? Cíamò al dédaincö i vëgnel dit a n laur che ne porta a degun resultat, n laur de Sysiphus. N laur plëgn de fadia, che mët man intres danü, che vëgn desdrüt dales forzes dla negaziun, n laur che ne röia mai. Sciöche Sysiphus, l'eroe dla mitologia greca, se sint nia püces porsones tla vita da vigni dé de chësc milenar che é por finí. Apëna che n laur é portè a soluziun, nen vëgnel n ater. I problems, a chi che an n'é nia bugn de i dè na resposta aumënta, s'abina

sö, crësc, devënta na munt. Y la porsona se sforza por i tó tla man, fej fadia, porta sasc sö por les munts de süa ingordia, de so egoism, de süa vita zënza pêsc. Ara mëss ester intres en movimënt. Zënza podèi s'archité. Ince mâ por n momënt.

Intres plö jënt ne vëiga nia la fin de cí che ai mëss fá. Ai porta sasc y pëisc sö la munt de süa vita, y dal'atra pert dla munt él indô les peres che slisora jô dala costa. Y ales mëss indô gní portades sö, cun gran fadia de düc. Plö che la porsona laora, plö che ara mëss aumentè le ritm de süa fadia. Canche ara mina che al sides da sëra, él impormò da doman. Y le laur mët man danü y devënta intres plö sfadius. Pornanche val' é fat, vëgnel desfat, fat sö danü, indô destrüt por gní trasformè y adatè ales modes dl momënt. Le laur che an fej por vire, é n laur sann. Al dëida diventè contënc y sigüsc. Mo le laur che desdrüj la vita devënta stress, fadia öta de significat y perd süa iustificaziun. Cí che resta é na scüscia öta, n pü' de vënt, n cíarü che se perd tl nia. Te chësc él la jënt che perd la contentëza y la serenité. Le laur de Sysiphus va inant te formes nöies, ascognüdes, ingordies. Al á lascè la mitologia y é diventè realté.

Franz Vittur

Cuntia

La sorücia y le iat

Al ê en iade na te' picera sorücia che orô jí sura n punt ía, mo al ti saltâ dô le iat y ti mordô ía la coda che al se metô spo te gofa.

"Iat, dáme indô mia coda", periâ la sorücia.

"Ailò mësseste impröma jí dal bocá a me tó na bela sona de cioce", dijô le iat.

La sorücia saltâ atira jô dal bocá.

"Bocá, i te præii, dáme na sona de cioce por che i pois ti la portè al iat, spo me dál indô zeruch mia coda."

Le bocá respognô: "Vá mâ dal feur a te lascè fá n cortel, deache iö ne nen n'á nia un."

Insciö saltâ la sorücia jô dal feur:

"Feur, fáme, præitambel, n cortel che i pois ti al portè al bocá por che al me táies jô na bela sona de cioce da ti portè al iat, insciö me dá chësc indô zeruch mia coda."

Le feur ti dê le cortel y dijô:

"Vá mâ dal moléta a t'al lascè amorè!"

Chëra picera sorücia saltâ dal moléta, mo chël la menâ jô da fistí, deache al n'â degöna ega.

"Fistí", periâ la sorücia, dáme n pü' d'ega da ti portè al moléta por che al pois m'amorè le cortel da ti portè al bocá por che chësc pois me taié jô na bela sona de cioce da ti portè al iat por che al me dais indô mia coda."

"Ega poste te tó tanta che t'os", dijô le fistí.

La sorücia s'un boiô n iade na punza, deache ara â tan sëi, spo s'un tolôra cíamò na bočia plëna y saltâ atira dal moléta y spodâ fòra l'ega söla mora. Le moléta ti amorâ le cortel y la sorücia saltâ imparà dal bocá che ti taiâ jô na bela sona de cioce da ti portè al iat.

"Chilò aste to cioce, iat", scraiâra.

Le iat se cufâ jô y se mangiâ le cioce cun na dêrta saú y inultima se lecâl cíamò ía i snauzeri. La püra sorücia messâ cíarè prò cun na bela gran gola. Canche le iat é stè pasciü, tolól la picera coda fora de gofa, spodâ lassura y ti la tacâ pomez ala sorücia. Insciö ára indô podü s'un jí sura punt ía cun süa bela coda lungia.

Ida Zardini

Tla vigna dl Signur

Le iesuit da Spëscia

Pater Robert Miribung complësc en chësta ota i 70 agn. Al laora na vita tla vigna dl Signur. Da agn él responsabl dles misciuns di iesuic dl' Austria. I cuntun n pü' de val' sön süa gran ativètè.

La Val á n gröm de viles despartides fòra sura döt le raiun. Öna de chëstes é Spëscia Dessot che ê bele dl 1296 na armentara, sciöche an li ti bragamins de Cíastelbadia. Te chësta vila él nasciü ai 3 de jügn dl 1930 pice Robert Miribung. Al ê le terzo di 8 mituns dl paur Edoardo y Clara da Coz. Le viadú Robert é gnü portè a bato dal tot Martin Miribung da Coz, n frè dla uma. Le nene de Robert â trat sö na familia de 15 mituns, laurâ da paur, fajô l'ustí da Spëscia y ê un di pröms mënacrëp. I foresc y pelegrins da La Crusc stô suranöt tla ustaria da Spëscia, jô da doman sö La Crusc y lasciâ le patüc da fá da marëna te ustaria. Canche la ustira odô gnon i foresc o pelegrins jô por le gran prè Fornela, messâra pa debota mëte sura les balotes; le golasc de biscia ê bele tan co arjignè. Na pert di

passanc se ghirâ zacotan de fiaces de pôsl con sulze de granëtes laprò. La uma da Spëscia ê grama y spauia da socodí i "sciori", mo cun le tëmp s'ára ausè. Laota jô tröc pelegrins sö La Crusc por sanc, les cöres ladines en prozesciun, na pert incé döes otes al ann. Chisc pelegrins n'ê mine da scior. La gran pert ê jënt da paur de nosta bachëta; ai jô a perié che sö cíampoprè, sües grüzenes y sües tëmples y vares dess ca pramí y blá assá por nodrí y trá sö sües gran families.

Vardè y petlè

Canche al passâ dales Piceres Antles a Spëscia les prozesciuns di pelegrins marôi y chi da Sorafurcía, podô chisc odèi i mituns da Spëscia inslenês jô dlungia tru cun mans tignides sö y le cíapel ôt sotissura por petlè val' scioldo. Dô la Vera é tröc ladins jüs sö La Crusc a dí giulan por che ai ti ê sciampês ales bombes y rovês sagns intun a cíasa. Por perié decá le dër tëmp, gnôl lovè la statua de Chël Bel Dî da La Crusc; da vigni pert rovâl adalersch sö La Crusc les prozesciuns dles cöres; dô mëssa

Insciò ciarâ fòra la vila da Spëscia Dessot. Düc viô dal laur da paur.

rovâ la gran prozesciun cun la statua de Chël Beldi cina sò sot Sas, ia en Col di Paternostri y indô te dlijia. Feter düc i mituns messâ laota da pici daidè te stala, majun, alaleria, da d'aisciöda ji a vardè les bisces, i bôs y d'istè les vaçes. Chi che ne n'ê nia dalunc dala scora, messâ incè d'invern daidè le pere te stala. Cun nü agn á Robert messü vardè les vaçes y i bôs da Spëscia, Ju y Miribun sò por chës Costes, te chi Runc, sön Fodares, te prè de Ramèi y sò San Dolmesc; da marëna âl mâ na pücia da se munché, mo laprò podòl se muje lat de cioura. Canche sorèdl florî, podòl menè a ciasa. Por le vardè ciarfâ le pere de Robert valch dai paur. Vigni paur messâ i dè al

famèi na cëna dala segra, da San Iaco o da San Senese. Sön pastöra se tripâi cun fá belëita cun coches. Cun scorzes y bodischures se intomenâi adöm de piceres stales y vilins, les coches ê i vidi, les manses, vaçes y i bôs. Gonot gnô i famèis plac-môi, mo ai messâ stè sot cina da sëra tert, ziti ne n'ê degügn. Ai rovâ a ciasa che ai rogorô. Cí festa che ai â pa, canche ai podò menè a ciasa la vacia dla gherlanda de granetëis. I famèis stò po mâ sò plö rodunc; söl ciapel âi granetëis, fiuresc de munt y ciüfs d'altonn. Düc ê contënc, canche ai podò vardè a pascentada y ti tachè de beles gran bronsines che rondenî da na vila al'atra; i armënc n'â plö bria da lechè zops, mo ciarfâ de bun

popl, les vacés metô pa ciamò le lat.

Degöna gola al Vinzentinum

Sot al fascism ê la scora mâ taliana y dl 1943 inant todëscia de planta. Curat da La Val êl stè dl 1930/ 42 siur Pire Mischi (1884-1942) da Lungiarü che n'â nia polan sön la lënga; spo êl stè curat siur Ojöp Pizzinini (1896-1987) de Costa cina al 1964. Cina al 1943 á Robert albü scora taliana; i insegnanc ê taliagn y le ddr. Lejio Baldissera da La Pli. Dl 1943 ê siur Franz Kehrer da La Pli (1915-1980) a La Val caplan. Robert ê ministrant. Le caplan i stô dô a pice Robert sciöche les mosces al zigher; al l'acompanâ gonot dô mëssa a cïasa, i cuntâ dl Vinzentinum, mo Robert n'orô savëi nia da jí a studié; al â en mënt da gní tistler. Por avëi tla finada na pêsc, i á Robert dit al caplan che al ê a öna da jí a Porsenú. Mo dl 1943 êl gnü ite i todësc, â stlüt la scora dl Vinzentinum y fat dinfora n lazaret. Les gran crusc cöcenes sön la falzada de chësc cïasun é stades da odëi cina dan piüc agn. I nazisc n'ess nia sciafiè da ti an fá na miú a Robert cun sarè la scora. Siur Kehrer foss en chël ann rovè prefet tl Vinzentinum. A La Val êl sëgn scora todëscia; Fighile Huber de Valiares, Ema Mutschlechner dal Pech y Ana Dapoz porvâ da ti mazè ite le todësch ai mituns da La Val. Robert jô laota cun chi 15 agn fora por chi paur a daidè menè coltöra y

ardurje le gratun da tera. Incé le curat Pizzinini sighetâ da fraclenè, sce Robert n'ess mine intenziun da jí a studié, te scora se fajôl pö dër sauri. Cun n lac su á le curat pié trëi pêsc por le Vinzentinum. Paul da Picedac gnô arjgnè cá da Agostin de Cestun, Sepl de Forchëta da Angel da Mirió y Robert da Spëscia da Sepl da Spëscia por jí da d'altonn dl 1945 tl Vinzentinum.

Vigni studënt â so numer y les umes messâ amarscè vigni ciüm de quant. Düc trëi á fat al 1. d'otober dl 1945 le poch y é variës da süa cïasa jö Pederöa a sentè sön chël gran auto da tof che i á spo agn alalungia condüt da Pederöa a Porsenú a studiè y por les vacanzes indô a cïasa.

Le Vinzentinum por educè y formè i mituns

La gran cité dal vëscö a Porsenú n' â Robert da Spëscia mai odü y na te' gran cïasa sciöche le Vinzentinum gnanca; ara somiâ feter na porjun. Al é n cïasun da cater costes cun iteamez n gran urt plëgn de lëgns y trognores; incëria na gran plaza da sóghè al palê o por fá d'atri jüç; na gran muraia alta straverda che i studënc ne röies nia fora tl monn, ti lac dla rovina. I studënc ladins ti la sticâ tosc a sü compagns "bodois" (surainom por pustris); la gran pert di studënc â chi agn la braia de lersc y i cialzá da brocés. Cun le mangé ne n'ê pice Robert nia malausè y

stlapâ fôra dôt, mo tutres ne spiâl bëgn nó la sabeda sêra. Ara ê crôdia, cis tl prôm. A cíasa podôî mâ gní da Nadè y da Pasca. Cí che ai ti scriô ai sù gnô controlè dal prefet. Dales 5 da doman sonâ bele l'indespra, düc messâ sprinzè fora de let, se visti, se lavè cun ega frèida y jí jò te dlíia a aldí na pordica dan mësxa. Dales 6 ales 7, 30 gnôl studié. Da gostè êl vigni dé le medemo - jopa arestida, 8 agn alalungia, mo degügn ne se stufâ, al ne manciâ mai l'apetit. Düc i insegnanc ê prôî. Dô l'usanza dl tēmp s'aspetân che i mituns che studiâ tl Vinzentinum gniss prôî. Te

pröma êl dl 1945 bëgn 56 scolar, partis sö te döes classes. Pro i 3 stüdenc da La Val êl ince Gustl Ties d'Al Plan y Sepl Declara da Calfosch; chësc é spo gnü le miú compagn de Robert. Na pert di stüdenc â sciöche Robert bele 15 agn y se fajô saurí da studié. Robert, Paul, Sepl Declara y Gustl â cun d'atri stüdenc de pröma podü dô Pasca se sentè ite tla 2. tlassa, d'istè âi albü 4 edemes scora y da d'altonn âi zënza ejam podü jí te terza. I professurs ladins Felix Roilo (1878-1947) da Andraz y Antone Crepaz da Ruaz ta Fodom i â daidè cotan.

Le nene de siur Robert da Spescia ê n gran mēnacrēp y pere de 14 mituns.

Mëssa Novela l'ann 1936 de pater Berto Rubatscher S.J., chersciü sö foradecá. So pere ê da Tolpëi, mo laurâ tla Clinica da Desproch. Dlungia le primiziant él siur Tomesc Rubatscher da Lunz S.J..

Cunc' insignâ le professor Nando Pupp. Can che Robert gnô a cíasa por les ferias, se confortâ chi de familia; avëi n môt tl Vinzentinum ê na gran onú por na familia. Canche Robert podô gní a cíasa, jô un di fredesc cína a Pederóa adincuntra por ti portè le cufer de lægn cína ite Spëscia. D'istè daidâ Robert i sù a cíasa, jô incé cun compagns de buna vëia sö por munt. En Santa Maria dla Nëi se urtâ i stüdënc cun sù curaç sö La Crusc. An stô n pü' adöm, na pert jô sön Sas y iaijön Fanes a dormí. Parentè ti ára a Robert bëgn cotan che le Vinzentinum ne l'â nia lascè gní a La Val a menè a confirmè so fioc Paul Campeï, incö plovan da Antermëia-Rina. Zënza é siur Robert stè dër contënt cun la scora dl Vinzentinum; al dij che chësta cíasa ti á dè döt por la vita, cí che al á plü

tert adorè. Al ne n'á mai albü l'impresciun da messëi vire sot la frascia.

La gran dezijiun: gní sorvidú de Dî por la jënt

Siur Robert á dô i eserzizi (chisc ê vigni ann da d'altonn y dorâ 3 dis) dla 5. tlassa y dla 7. albü le pinsier de gní prou, mo spo minâl indô da jí a studié medejina, economia, matematica. Dl 1952 â Robert fat matura cun 22 agn y ara i tocâ da tó na dezijiun. Al pisimâ y ne savô de cí vers s'oje. Dan i edli êl deplü piagns o punc, mo incé trus intorc. Le vëscó Gargitter - Robert l'â denant albü professor de religiun - â en chël ann invié i maturanc dl Vinzentinum a na sort de incuntada sön la dezijiun che foss stada da tó. Robert conesciô bun Agostin de Cestun y n dé dô

mëssa - al ê ai 26 d'agost dij incö Siur Robert - â Agostin damanè Robert, cí direziun che al ê por tó. Agostin â fat le Noviziat pro i iesuic y studié filosofia; al ê tl tó comié da süa jënt por jí de süa buna tles misciuns ia por l'Asia. Agostin ti â madër cuntè a Robert che fá le Noviziat n'orò nia dí "gní prou". Te dui agn imparass un da conësce l'ordin di iesuic y l'ordin le novize instès. Chësc consëi ti â tan plajü al maturant pisimus Robert che al s'â atira ponsè: chësc poi bëgn porvè! Al ti á atira dit a Agostin de Cestun che al dê mâ le prenotè fora St. André tla Carenécia por le Noviziat pro i iesuic incomá che al passâ impò dailò fòra por jí a Viena söl jolier. Tröc da La Val fajô bëgn de gragn edli a aldí che Robert da Spëscia, n jonn plëgn de vita, de humor y de

compagnia, foss jü te na sort de convënt, cíamò pro i iesuic, che é i prôi plö stranciusc che mëss studié agn alalungia denant che gni consacrês. Gran impresciun ti â incè dagnora fat a Robert le iesuit siur Tomesc Rubatscher (1867-1942) da Lunz.

Çi é pa l'ordin di iesuic?

L'ordin di iesuic é na comunité internazionala de prôi y de pruederi. Chësc ordin prô da vire le vangel y la fede cristiana. I iesuic ô ester porsones a öga por i atri y cun i atri. Ai prô da conësce i sëgns dl tëmp y da promovè chël che codüj la jënt plö saurí a na vita cun Dî y deboriada. Les formes de vita di iesuic contëgn 3 impormetüdes: ai mëssa fá l'u da olghé o stimè y dla castité. Chësc dess i daidè gní plö

Spëscia â dandaia na ustaria bëgnodüda da tröc pelegrins che jô sö La Crusc por sanç.

Chisc ê i maturanc dl 1952. Dancá: A. Außerhofer, J. Innerhofer, prof. H. Waschler, prefet A. Geier, L. Palla, Sepl Declara. Iadó: Robert Miribung, F. Neuhauser, A. Zacher, Zinto Ghedina, Paul Miribung, Rudi Folie, Hans Kamelger.

lëdi por partí cun i atri, a ester da vigni ora danman por i atri, por se dè ca a n sorvise maiú che tíres la porsona plö sauri söl tru de Dî. Ai ne citinëia nia plö co d'atri prôi.

Nazio de Loyola (1491-1556), nasciü tla cité basca Loyola dla Spagna, á metü sö chësc ordin. Dl 1521 êl gnü ferí da defëne la festun Pamplona y da stè te let ál sintí na gran scassada dait. Cun 30 agn oról mudé vita de planta. Al studiâ teologia y mëtô spo sö l'ordin che le papa Paul III. á dl 1540 reconesciü. Nazio gnô so pröm superieur general; al cheriâ n ordin atif sura döt le monn. Nazio de Loyola é mort a Roma. So ordin â bele passa mile mëmbri. I iesuic tignî eserzizi,

referac, laurâ tla cura d'animes, por la sciënza, cun i jogn, tla stampa. Ai pordicâ y slariâ fòra la spiritualité daverta al monn deplëgn. Incö él de 21. 000 iesuic bëgn 15.000 prôi, 2400 pruederi y 3600 jogn che s'arjigna ca. Incö laura iesuic te 120 naziuns y te profesciuns desvalies aladô dal vangel che dij: Jide fòra por le monn a incundè la parora de Dî! Nazio de Loyola liâ adöm contemplaziun cun pasciuns impëgnades. Al orô fa fòra de dōta la vita na oraziun y n sorvise de Dî: chirí te döt nosc Signur fej fòra la liberté y le lian di iesuic.

San Nazio de Loyola: "La porsona é cheriada por laldè, venerè, sorví le Signur y insciö salvè süa

anima. Les atres cosses de chësc monn é cheriades por la jënt che ares dëides arjunje süa finamira. Da chësc resultel che la porsona po les adorè tan inant che ares la condüj a arjunje so fin y ne ti stai nia te tru“.

Incö laora tl’Austria 150 pröi iesuiç; ai incünda la crëta cristiana y se dá jö cun la sciënza, tëgn te zentri spirituai eserzizi, laora cun la jonëza y tla formaziun di gagn, se dá jö cun problems soziai y dai sciampës demez da süa patria, cun i massmedia. Cun ëi vir y laora deboriada 15 iesuiç pruederi te profesciuns desvalies dla pastoral, dla agricultöra, forestala y tl’aministraziun. Ciases di iesuiç él fòra en Austria a Desproch, Víena, Linz, Steyr, St. André te Lavanttal

(Ćarenćia) y a Feldkirch. Implö laora iesuiç dl’Austria a Frankfurt a.M., a Minca, a Mannheim, tal Brasile, tla Romania, tles Filipines, tla Tailandia y a Taiwan. Canche un va pro i iesuiç, pënşa l’ordin a sü bojëgns finanziairs. Na pert mina che n iesuit n’ais nó tët nó scianora, canche al va en ponsiun. Mo al ciafa so alberch y so guern ćina ala fin.

Robert da Spëscia va pro i iesuiç dl’Austria

Robert â dô l’incuntada cun Agostin de Cestun tosc ciafè na cherta da Víena che le inviâ da jí da d’altonn fora St. André a fá i 2 agn de noviziat y de se tó para n valgügn ciöms de quant y val’ tlaucheres. Sön chësta á Robert da Spëscia da

La matura é passada y a Maran vëgnera festejada: Paul da Picedac, Florian da Cíampidel, Sepl da Cians, Sepl de Michil, Robert da Spëscia y Paul Wiedenhofer.

Chisc ê i insegnanc de Robert da Spëscia tl Vinzentinum deboriada cun le vëscò Gargitter: Auer, Waschgler, Lercher, vëscò Gargitter, regens Wassermann, Egger, Bacher, Alber, Staindl, Geier, Pupp, Crepaz, Rigo, Sader, Bachmann, Tinkhauser, Knapp, Fischer, Bosin, Aschbacher, Oberhofer y Leimegger.

d'altonn cun gran interes y döt corius fat le poch y é jü fora en Čiarenčia. L'esperienza a St. André i plajô, al se sintî söl dër piagn. Mo i geniturs de Robert n'â cis capí süa dezijiun. Porchël êi n iade aposta jüs föra a le ciafè por odëi, pro cí sort de jënt che al s'â intopè. Ai ne stò cis saurí. An dij: i mituns pësa da pici sön le brac, mo da gragn sön le cör. Chi da Spëscia podò stè cun pësc: Robert ê te de bunes eghes. Dò le noviziat é Robert Miribung rovè por 3 agn a Pullach dlungia Minca a studié Filosofia. Por 4 agn ne n'é Robert da Spëscia nia gnü a čiasa. Chësc fajô döt pert dla proa, sce le mantel da iesuit i stò bëgn o nó. Dal 1957 al 1960 á Robert messü fá practicum tl

colegium Kalksburg a Víena; deperpo fajôl le prefet tl internat, insignâ čiamò latin por n ann. Le surastant dla scora s'â n dé ascutè sö na leziun de Robert y â capí che i studënc ê arjignês ca dër bun y l'insegnant dër stimé. Robert ess sön chësta podü jí a studié latin y grech, deache an ess tan adorè tl colegium n insegnant de lingac vedli. Jüda éra pa döt atramënter. Dl 1960 é Robert Miribung rovè a Desproch a studié teologia al'université.

Le primiziant da Spëscia

Robert da Spëscia â intratan arjunt i 33 agn; por i iesuic é chësta la dërta eté da gní consacrês prô. Čina dailò mëssi studié sot y se

arjigné ca ala vita fora por le monn. Da d'aisciöda dl 1963 rodâl dui fredesc de Robert vistic sö cun le bel guant da festa y la maza storta infornida sö; ai jô dala parentela lunc y lerch a perié a mëssa novela. Cí raimli che ai messâ pa dí sö dla vita dl primiziant Robert ! En San Iaco dl 1963 é Robert da Spëscia gnü consacrè prou dal vëscö Paulus Rusch da Desproch deboriada cun 23 atrî iesuic che gnô da vigni pert dl monn. Ai 28 de messè ál dit mëssa novela a La Val. La sëra denant él gnü tut ite a Pederöa deboriada cun so cujî primiziant Iani Miribung da Cíanacëi da n grôm de jënt, dala musiga; raiteri y ciantarins l'á acompagnè sön dlijia. Dui stagni cíaivai á menè i primizianc te na bela gücia da Pederöa sö La Val; ciaratí

ê Siegfried da Coz. Olachessî êl portes trionfales infornides cun dascia y flus, abelides da scrites de ocajiun. La cíasâ nadè da Spëscia ê plëna de gherlandes y ciüfs. Da sëra ê döt le paisc ilominè: füc sö por chi côi y chi crëps incundâ la gran festa. Tröc prôi â podü tó pert ala mëssa novela, deache laota la tignîn ia por l'edema. Na só dl primiziant portâ le caresc. Al ê la usanza che le tot da confirmè dl primiziant i cumprâ al fioc le caresc, mo siur Robert s'â aodè da so tot berba Nazio Agreiter da Aiarëi na mascinn da scrí, deache le caresc foss pa impò mâ romagnü te convënt sön scafa de val' armè. Le primiziant, le pere, i fredesc y i prôi â en la mëssa novela na gherlanda de ciüfs inscâiês tl brac. Dötes les jones tolô laota le guant

La familia de Edoardo da Spëscia.

da paur cun le gormel blanch, n fazorel de sèda y la gherlanda. Siur Franz Kehrler â tigní la pordica y dô mësxa êl stè fora por le tru dl u la gran prozesciun cun i 4 vangei. Mituns y mitans â bele la sabeda tut ite le primiziant cun de bi raimli; la domëgna n'âi dit sö al primiziant dan süa cíasa y sön üsc de dlijia. Chisc versli laldâ le primiziant por avèi tut la dezijiun da gní prou y ti aodâ döt le bun por süa vita da iesuit. Baldi che gran festa él mâ n dé su, le dé dô ciapa ite la vita da vigni dè, al mët man la realtè y chësta é döt atramënter. Dô la mësxa novela á pater Robert cíamò studiè n ann teologia fora Desproch, spo ál passè n ann de Terziat a Firenze. Chësc é por n iesuit l'ultima limada sön l'istruziun tla spiritualité che l'ordin de San Nazio de Loyola scri dant:

30 dis de eserzizi ! Canche un á passè chisc, pol bëgn dí da avèi descurí vigni nicío te so cör y cé.

N cíamp de laur nü

Olá gnará pa metü pater Robert , tles misciuns o altró - ne se damaná nia mâ i sü! Por pater Robert é le post tles misciuns bele sigü; tla provinzia cineja dël rovè. Mo dl 1965 rovâl a Víena tl colegium Kalksburg prefet di studënc. Trëi agn él stè prefet general; al portâ döta la responjabilité por l'educaziun de 300 studënc dl internat, n laur che ti plajô dër a siur Robert y che i parô saurí, mo n laur che se ghirâ na buna arjignada y ortü de ti an jí a jënt jona. Siur Robert ess orü jí a se spezialisé te pedagogia y psicologia por che al ess capí miú i mituns. Mo pater Robert é dl 1969 gnü menè a

Le regens pater Robert cun teologs dal Canisianum, ann 1972.

De chësta cíasa Canisianum a Desproch é pater Robert stè tröc agn regens.

Desproch a fá por dui agn n curs de psicologia pastoral. Deperpo êl assistënt dl regens dl colegium Canisianum, n seminar international di iesuic, gnü davert dl 1911 por teologs. Tosc êl tomè por pater Robert na dezijiun de gran portata. Al ne dê nia plö rovè a Kalksburg, mo romagnô a Desproch 10 agn regens de chësta gran cíasa. Insciö á pater Robert cun sü 170 teologs da 20 nazions imparè da conësce ti agn 1970 i problems dla dljia, implö la situaziun di statesc dl’Africa, Asia y America Latina. Le laur i plajô, incè sce al ê n laur sfadius y che al ess adorè nerfs de bò. Nia debann n’ál chi agn albü na operaziun al magun y öna ala fè. Süa gran sodesfaziun dô düc chi agn é stada - al á podü acompagné 209 studënc ai

scalins dl altè. Jí tles misciuns ê por ël ega passada, mo les misciuns dê gní n cíamp important de süa atività.

Responsabl dles misciuns

Vigni ordin é partí sö te provincies. I iesuic dl’Austria é stlüc adöm tla provinzia di iesuic dl’Austria; chësc ordin di iesuic é dötaurela le maiú ordin dles misciuns; 9.000 mëmbri laora tl Terz Monn. Vigni provinzia á sü raiuns de misciun. Al’Austria ti é surandada la misciun dla provinzia cineja y de chësta fej pert: Cina, Vietnam, Filipines, Tailand, Macao y Taiwan. Dl 1980 incá é siur Robert procur dla misciun di iesuic dl’Austria cun le scagn a Víena. La procura dles misciuns laora sura döt le monn y é l’espresciun dla solidarité cun i plö

püri y sotprivilegês dl Terzo Monn. Ara se trata da cheriè scoraziun y da formè cosciënza, da chirí aiüc finanziairs por cënc de proieç da realisè tles misciuns y cun prioritè tl'Asia-Cina, Corea, Macau, Filipines, Tailandia, Taiwan, Vietnam. Te val' paisc sciöche tla Cina án messü mëte man da pröma insö, dô che la revoluziun culturala dl 1966/76 á desdrüt döt cí che recordâ la religiun y la zivilisaziun influenzada dal'Europa. Tla Cina â i miscionars iesuiç dl'Austria n so raiun de misciun; dl 1953 i á i comunisc porcherè demez; i iesuiç s'â spo lascè jö te d'atri paisc. Ti slums de Manila laurâ pater Tritz por portè i mituns dala strada a scora; tröc é mâ cun l'aiüt di iesuiç gnüs portês fòra dla meseria y a scora; valgügn é gnüs acompagnês ala cherdada de Dî por gni prôi. A Macao él por i püri y i destomperês la "Casa Ricci" de pater Luis Ruiz; chësc miscionar â bele tla Cina arjignè ite na staziun por curè chi dla maratia lepra. Pater Agostín Moling (mort dl 1999) acompagnâ tla Tailandia dl 1961 incâ i teologs; al tignî eserzizi, insignâ mujiga y teologia tl seminar a Bangkok. Tl Vietnam po i iesuc daidè la jënt mâ tles regiuns ala munt; altró é i cristiagn dötaurela porsighitês dal rejim comunist. La dlijia crësc impò defüga tl Vietnam; ara instruësc catechisc, finaziëia scores de paisc

y de religiun. A Taiwan laurâ tröc agn pater F. Burkhardt che á trat sö la dlijia tla Cina. Da pert di miscionars ôl ester na gran competënza, paziënza, crëta al Signur y sensibilitè por i problems dla jënt en dificolté. Con diploma-zia y credibilitè se fej i miscionars respetè dai comunisc.

Lian y animadú

Le miscionar procuradú mëss garantí le contat inanter la cíasa di iesuiç dl'Austria y sües misciuns fora por le monn. La procura dèida trá sö na vita pastorala, se dá jö cun i plö dla meseria y arbandonês, se crüzia dla istruziun y formaziun di prôi y dla jënt de convënt tla Cina, tl Vietnam. Incé i problems dla America Latina, cis dl Mexico, dl Brasil y El Salvador i capitèia tles mans a siur Robert. Cun nia manco co 9 miliuns de Schilling po i iesuiç dl'Austria daidè realisè proieç dles misciuns y chësc ô di, che siur Robert é stè bun da motivè y sensibilisè la popolaziun dl'Austria por che ara dèides les misciuns di iesuiç. Al é rodé tröp por le monn a porté aiüt a sü compagns iesuiç y chësc pol mâ fá, deache tröpa jënt ofrësc, d'atri dèida tla aministraziun dla sozieté gonot por n giulan. Pater Robert dij che i cinesc lascia incö indô ite i miscionars, incé cun tröc scioldi, cun cënc milesc de Bibies y spaternöres, medaies, mo ai mëssa

ti al dí denant cí che ai va a fá y cí che ai se tol para. Canche chësc patüic religius röia ia, vëgnel partí fòra dai prôi cinesc; la jënt i stracia feter fora dla man le patüic religius; dô 50 agn de comunism sint la popolaziun n gran bojëgn da lí val' de bel. "La dlijia nazionala cineja" che é comanada dai comunisc y figurèia da ester cuntra Roma, é en realtè dala pert de Roma. Siur Robert é stè bun da aumentè de n gran numer i abonês al sföi "Jesuiten"; chësta publicaziun vëgn fòra cater otes al ann y cunta dla ativité dla provinzia di iesuic dl' Austria. Chësta plata vëgn stampada fora Thaur te na stamparia manajada da porsones de sanch ladin. Milesc de benefaturs dèida i iesuic finanzia laurs tl Terzo Monn. La jënt vëiga tan tröp de bëgn che al vëgn fat cun süa spënorà. Pater Robert é l'ann passè stè ia tla Cina, ti á portè ia tröc scioldi por proiec da mëte en pè dlijies, scores, convënc, cherié istruziuns, daidè families, mituns sön strada, ez. A cíasa é Pater Robert rovè cun cufri plëgns de proiec nüs che costass bun 2 miliuns de dollar. Siur Robert da Spëscia se conscidra jö a Víena avisa chisc proiec y chir fòra, cai che tira dant, aladò che les finazes le pormët. Sön pater Robert pësa i tomuns dl dovëi; al porta na gran responsabilitè defrunt ales misciuns, defrunt a sü surastanc. Le fat che al é bele tröc agn procuradú

Siur Robert é n iesuit plëgn de vita y otimism cun n sach de initiatives

dles misciuns ô dí, che al fej so laur indertöra, a plëna sodesfaziun y contentëza di miscionars y de sü confredesc.

Ester prou incö

Ester prou incö ô dí por pater Robert daidè la porsona söl tru por rovè a Dî, ester lié a Gejú, vire cun la jënt y la tó sciöche ara é. N prô iesuit ne se desferenzièia nia dai atri prôi nó cun le guant, nó cun la spiritualitè. Fá oraziun, contemplè vigni dè na ora é mâ n consèi y degun sforz o comane. Vignun mëss stè sön sü pîsc y ne dess nia se tralascè sön i compagns por perié deboriada. La maiú forza é por siur Robert, podèi

dí vigni dé la santa mëssa; ara liëia la porsona cun Dî Le professur de religiun Roilo ti â naota dit tl Vinzentinum: “Periede por chës porsones che i incuntarëis plö tert te osta vita”! Pater Robert da Spëscia á tigní a mënt chësc consëi che l’á daidè tröp. Al arata che la Dlijia se müdes tl dagní cotan. I pröi podará se maridé, les ëres gní diacones y incé proues. La gran pert di pröi ne foss incö nia cuntra chësta daurida, mo ofizialmënter ne poi nia tó posizium. Mo cun chëstes müdaziuns ne fössel nia dit che la dljia funzionass damí y che la jënt gniss plö cristiana y religiosa. Le gran materialism y egoism ti fej perde a nosta Europa defüga so aspet cristian, ara vëgn tres deplö tera de misciuns, de pagans: N moscedoz de religiuns y de scetes s’è trates ite te nüsc paisc cristians y chësc crëia tla jënt na gran confujiun, na malsigurtè y pisima religioja. La porsona chir y chir y se stënta da ciafè le dër tru che la condüjes a se realisé se instëssa, a se derzè söl tru dla salvëza, a gní na porsona contënta. Perié é n gran aiüt por düc, mo dandadöt por chi che chir y é in banun. Sce ai li la Bibia podarai ciafè respostes a sües domandes y aiüt te sü problems da vigni dé. Chësc gran foliant contëgn veritês y consëis che é pilastri por fá na vita cristiana.

Siur Robert sa che tëm্প pordü ne dá ota y porchël sfrütel vigni ocajiun

por daidè les misciuns; sües paroes n’è nia sciurades al vënt, mo toma sön terac che porta; la zizania é mefo da trá inanterfora. Chi che laora tl cíamp sozial-religiun ne po nia zede, incé sce le dilan dal monn s’an ströfa gonot. I sperun che le formënt de siur Robert (sü dejiders) florësces inant y che les bunes operes ne afonëies nia tl mër dla desmentianza. Sce i miscionars é bugn da condüje tles misciuns les popolaziuns paganes tan inant che ares é bunes da s’la franchè tla religiun, spo áres arjunt süa finamira. Cun tëm্প y paziënza fêjon döt! Chëstes virtus di miscionars á intres portè früç. A chi che laora decuntra ne pon nia i lascè mantia.

Siur Robert da Spëscia n’á tösce 70 sön les sciabes. “Les faldes dij la veritè y nia i cíavëis blanc”, savö nüsc vedli da iudichè. Cun l’etè crësc incé l’esperienza. Pater Robert tëgn contat cun süa valada ladina y cis cun so paisc nadè. I ultims agn ál podü gní gonot a dè adöm sü nus y sües nezes y mituns de sü parënc. Gnanca da jí cun i schi d’invern chilò da nos ne s’ál pa destut. Che so laur i fêjes inant gran sodesfaziun y pôrtes früç, che al ne i mánçes la sanitè y pois gní gonot a ciafè nosta jënt!

Pater Robert cun iesuic tla cité proibida de Pechin.

Fontanes

Sebastian Bock: Bis an die Grenzen der Erde - Mission heute, Jesuiten 2/1997

José Morales Orozco: Gesellschaft Jesu als mögliche Alternative, Jesuiten 3/1998

Jesuiten in Österreich IHS 1995

Robert Miribung: Mein Lebensweg, 1999

Lois Trebo: Le misionare specialist P. Agostin Moling, Calender Ladin 1999

Robert Miribung: Unsere Missionsprokur - ein Porträt, Jesuiten 2/ 1997

Luis Gutheinz: Du gehst nach China! Jesuiten 2/1997

Beda Liu Chia Cheng: Was hat die österreichische Mission China gebracht? Jesuiten 2/1997

Robert Miribung: Asien - Kirche im Aufbruch. Jesuiten - Mission 4/1998

Robert Miribung: Bildung für Straßenkinder. Jesuiten - Mission 3/1998

Robert Miribung: Habt ihr uns vergessen ? Bürgerkrieg im Sudan. Jesuiten-Mission 1/1999

Retracé

Album de P. Robert Miribung

Canisianum Desproch

Mosaich de poesia greca

de christian ferdigg

Plëna
lominâ la löna
canch' ai ea stês chíc
dan alté:
y les jones de Creta
con armonia sön sü pîsc lesiers
metea man da rodé
con cé
lesier
encër alté
söl'erba morjela
empormó nasciüda.

Sappho

Oh coronada de violes
de Dio
cêra Sappho
che te t'la ries.

Alceo

Ares dorm
les generaziuns
de chi vicí
dles ares lunges.

Alcmane

A me
ne mo dál nia pêsc
chël fabló
da dotes chës usc
canch'al nasc cianées
plënes de grazia.

Stesicoro

Ch'ares poi verde dio
dertan la net
les stères
lominoses.

Ibico

I lasci la löm
beliscima de sorëdl
y les stères
co lomina
y le müs dla löna
y i cocomers
adöm coi pom
y coi piers.

Praxila

La Monument Valley tl'Arizona.

Foto: Hans Pescoller.

Ha hommaja a Erich Eliskases (1913-1997)

Gran sógadú de sciah

Le sciah god al dédaincö te Gherdëna de na certa popolarité. N gran merit por chësc ti speta dessigü ala “Lia Schach Gherdëina”, che á dagnora cíarè da ti insegné chësc bel jüch ai scolars y ai jogn che vëgn docá. Al n’ é porchël nia da se fá demorvëia che chësta lia á bele podü festejé sis iadi le titul nazional de categoria di jogn y á davagné por nü agn indolater le campionat provincial a scudres de seria A, devenan insciö la lia de sciah plü sterscia y titolada de döt Südtirol.

Püç de nos sa che al é stè ti agn passá n descendënt de öna dles valades ladines a arjunje n nivel de jüch mondial. Le fat che la zaita de

sciah ingleja “New in Chess” (aratada öna dles plü prestijoses dal monn) á traté te n aticul, publiché tl nr. 5 dl 1997, la vita de Erich Gottlieb Eliskases, é na ocasiun por ti al fá conëscé incé chilò da nos a na majera cumpëda de porsones.

L’ inom “Elisakes” vëgn dal ladin “Les Cíases”, che vëgn reporté sön val’ cherta desco “Eliskases”, na vila dlungia Costamesana y sot Furcía a La Pli de Mareo. Un di antenac de Erich Gottlieb Elisakases é n cer’ Christianus da Leschiasche che á vit ot generaziuns dan èl tl 1600.

Dan reporté val’ toch fora dl articulo dla “New in Chess” él zënz’ ater da alzé fòra la descriziun dla proveniënza de Eliskases. L’ autur scri: “his family came from the Ladin-speaking region of southwestern Tyrol”. An se fej bëgn demorvëia che al vëgn dant te na revista de sciah spezialisada - lita da New York fina a Moscau, da Madrid a Istanbul, da Reykjavik a Johannesburg, la parora “ladin”. Chësc pon, al po ester, splighé cun l’ amur por le stüde sinzier dl plü pice particular, che é dagnora jü debojëgn por na analisa obietiva dles partides de sciah. A chësc s’ injunta na sensibilité por de vigni sort de

desferènzies y variantes - y porchèl incè dles mendranzes plü sporadiches - che é gonot öna dles carateristiches plü importantes de tröc sógadus de sciah, deache ëi se spostâ y se trasferësc tresfora sura döt le monn, deventan n pü' "bohemians" y imparan a chësta moda da respeté vigni post, süa jënt y so lingaz.

I reportun ségn la pert plü interessanta dl articul, translata da tl latin.

Al é stè n gröm de gragn campions de sciah che n'á mai podü tó pert a n campionat dal monn; süa personalité y sü resultaé é insciö bel plan gnüs desmentíá. Ai é mâ gnüs passá inant ala storia tres na nota marginala. Chësc é incè le cajo de Erich Gottlieb Eliskases, nasciü ai 15 de forá dl 1913 a Desproch y mort ai 2 de forá dl 1997 a Cordoba tl'Argentina. Al é püé che se recorda che Eliskases é stè l'ultim gran sógadú austriach di agn incër la secunda Vera dal Monn y n talënt natural che gnô da en tēmp conscidré sciöche contendēt por le titul de campion dal monn! Mo chësta ne dess nia ester la sora rajun por che süa de vita ne se merites nia da restè tla storia. Süa biografia, dassenn intravaiada dai evēnc politics dl 20ejim seco, porta ala löm y tira ca tröpes chestions che va sura süa personalité fòra.

Sü pröms agn de vita y cô che ël

é rovè pormez al sciah sona sciöche le scomenciamēt de n romann. Degügn de sü parēnc y conescēnc â familiartié cun chësc jüch; so pere ê n sartú badiot, che ê emigré cun dōta la familia fora a Desproch. Por cajo á le jonn Erich cun 12 agn tut contat cun le "jüch dai jüé" y é atira gnü atrat dala belëza de so hobby nü. Por gní tut sö dala "Innsbrucker Schachgesellschaft" êl ël cíamò massa jonn, mo bele cun 14 agn, tl 1927, ál davagné so pröm torné tl "Schachclub Schlechter", desmostran da avēi n talënt straordinar. Davagnan l'ann dô le campionat dal Tirol s'á Eliskases davagné la rajun da tó pert al campionat dl'Austria dl 1929. Al é sozedü n'atra sensaziun: deboriada cun E. Glass é Eliskases deventé pröm y insciö le plü jonn sógadú che â davagné fina inlò le titul de campion dl'Austria.

Le möt jonn di badioc, laota studēt ala "Handelsakademie", n'á albü nia püces dificolts por podēi tó pert ai jüé olimpics de sciah a Hamburg, deache deplö funziunars austriacs ê decuntra. Impò é süa prestaziun stada grana y por so merit á l'Austria davagné n storich cuart plazamēt. Dedò él jü a stè a Viena por studié ala "Hochschule für Welthandel". Dl 1931 á le sciah tut ite intres na maiú lerch te süa vita. "Eli", desche sü compagns le tlamâ, á debota tut sö l'invit da portè fòra n

match cun le “Großmeister” Ernst Grünfeld, le pordon mâ de mosöra. Èl á spo metü man da laurè por la “Wiener Schachzeitung”, deventan dl 1936 capo-redadú. Chèsc laur é stè por Eliskases la miú scora por analisé ciamò plü sot tl jüch y rovan a capí ciamò miú le sciah. Da chilò inant él da cunté sö na morona de resultaé importancé, che va dai matches davagná cuntra le “Großmeister” Rudolf Spielmann” (vignun insciö reconesciü sciöche le sógadú plü sterch dl’Austria) a süa prestaziun ezelènta ales olimpiades (dandadöt a Warschau) y al torné de Semmering dl 1937. Suzesc caraterisês dagnora da n jüch dassënn pazientus y costant, mantagnin na sigurté inçe tles situaziuns plü riscantes. Prezijiun ê al zënter de so stil de jüch de chisc agn, n stil scenó plütosc assöt y zënza inovaziuns de belèza creativa. Al torné de Semmering ti él garaté da davagné cuntra le pröm tlassifiché, le contendënt al titul mondial Paul Keres dl’Estonia, y cuntra l’ex-campiuin dal monn, le gran Josè Raoul Capablanca, bel te chë fasa de jüch - la finala - olache le cevelun cuban gnô araté favorit y finamai infalibl. Le livel alt de jüch arjunt da Eliskases é gnü reconesciü dal campiuin dal monn Alexander Aljechin, che l’á cherí fòra desco so secundant por le match mondial cuntra Max Euwe dl 1937.

Da inlò gnôl docá i dui agn di maius suzesc por Eliskases, le 1938 y le 1939, tratan la spana de tēmp che l’Austria gnô incorporada tl Terzo Reich. “Eli” á finalmēter odü ite che so jüch ê bëgn sterch, mo trö’ massa püch agressif por podëi miré ciamò plü alalt. Adatan so stil ál davagné sü tornês de majera importanza a Noordwijk dl 1938 dan Paul Keres y l’ex-campiuin dal monn Max Euwe. La partida cuntra Keres é passada ala storia. Sis d’atri campionaé indolater gnô davagná da Eliskases, danter chisc dui tornês di Paisc Tudësc y le match cuntra le vize-campiuin dal monn Jefim Bogoljubow. A chèsc punt ti dën tröpa atenziun a Eliskases desco candidat al titul mondial.

Scebëgn che al s’á porté sönsom al sciah mondial, é Eliskases dagnora gnü descrit desco na porsona da plajëi y mai dessenosa. Finamai Alexander Aljechin l’á odü sciöche chël che s’ess merité le plö da tó ite süa lerch da campiuin dal monn, scrion: “Al foss n gran sorvisc por le monn dl sciah, sce al foss Paul Keres o Erich Eliskases che deventass campiuin dal monn. Iö azetass le resultat zënza avëi val’ de cuntra, sce un de chisc dui sógodus desmostrass ciun che é miú co l’ater. Mo cal di dui sará pa le miú? Keres sóga a na maniera dër atrativa, mo le jüch de Eliskases é plü tler y plü vijin al’orenté universala dl stil dl

Erich Eliskases tratan na partida de sciah.

sciah. Désson pa conscidré sciöche n cajo che Eliskases á batü le campium dl'Estonia nia mâ a Semmering, mo inće a Buenos Aires?". Bele dl 1939 él stè programé n campionat dal monn danter Aljechin y Eliskases por le 1941.

A antergní a na maniera dramatica é spo stada la storia, che s'á metü cuntra les ambiziuns de Eliskases: avisa tratan i jüc olimpics de sciah a Buenos Aires dl 1939 él rot fòra la secunda Vera dal Monn. Tla squadra todëscia sógâ propi Eliskases y Becker, dui austriacs, che n'á nia plü podü o orü rovè de

revers a ciasa, desche inće d'atri sógodus de sciah - por ejèmpl le polach Michael (deventá spo Miguel) Najdorf. A chesta maniera á la Vera por n tant architè la cariera agonistica de Eliskases, che á messü se cruzié da suravire tl'Argentina, n ambiënt püch conosciü, cun nèt nia tles mans. Èl á trat inant cun sóghé te de pici campionaç y don esibiziuns simultanes. Dl 1941 s'ál tigní sò a Sao Paulo y a Porto Alegre tl Brasil, lauran sciöche maester de sciah y de bridge. Manaçé da gní saré ía - por gauja de süa zitadinanza todëscia, ti éra garatada por püch da sciampé zeruch tl'Argentina. Intratan s'ál

maridé y dl 1952 ti á la FIDE, la Federaziun Internaziunala de Sciah - che porta te süa intestaziun y simbol la bela scritta: “gens una sumus” (nos sun n popul su) - surandé le titul de Gran Maester dl Sciah, l’inom plü alt dô chël de campiun dal monn.

La carriera de Eliskases, inlò zitadin argentin, é jüda inant, mo al n’ é nia plö stè bun da rovè al level da denant. Impò âl arjunt éina sö por i agn ‘70 n valgönes de beles devèntes de na certa importanza, sciöche le pröm post al turné de Mar del Plata dl 1948, rovan dant a Gideon Stahlberg, Miguel Najdorf y Laszlo Szabò, le pröm post al torné zonal dagnora a Mar del Plata dl 1951 y le diejim plazamènt al torné interzonal a Saltsöbaden dl 1952. N ater ejèmpl por le bun jüch de “Eli”: degügn n’ â mai odü perde Najdorf na partida de sciah te 24 mosses.

Erich Eliskases é bunamènter le su sógadú de sciah che á rapresenté trèi naziuns ai jüc olimpics: l’ Austria (1930-1935), i Paisc Todèsc (1939) y l’ Argentina (1952, 1958, 1960 y 1964). Aldefora de chësc él un di püç che é stè bun da bate trèi campiuns dal monn (Josè Raoul Capablanca, Max Euwe y Bobby Fischer!).

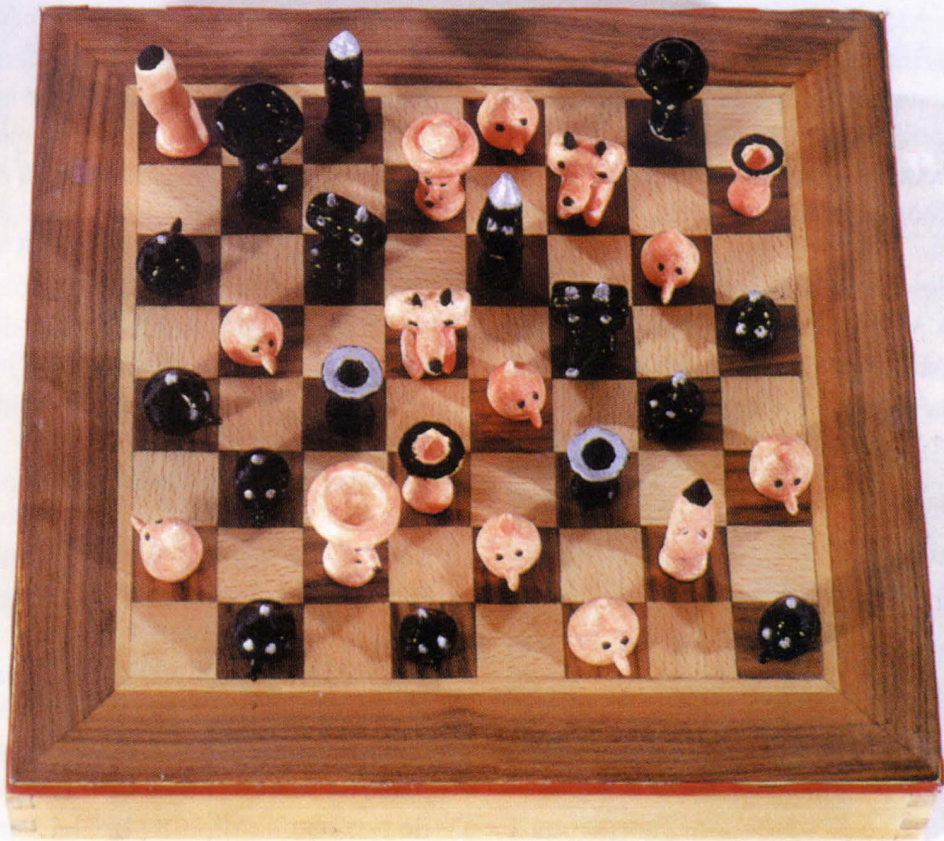
L’ann 1976 él rovè cun fomena y so möt zeruch a ciasa, ponsan y speran da resté, mo dô da mez ann él impò indô pié ía dl vers de süa Argentina. Le lian cun süa tera ê rot.

I ultims agn de süa vita, vié a Cordoba, olache al é mort dl 1997, é stá caraterisá da maraties y depreciums.

Chësc é stè n recort y na hommage a Erich Eliskases, möt de n sartú marou, che n’ á nia podü arjunje por colpa dla Vera le titul de campiun dal monn. Magari él propi stè destin che Eliskases â arjunt süa majera forza agonistica al scomenciamènt dla secunda Vera dal Monn.

Zënza titul mondial ál messü renunzié da diventé na personalité conosciüda a vigni sógadú y apasioné de sciah sön döt le monn.

*Lia Schach Gherdëina
Rainer Demetz y Ruben Bernardi*

Le jüch dl sciah. Laur artistich realisé dal scolare Giulio Mussner dla terza classa dla scora mesana de Sëlva sot ales professuries Justine y Johanna Senoner.

2000 - Ann sant y dl iubilé

Le Papa Jan Paul II á dè fòra por le gran Ann Sant na “enziclica”, en scrit papal cuaji infalibl, che á inom “Incarnationis mysterium”, le mister dl’incarnaziun.

Mâ dui pinsiers fora de chësc document:... “Gejú lascia conësce le mister dl amur cun le menè fòra le Spirit Sant... Ël messunse nos intres ascutè sò por gní a conësce i sègns di tèmps nüs; por fá plü via ti cörs dla jënt che creï al’aspetada dl Signur che á da gní.

L’Ann Sant sará porchël zënza lascè dô na cíantia de lalt ala Trinité, al Altiscim.”

Nosc Vësko diozejan Wilhelm Egger á incè bele de má dl 1999 lascè al savëi cí che dess gní fat chilò da nos incërch tratan l’Ann Sant. Fora dl Foliet diozejan BZ - BX 1999/6: “Le gran iubilé dl ann 2000 sot al titul: ‘deboriada sòn le tru a laldè y i dí dilan a Chël Bel Dî tla Santiscima Trinité’.

Al sides por nos n ann spiritual y al nes recordes che i sun na comunité y che i jun deboriada cuntra la cíasa dl Pere. Por proi y laics credënc ál dè fòra chëstes regoles:

- 1) Jí plü sot y studié deplö le Vangel de San Merch
- 2) Porvè da fá val’ eserzizi
- 3) Dlijies de nosta diozeja

conzedüdes da podëi davagné l’indulgënza iubilara:

- a) I doms da Porsenú y da Balsan
- b) Les dljies
- c) Chëra dl Spirit Sant ite a

Prettau

d) Dlijies surandades a Santa Maria: Weissenstein, Trens, Maroenberg y Laas sòn Vinschgau, Schnals, Riffian y Santa Maria da Senales o Unsere Liebe Frau im Walde (Nonsberg).

A) Festes o dis “de santú”

a) Pröm de setëmber “Dé dla creaziun”

b) 22 de otober: domënia mundiala dles misciuns

c) da d’altonn: iadi por sané a onú de Santa Maria

d) 7 de má: i patruns sané diozejagn: San Cíascian y San Vigile

e) 25 de jügn, Les Antlê: dilan y lalt al Signur

f) daurida (dom da Porsenú en Nadè) y stlûta dl ann iubilar (Vëia de S. Guagna o de S. Bogna l’ann 2001)

B) Daidé lascè dô i gran debic ai stac dala meseria

C) Iadi por sané o pelegriinaji a Roma, tla Tera Santa y i.i.

D) Operes de amur a chi dala meseria, ai amará, ai sará ía, ala jënt vedla, andicapada, sóra.

Na curiosada a Roma.

Por le gran ann 2000 rovaral a Roma plö co 20 miliuns de pelegrins, sciöche i scicá á aratè danfora. Valgügn che li chëstes risses jará bunamënter incé por sané a Roma o te n'atra picia o gran dlijia. Bun iade! Präibel de n recort por chi che é restá a cíasa.

A mez jügn jará i ladins indô sura les munts ia tla dlijia de Jeunn.

Na spazirada a Roma por l'ANN SANT 2000

Roma é le zënter di cristians catolics, na sort de cité capitala dl monn, dita incé eterna: sce an adora val' da Roma sö tóchera nia lere da aspetè oramai dagnora.

An dess avëi metü man da la fá sö l'ann 753 dan Cr. sön 7 set côi cun sü inoms: Aventin, Caelium, Capitol, Escuilin, Palatin, Quirinal y Viminal. L'ann 64 é na gran pert dles cíases borjades jö te n mè de füch da fá pora. L'imparadú Nero (che podess i avëi tachè füch por fá sö frabiches plü beles) i â dè la gauja dla gran borjada ai cristians y n'á sön chëra lascè martorjè n gromun.

Roma á incö zirca 3 miliuns de animes. Al n'é dî ne nia la maiú cité dl monn, nen él pö de chëres cun 10,15 miliuns y deplö.

Le Presidënt dl Stat dla Talia Carlo Azelio Ciampi, che á incé passè val' édemes de palsa i agn 1987 y 1988 a Al Plan de Mareo, abitëia tl

ciastel dl Quirinal, olache i papesc é stá cína al 1310 ca. y spo gnüs mená demez a Avignon tla Francia por bun 70 agn.

Roma á albü 24 imparadus. Un de chisc é stè Zesar Augustus: sot a d'ël él nasciü dalunc da chëra provinzia romana, tla Palestina, Gejú Crist Fí de Dî. Les porsecuziuns di cristians é gnüdes architades dl 313 da Costantin.

Di capi dl gran stat roman che á porvè vigni maniera da mazè la religiun cristiana ia por tera, mo ne i é nia stá bugn, podunse recordè: Nero, Domizian, Traian, Adrian, March Aurel, Setimo Severo, Maximus, Decius, Domizian, Valerian y Dioclezian.

La Basilica de San Pire ilominada l'ann 1925.

Dlijies él a Roma cotan de cënc: les plü beles é les basiliches de San Pire, de San Paul, de San Jan y de Santa Maria Maggiore.

Orëi scrí sö y recordè i inoms di gran artisç che á laurè pro les gran y tröpes frabiches plü co beles a Roma, adorasson tëmp, papier y paziënza.

De jügn dl ann 19 dan Cr. é gnüda inaugurada o daurida na condüta nöia dal'ega cun nia manco co 21 km da Tivoli jö.

I morc gnô dër dadí a Roma cíavá o armurá íte te porti lunç sot tera ite, tlamá "catacombes".

Le Vatican, stat dla Dlijia

San Pire á metü man cun nia; ël n' é pa gnanca jü incërch a tó íte grunc da mëte adöm n stat. Cun le jí di agn i á porsones privates, mo dantadöt plö imparadus scinché teres y grunc ai papesc. Val' de te' podô la dlijia pö azetè y ëra messâ incé defëne sü bëgns.

L'ann 1870 i é chisc terac gnüs tuç y ai é gnüs metüs pro le stat dla Talia. Dër dî alalungia s'á sintí le papa sciöche sarè te na sort de porjun. Ai 11 de forá dl 1929 s'á metü dlijia y stat a öna. Te chisc "Patti Lateranensi" i á i regnanç da laota lascè por intres al papa chi 0.44 km² de tera cun l'inom Vatican y val' terac y frabiches te Roma y defora dala medema cité.

Assighé íte da n mür scialdi vedl é le Vatican, na cité te n'atra cité o n

stat te n ater stat: le plö pice stat dl monn cun oramai 1000 porsones.

Denanche messëi s'un jí ia tla Francia incër le 1310 stô i papesc tl Quirinal, olache al é incö le presidënt dl govern. Por 70 agn él stè a Avignon 7 papesc: düc de origine franzeja. De un de chisc, Clemente VI, él te calonia da La Pli de Mareo n documënt vedl sotescrit da chël papa l'ann 1347.

Indô zeruch a Roma á i capi dla dlijia metü man da stè tl Vatican.

Tl Vatican él incé tröc musei, biblioteches, palac y dantadöt de beliscimes dlijies: nia da desmentié n'él chëra de San Pire (lungia 187 metri - la plü grana te nosta diozeja y provinzia é chëra da Sterzing cun 62 m), la cupola: 690 scalins da jí sö a pé: alta 145 m, al é lerch laite por almanco 30.000 porsones, spo la capela Sistina, depënta fòra da Michelangelo y da d'atri gragn depenjadus. Te chësta dlijia vëgnel lité i papesc. De morvëia bi é i gragn urç te chësc pice stat.

I soldas dl Papa

Dër dadí ne messâ degügn jí sot a fá le soldá. I capi di staç pitâ inant a chi che orô jí pro ëi a fá le soldá. Insciö ëra incé cun i soldas dl Papa: ál pö incé debojëgn de defëne sü dërc. Nia dainré se pitâ jogn dla Svizra a sorví le capo dla cristianité a Roma.

Ai 6 de má dl ann 1527 sbrocâ tl

Vatican n gröm de soldas de Carlo V., nominá “lanzicheneccchi” o “Landsknechte”. Crödi y zënza n pü’ de dërta educaziun mazâi döt adöm, arobâ y copâ. Le Papa da laôta ê plü co al prigo. Chisc soldas svizri se parâ cun dotes les forzes y furbaries. Le Papa Clemente VII. sciafiâ da s’un sciampè y da se salvè: mo n gromun de soldas é tomá, é morc por defëne so gran patrùn. Dainlò inant á i Papesc cína al dédaincö intres tut jogh dla Svizra a defëne süa porsona y sü salamënc.

Vigni ann nen vëgnel tut sö n tanç: ai fej fòra na compagnia da 100. Vistis cun n bel guant da plö corusc, ne adori nia ermes da polber, mo na sort de lanzes tlamades

Depënt cun n soldá dl Papa.

alabardes. Vigni ann ai 6 de má vëgni tuç sö cun n joramënt. Por gní prò a fá chësc laur (dui agn) mëssi desmostrè sö da ester svizri, catolics, nia maridá, avëi fat n tan de sorvisc da soldá te so paisc, da 19 a 30 agn vedli, n bun inom, n tan de stüdi. Ai 6 de má dl 1999 n’él stè 35 a dè so joramënt: 29 l’á fat tl lingaz todësch, 5 te chël franzesc y 1, Martin Mouth da Brigles dl Grijun, te chël Latin-Retoromanc.

Plödadî êl ciamò trëi d’atres sorts de soldas pro le Papa: la Verda nobila, la Verda palatina y i Jandarms pontifics. Ti agn ‘70 á le Papa Paul VI tut jö les ultimes trëi sorts.

I Papesc

Le pröm Papa, San Pire, é gnü dala Palestina cá a pordiché a Roma y te d’atri posc: magari incè a Aquileia. An l’á mazè söla crusc cun le cé jöpert. Le Papa é le rapresentant de Gejú o, a dí de S. Tarina da Siena, “il dolce Cristo in terra”. Èl é le dër Vëscò da Roma (a Roma laora pö n gröm de vëschì tles dljies y tles canzlaries), le Patriarch dl Ozidënt, le Primas dla Talia, le Metropolit y arcivëscò dla provinzia romana dla dljia y d’ater. Le Papa daincö é Karol Wojtyla, nasciü a Wadowice tla Polonia ai 18 de má dl 1920, prou en Gnissant dl 1946, vëscò l’ann 1958, cardinal tl 1967 y dal 16 de otober dl 1978 Papa Jan Paul II.

Dô San Pire él stè 264 Papesc: dèr avisa ne san nia. Laprò él ti secui incè stè 37 “antipapesc”, nia de dèrc. Val’ Papesc á gornè la dlijia bindebò dí: San Pire n pü’ deplö co 30 agn, Pio IX (+ 1878) 32 agn; valgügn mâ dldöt püch: Urban VII (+ 1580) 12 dis, Zelestin IV (+ 1241) 13 dis, Bonifaz IV (+ 896) y Liun XI (+ 1605) 15 dis; Damajo II (denant Vëscò da Porsenú é mort tl 1048) 23 dis, Jan Paul I (da Canale d’Agordo sot Fodom (+ 1978) 33 dis.

I pröms 40 Papesc é feter düc morc martirs y vëgn venerá sciöche sané. 80 Papesc venerunse sané, 8 é gnüs detlará beac.

Da olá é pa i Papesc gnüs? Cina al 1523 da n gröm de staé dl’Africa, Asia y Europa. Dl 1525 él mort Adrian VI, olandesc. Dô da d’ël cina al 1978 él dagnora stè Papesc taliagn. Sëgn únse en papa polach.

N ann sant o iubilé

La dlijia inviëia i catolics a tigní agn sané: ai dess porvè da vire plü ion y plü avisa dô l’orentè de nosc Signur. Ai prois en pü’ da gní plü sané.

Por chësc fin á incè dagnora albü n gran da fá les endulgënzes iubilares, che podò gní davagnades dantadöt cun le jí por sané a Roma o te d’atres dlijies.

Iubilé

Chësta parora vëgn dala Bibla, da

en cer’ YOBLE. En yoble é na sort de cor o de trombëta. Vigni 50 agn gnò chësc ann “sonè ite” cun le stromënt. Ia por chësc ann ne gnòl nia arè, storté ite pramí, sojorè, coiü ordöra. Cí che chersciò podò la jënt dala meseria, les vëdues o orfanns se cöie adöm. Cí che é gnü cumprè o scinché i agn denant jò indò zeruch al pröm patrún. Debié messâ gní lasciá dô.

Agn sané o iubilars él stè tla dlijia 27. Le pröm é gnü metü sò l’ann 1300 dal Papa Bonifaz VIII. Dailò incá vëgnel proclamé impröma vigni 50 agn, spo vigni 25 agn. N iade o l’ater él incè tomé fòra. Dl 1933 él gnü metü da jí l’ann iubilat por la mort de Gejú.

La dlijia cristiana á albü indöt 264 papesc. De chisc á nosc papa Jan Paul II baié sciöche pröm (y sperun nia sciöche ultim) te nosc lingaz ladin ai 17 de messè 1988 a Weissenstein. I reportun söla plata a man dërta so salüde ai ladins.

En bel salüt inće ala jënt ladina! Tröc é gnüs incö
adalerch por mostrè süa fede te Chël Bel Dî y süa
veneraziun por Santa Maria!

Tolede chësta ocasiun da ponsè sura cí post che
os ti dëis te osta vita a Chël Bel Dî y a süa parora.

Santa Maria é le model por düc nos che i orun
ascutè sö la parora de Dî. Èra s'á dè concretamënter
en dessëgn sciöche i podesson vire dô chësta parora.

A os oressi se fá coraje por vire chësta religiun
por Chël Bel Dî cun les parores de San Lüca: “Beac
chi che ascuta sö la parora de Dî y se tëgn a d'ëra”.

Chël Bel Dî se benedësces!

Descurí nosta storia

Battisti, pié dai ladins

Ti á soldas ladins surandè al comane austriach le trentin Cesare Battisti, aratè spiun y desertur dl’Austria? N fat plö gonot cunté, mo mai valuté vëgn metü jö por iscrit. I ti sun jü dô plö avisa y á ciafè tla valada testimonianzes sigüdes y veritoses. De te’ fac’ ne vëgn nia metüs fòra, sce ai ne foss storia via.

Teres forestes sot al variöl

Le Trentin á por süa importanza strategica, economica y culturala na storia cotan movimentada. I maius zëntri trentins é rovês tles mans de patruns desvalis che se baratâ jö le podèi. Can comanâ un y can l’ater. Perts dl Trentin ê bele dl 1509 rovides pro Tirol. N gran toch dl Trentin á fat pert dl prinzipat dl vësko da Trënt che á dl 1803 messü i surandè döt so raiun al’Austria che arjunjô cína jö Ala. Dl 1809 â i trentins combatü cuntra Napoliun por la liberté de Tirol y â da chë vera pordü 4.000 omi. Dl 1810 ê le Trentin gnü metü pro le rëgn dla Talia, dl 1813 indô rové pro Tirol, mo bele dl 1815 â Trënt damanè da gní metü pro la Lombardia-Veneto che fajô pert dl’Austria.

Dl 1818 é Fascia y Gherdëna

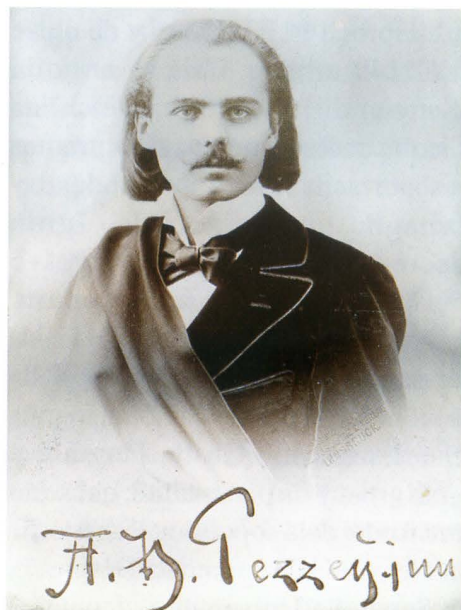
gnüdes destacades da Porsenü y metüdes sot le ciapel dla Diozeja da Trënt. Dl 1817 án incé tut demez Fascia da Südtirol y l’á - cuntra süa orentè - metüda pro le Trentin. Laota comanâ tl’ Europa la mentalité dl imperialism. La gran pert di statesc d’Europa s’â impadronè y arichí de colonies fora dal’Europa. I produc’ y les richèzes naturales de chëstes colonies gnô condütes tl’Europa, deperpo che les popolaziuns dles colonies romagnô te na gran meseria y ignoranza. I europeï â detè i termi inanter n stat y l’ater dl’Africa, taian en toç popolaziuns intiries aladô dl dit latin “Divide et impera”. I ne pudun porchël incö nia se fá de morvöia, sce al é te tröc statesc africans tan de veres inanter etnies desvalies, gnüdes metüdes adöm a forza da nüsc imperialisè dl seco 19 y 20. L’Austria n’â nia orü romagne cun les mans ötes y â sotmetü na desëna de popui europeï incër ëra ia. Nia manco co 12 nazionalitês viô sot la frascia dl imparadú rotegnus che cherdô che chisc popui se stess saurí sot les ares dal variöl da dui ces. Víena á albü de gragn problems cun sü statesc sateliç, sce i conscidrun la situaziun tla Talia dl Nord, tla

Ungaria, tla Iugoslavia. N grumiçio de soldas dl'Austria á messü lascè la scüscia tratan les revoltes y les rebeliuns de sü popui. Chèstes popolaziuns orò pö mâ scassé jö le ju dla sotmetüda, se fá lèdies por gní a pîsc y formè n stat autonom de süa posta zënza ghirau. An minâ a Viena da ester bugn da strangoré la orentè y la forza de na popolaziun che porvâ a vigni fosa da se desmenè dales ciadènes forestes por rové a stè sön sües iames. Por defène so podèi tla Talia á Viena messü combate agn alalungia. N bel dé ti á chèstes nazionalitês tan desvalies rot l'os dl spiné al'Austria.

Autonomia nia conzedüda

Dala Revoluziun dl 1848 â i trentins damanè autonomia por le Trentin; ai orò se destachè dal'Austria y jí deboriada cun la Lombardia che ê pö inçe ciãmò sot l'Austria; chësta ê öna dles prömes proes da desparti le Vedl Tirol. La chestiun nazionala ê gnüda dër atuala; inanter i todësc y i taliagn de Tirol chersciòl la rotonâra. Trënt damanâ na università taliana a Triest.

Le Trentin â dè sö la unité de Tirol. An po dí che l'ann 1848 é stè la raisc dla despartida de Tirol. Mazzini â ghiré le termo dla Talia al Brenner. Dl 1859 rovâ la Lombardia pro la Talia, dl 1861 combatô Trënt por na autonomia trentina, se ghirâ n consèi regional a Trënt, mo

L' artist jonn Gustin Pezei é gnü copé a Desproch ai 4 de novèmber 1904 tratan les desmostraziuns.

zënza orèi se despartí dala ciása de Habsburg. Le Venet ê dl 1866 gnü destachè dal'Austria. Chësc orò dí se despartí dala università de Padoa. L'ann dô damanâ i studënc trentins na università taliana o altamo na faculté de Iurisprudenza a Triest che tocâ pro l'Austria. Ai messâ se acontentè de chëra a Desproch, olache studënc taliagn dal Trentin, da Gorisse, Triest, dala Dalmazia y Istria podô dal 1865 inant frequentè leziuns por talian. Dal 1894 gnôl slariè fòra la leziun taliana a Desproch, mo i studënc taliagn damanâ na università taliana deplëgn sön teritore dl'Austria, mo ciarfâ na na faculté. Studënc todësc ê cuntra leziuns talianes a Desproch. Dl 1903

â Desproch 917 studënc y de chisc n'êl 149 taliagn. Canche an â da d'altonn dl 1904 orü inaudè chësta faculté de Iurispudenza, â intrames les perts nazionalistes, todësc y taliagn, organisè de gran desmostraziuns decuntra; al ê cínamai stè cotan de feris y n mort. L'artist Gustin Pezzei (1875-1904) de sanch ladin ê gnü copè ai 4 de novëmber dl 1904 dai soldas, gnüs cherdês en aiüt. Gustin Pezzei ê n gran artist y na personalité; chësc án podü odëi dala sopoltöra, a chëra che döt le consëi de comun da Desproch, le Senat dla Universitè y deputac â tut pert deboriada cun n gröm de studënc, indöt 30.000 porsones. So pere dl medemo inom Gustin (1847-1915) ê da La Val; al â depënt n gröm de dljies. I chedri dai degagns de Mareo a öre che é te colonia da La Pli ál êl depënt.

I tèmps s'á olté

Che i tèmps s'á da laota incá mudé dassënn vëigon cis tler, sce an va tles stües da paur. Mâ plü te püces vëigon sön chi parëis smarís da sorëdl chedri cun retrac dal nëne, pere o fi de familia vistic da soldá, cun la spada trata en man. Plödadî ê nüsc omi de gragn patrioc: i soldas varô döt, vigni momënt da to cá por jí a defëne so imparadú y süa tera. Les trëi parores - Dî, Imparadú y Patria - ê por nüsc vedli santes y varô tan co n comandamënt. Zacan

messâi pö fá dodesc agn de soldá, plü tert éson rová a trëi agn. I jogn che â trat zetoles y ê gnüs tué rodá la domënia dô cun le ciapel informí sö da plömes. Chi che n'ê nia gnüs tué, gnô ma aratá de te' pufferli y martöri, rënsli da püch, jënt malsana. Chisc messâ la domënia jí cun i atri a ti paié da bëre. Tan de stories odüdes ess pa nüsc vedli podü cuntè, sce an ti ess ascutè pro plö gonot y cun interes! Val' pere se dessenâ pa incé cína ales mioles, sce sü mituns ne ti dê nia orëdla a sües cuntejes vites te vera. Al foss incö ciamò tëmپ da se lascè cuntè da nosta jënt esperiënzes de vera y da les tigní sö por iscrit o sön vëta. Ares fej pert dla storia de nosta jënt y vignun po portè prò n gorol cína che la morona é intiria. N popul che á pücia cüra de süa storia ne se tëgn nia dî, deache i atri ti ciafa la suravënta.

Sce la patria chërda

Tirol â bele dal 1511 insö n regolamënt por defëne süa tera; an ti dijô „Tiroler Landlibell“. Al scriödant che nosta jënt n'â nia bria da jí fora de Tirol a fá vera, mo mâ a defëne y paré ciará, sce Tirol gnô brancè íte dal nemich. Laota podò chi 50 ladins gní cherdês sot. Dl 1867 é gnü aproé l'oblianza da fá sorvisc militar. An desferënzia trëi sorts de soldas: les trupes dla armada o Kaiserjäger - la rësseva (“Landwehr”) che ê i Landes-

schützen - la reresa dedô (Landsturm): Pro chisc aldî düc i êi dai 18 ai 42 agn che n'ê nia bele pro n ater grup y ai messâ ma jí sot en cajo de vera. Stlopetares êl te tröc comuns bele dal 1500 insö. Chi che ê dailò scric sö tlamân scizeri. Ai gnô partis íte te zeches de signories. De chisc scizeri n'él jü de süa buna te vera dl 1796, dl 1809, dl 1848, 1859, 1866. Danfora portâi na süa bandira. Le liber de A. Vittur a pl. XCIII baia de 8 bandires dai scizeri dla Val Badia, mo ne descrí mâ 6: La Pli - vërt y blanch, S. Martin - cöce y blanch, Longiarü - vërt y cöce, Badia - vërt y blanch, Rina - vërt y blanch, Corvara - vërt y blanch. Dl 1900 é tröpes stlopetares gnüdes ingrandides, modernisades por trá ala scëiba. Insciö podô i scizeri gní

bugn da stlopetè. Dl 1913 á chëstes stlopetares ciafè plötosc n carater militar y i scizeri gnô obliês da jí sot en prigo de vera. Comandant dla compagnia di scizeri dla valada ê l'ustí da Corvara Franz Kostner (+1968), y caplan di soldas ê Siur Bruno Menardi d'Ampëz dô che pater Isidor Alverá ê ai 24 de otober dl 1915 gnü pié dai taliagn y condüt jö por la Talia; pormó dl 1919 ál podü gní a cíasa. Sotcomandanc é stês Jep Palfrader de Mareo, Ojöp Costamoling da Corvara y Giuvani Costa de Badia.

Na storia desfridada

Canche nüsc jogh y peresc l'â d'agost dl 1914 ciafada da jí sot jö tla Galizia y Serbia, êi sön chi prês da munt. Zënza pisimè, da jënt de

Amez soldas ladins íte se presënta berba Mariangel da Ciampidel-Tamores.

buna cíasa, âi sciurè la falc te n piz, ê gnüs dôt anenspiruns jö de chi près a cíasa, â atira fat le poch y â cun i ödli che jô porsura tut comié dai sü por jí te na vera che ai aratâ te val' mëisc davagnada y rovada. Nosta jënt ne se metô mai ala mücia, canche i surastanc cherdâ a sorví so sottët. Curajö en Galizia tomâi sciöche mosces, deache ai ne ti la tignî nia ai rusc. Tan de omi, peresc de families y jogn á pa messü la zede i pröms mëisc bele!

Nosta jënt á gonot aldí cuntan, y lit valch, sön Cesare Battisti, chël trentin che é gnü tachè sö, deache al dess avëi albü imbanì l' Austria sciöche desertur. Soldas ladins dess ester stês i pröms a pié Cesare Battisti sön le front trentin ; ai ti al á

Berba Mariangel da Cíampidel-Tamores da Kaiserschütze cun sües medaies.

surandè al comane dla armada austriaca. Chisc soldas ladins é Mariangel Agreiter da S. Cíascian y Ujep Tasser da Antermeia. Berba Mariangel Agreiter á dl 1900 al 1904 fat le soldá normal. Da brau ladin de Tirol ál dagnora tigní alalt le barbut André Hofer por so coraje da defëne la patria cuntra le nemich Napolium y amirâ l'imparadú Francësch Ojöp. Dl 1914 é berba Mariangel cun n gromun d'atri ladins gnü cherdè te vera y é jü cun tëmpra frëma jön Galizia cuntra i rusc, olache tan de ladins á messü lascè la scüscia. De messè dl 1915 él spo rovè sön l'Isonzo, olache al é stè na desëna de combatüdes crödies; dedô él gnü spostè sön le frunt dl Trentin. Mariangel da Cíampidel ê pro i k.k. Gebirgslandesschützen. Ojep Tasser ê de Biëi da Antermëia, olache al â n lüch. Al sciacarâ incè de armënc y lignan. Bele a cíasa se dôl jö cun le fá jö. Pro i soldas él "Zugsführer" y mënacrëp di Landesschützen y podô fá jö da certes ocajiuns.

Vita y ideas politiches de Cesare Battisti

Cesare Battisti é nasciü ai 4 de forá dl 1875 a Trënt. Dl 1893 él jü a Graz a fá l'università, deperpo studiâl al „Istituto di Studi Superiori" a Firenze filosofia y geografia. Dailò ál imparè a conëscce le studié sozialist Gaetano Salvemini. Al ê gnü sozialist dal ée al cíalciagn y â

metü man da se dè jö cun fá politica blota por defëne i taliagn dl Trentin. Battisti á dl 1894 metü man da trá sò n partí socialist a Trënt; al daidâ dè fora le foliet socialist “L’Avvenire” y al scriô te folieć taliagn articui sòn avenimënc politics tles istituziuns talianes. Dl 1895 ê Battisti incé a Torino, olache De Amicis ê so maester; dedô él jü a Firenze y a Víena. Dl 1897 ál stlüt jö sü stüdi al’università da Firenze cun na dessertaziun sòn le Trentin. Dl 1898 ê Battisti pro chi che â indô damanè, sce al foss gnü metü sò na università taliana a Triest, deache la gran pert di trentins studiâ tl’Austria. Battisti tignâ adunanzes politiches tl Trentin y fora Desproch; al pordicâ y ghirâ na autonomia por le Trentin. Al ê dla minunga che chësta ess podü comedè la stleta situaziun economica dl Trentin. Dl 1911 é Cesare Battisti gnü lité parlamentar trentin tl “Reichstag”, o parlamënt, a Víena y dl 1914 êl aconsiadú tl “Tiroler Landtag”. So laur odôl tl svilup dl socialism tl Trentin y de süa autonomia. Sües ideas ne jô nia dô süa mënt y orentè, mo porchël ne se lasciâl nia armagnè jö. Al â mudé ćiantia y ê gnü dla minunga che le Trentin dê rovè sot la Talia, gní destachè da Tirol, dal’Austria: “Los von Innsruck”, “Los von Österreich”. Sides taliagn co todësc mostrâ tl Trentin so nazionalism cun descurí monumënc o tigní manovres.

“L’ocajium da cheriè n Tirol de trëi grups etnics é gnüda injomada ía bele chi agn. Sce döes nazionalitës ne se gnô tan nia, cò ess pa spo dodesc (che viô tl stat austro-ungarich) messü vijinè”, se damana Claus Gatterer te so liber sòn Cesare Battisti.

Dl 1914 ti â l’Austria detlarè la vera ala Serbia. Aladô dl contrat dl 1882 inanter Roma, Víena y Berlin n’ess Víena nia podü porvè da comedè i termi tl Balcan zënza consëns de sü aleac. La Ruscia, intres stada buna vijina dla Serbia, odô ran de vera tl fat che Víena ti â detlarè vera ala Serbia zënza damanè i rusc. La Talia ê inzafotada cun Víena y â metü man da sciocarè adascusc cun sü nemisc. Chisc ti impormetô da spostè le termo dla Talia da Ala al Brenner, sce la Talia foss jüda te vera cuntra l’Austria. Víena ti ess sòn chësta conzedü al Trentin la autonomia, tut fòra le raiun mochen y ladin; mo i nazionalisc taliagn ghirâ pro le Trentin incé Südtirol y chësc ê por Víena demassa. La sábala de vera gnô bele trata fòra de vaina y aguzada por la gran sbocarida. De má dl 1915 ghirâ Cesare Battisti: la Talia dess i detlaré vera al’Austria! Le Trentin dess ciafè süa autonomia sot la Talia, i impiegać y i insegnanc trentins dess, n iade sot la Talia, gní menës jö por la Talia a fá n dër bagn tla “italianità” por se sferié demez la

scorza trentina massa austriacanta. Battisti conscidrà i trentins massa püch taliagn y de na mentalité massa tiroleja.

Battisti va söl'atra spona

Apëna che Víena s'an â anadè che la Talia mostrâ pücia comprenjun por la dezijiun de vera cuntra la Serbia, âra porvè da se mète al sigü defrunt a zitadins austriacs de lingaz talian. Bele dan i 24 de má dl 1915 ân chirí fòra chi trentins che an sospetâ che ess gran simpatia por la Talia. Cís jënt intelektuala trentina sciöche maestri y curaç, incè 35 fasciagn y 80 flamac, deboriada cun d'atra jënt y families intieres, ê bele i pröms mëisc de vera gnüda condüta y internada te n lagher fora Katzenau dlungia Linz, deache l'Austria se temô che chësta jënt s'astilass da spiuns y che tröc ess deserté l'armada. Chëstes porsones ess pa bëgn podü fá püch dann al'Austria; dal punt d'udüda moral ê chësc vare da pert dl'Austria dër negativ. Impede isolè mâ les usc critiches, êl gnü descriditè families deplëgn di internês y sü amisc y laprò incè chi che â dagnora albü gran crëta tles autorites; chisc trentins se sintí tratês sciöche ai foss de gragn traditurs, deperpo ê cotanc de bugn patrioc por Habsburg.

Sciömia che la gran pert di trentins se sintí bun sot la cíasa Habsburg, n'ê la gran pert impone

nia buna da se immaginè da messèi combate cuntra jënt taliana, cuntra la Talia. Tröc trentins laurâ bele jö por la Talia, canche la vera ê rota fòra, d'atri â tut de vigni sort de vertores por trá ía n salt tl règn talian apëna che ai â albü tofé che la vera ê dan man. Incè Cesare Battisti s'an é jü tl règn talian cun vertores de afars economics y cun i documënc en regola; la fomena y i mituns ti ê jüs dô a Milan. De süa buna s'al dailò anunzié pro i soldas taliagn. I trentins ê plötosc malodüs dai taliagn; an ne ti confidâ nia massa, an i sospetâ da orëi spioné fòra y imbaní la armada taliana, an i aratâ dötaurela massa "austriacanti". Por mostrè süa frëma orentè y so patriotism por la Talia s'â na pert de chisc trentins detlarè a öna da jí defíció sön le frunt talian, olache nia püic de chisc é spo tosc gnüs copês. Cesare Battisti ê tl pröm n soldá scëmpl, spo él gnü ofezier dai Alpini pro le bataliun Vicenza. Por l'Austria ê Cesare Battisti dötaurela zitadin austriach y mëmber dl Parlamënt da Víena, ofezier dl'armada austriaca, a chëra che al â pö dè joramënt da sorví. Cesare Battisti ê incè desertur, spiun y gnô incolpè de alt tradimënt al'Austria. Porchël gnô Cesare Battisti tosc indlunch chirí, so retrat ê tachè fòra tles casermes y baraches dl frunt, sciöche al foss n gran assassin. Nüsc soldas sön le frunt trentin conesciò bun le retrat de Cesare Battisti. Al ti

ê gnü comanè: abiné Cesare Battisti, ví o mort! I Landesschützen combatô sôn dôt le frunt dala pert dal misdé cuntra la Talia. Frunt de vera ê dôt le raiun dal Ortler al Adamello, ala Marmolada. Col de Lana cun la Munt Sief, Lagació, Sas de Stria, Fanes, Tofana, Ortigara y Isonzo ê cíamps de vera por i Landesschützen, olache ai s'â spo fat tan de gragn meric che l'Imparadú Carlo ti â de jenè dl 1917 dè l'inom "Kaiserschützen". Chësc inom bëgn meritè ti á dè a nüsc soldas cíamó plö ambiziun y n maiú estro da combate por so imparadú y süa tera.

N vi inanter i morc' íte

La gran ofensiva austriaca, daverta da d'aisciüda dl 1916 sôn le frunt trentin tla Vallarsa sot Rorëi jö, comanada dal Feldmarschiall Freiherr Karl von Hötzendorf, se fermâ ai 16 de jügn dl 1916. I taliagn n'â davert öna decuntra; ai certlâ íte le fort Valmorchia tla Vallarsa, mo ai 29 de jügn messâi se retrá defició defrunt ai Landesschützen che combatô da om a om sôn chi mürs y bastiuns y te chi fossês de sconanza che ai â cíavè föra a tortes y incrusc. Sôn deplü pizes gnöl combatü a fer y füch. Ai 9 de messè dl 1916 â metü

Cíamò podô i impié le lægn da Nadè dl 1915 sôn Col de Lana. Le barbun é Sciandro Trebo de Badia.

man la gran combatüda da pert dla compagnia de Cesare Battisti por tó ite le Monte Corno. I Landeschützen â bele spicolè föra les intenziuns di taliagn. I canuns spudâ fuch y flama sön le Monte Corno y vignunn che ê bun de s'an mücè cun la pel, podô ester ligher. La batalia ê garatada crödia; cotan de morc' êl da intrames les perts sön cíamp de vera. Cun tambürle batü â i taliagn messü se surandè y se dè sot. Pro la patulia de Mariangel da Cíampidel (al ê "Zugsführer" sön le Monte Corno) êl incè Ojöp Tasser da Antermëia. Dô vigni batüda cuntra le nemich messâl gní conscidrà jö chi che ê romagnüs sön cíamp de vera feris o morc': ai gnô rosedês sotissura y controlês, sce ai ê bëgn morc', cí aiüt che ai adorâ o sce al n'ê mine inanterite val'

furbicio che s'astilâ mâ andato. Ai morc' i gnôl tut jö i documënc', i feris gnô infascês y condüic te lazarec', olache ai gnô socodis. Nüsc soldas ladins ê rovês pro un che ne parô bëgn nó mort, mo gnanca ferí, al savaiâ mâ da ester iadelá. Al spetà mâ che i austriacs ess lascè les cavernes y s'an foss trac'. Canche al â odü varian adalersch de nüsc soldas, ti ál dè n dlai y na dërta trascassada. La patulia de Mariangel da Cíampidel l'â fat lovè sò, l'â atira conesciü sciöche chël Cesare Battisti tan chirí, ti al â cun gran sodesfaziun surandè a so comandant trentin Bruno Franceschini. Chësc ê sozedü ai 10 de messé dl 1916.

La condana ala furcía

Le dé dô, ai 11 de messé 1916, án condüt Cesare Battisti sön n

Trent 1916. Cesare Battisti vëgn mené te n ciar da litres fora por la cité, acompagné da verdes armades.

gratun davert y les mans tles morones fora por la cité de Trënt; dan süa cíasa án tigní chít y spo l'án condüt tla festun. Le boia da Víena cun dui fané ê bele sön tru da rovè a Trënt. Ai 12 de messé él gnü tigní le prozes y dala mesa dles cinch incundè la condana a mort. Cun Battisti êl incè gnü pié y condanè a mort le sotofezier dai Alpini Fabio Filzi, nasciü a Istria, zitadin dl' Austria. Süa ultima lëtra ti á Cesare Battisti scrit a so frè Guglielmo che ê internè a Katzenau, mo che ne savô nia dl destin de so frè. So ater frè, Giuliano, ê stazioné tla Boemia te na compagnia che an sospetâ de pücia crëta al' Austria. Cesare Battisti ti á dit te porjun a so capolan Posch: "I á vit codí y á arjunt assá por podëi dí da n'avëi nia desmazè mia vita". Sciöchë ultima cëna - an ti dij la cëna dal boia - i êl gnü portè ai dui condanês ala furcía dui litri de vin, döes porziuns de pan blanch, na scatora de zigarec y öna de sardines. Nia te so guant da ofezier di Alpini, mo te na iesta cotan massa grana án menè Cesare Battisti ala furcía. Apëna trëi ores dô la condana a mort é Cesare Battisti gnü tachè sò tla curt dl cíastel dl Buonconsiglio. Por döes ores án lascè piché le corp mort de Cesare Battisti sot la furcía denanco le sopolí. An á fat cotan de retrac de chësta scena y an i á sporé ala stampa. Chël retrat che mostra Cesare Battisti tachè sò y le boia cun sü fané

Chësc é le retrat plö cröde dla Pröma Vera. Al mostra Cesare Battisti tachè sò, so boia dessura s'la god y i atrí incëria mina da podëi fá festa. L' Austria é gnüda coienada por chësta crudelté y dodanza.

incëria döt contënc á fat la roda dl monn y ti á portè al' Austria mâ dodanza y desprije. Karl Kraus â scrit: "La maestè plö alta che l' Austria á, é pö la furcía". Claus Gatterer ti á dè a so liber sön Cesare Battisti chësc titul: "Unter seinem Galgen stand Österreich"! Al dij che le retrat cun Cesare Battisti tachè sò y le boia che s'la ri, fej pert di documënc plö scandalusc y da dodè dla storia de vera dl' Austria. Cesare Battisti é gnü condanè a mort, deache an ti â trat dant da avëi fat le spiun y desertur; por chësc alt tradimënt êl inclunch

la condana a mort, mo ofeziers gnô pordèrt stlopetês y nia tachês sò. Cesare Battisti savô danfòra che so comport ê tradimènt y che al ti ess aspetè la condana a mort, sce an l'ess abiné che al combatô cuntra l'Austria, a chëra che al ti â dè joramènt. Ora che Battisti ê ofezier di Alpini, êl gnü zitadin talian, mo la curt ne ti â nia reconesciü chësta transiada.

Y le Papa, âl scuté?

Da püch án ciafè da lí ti folieć tagliagn critiches al Papa da laota. An ti tira dant de n'avèi nia protestè cuntra la condana a mort de Cesare Battisti, che ess bunamènter cun na parora dal Papa podü gni salvè. Vèi él che Cesare Battisti ê gnü condanè a mort ai 12 de messé 1916 dala mesa dles 5 domisdé y en cherdô les 7 da sèra êl bele rovè tles ciafes dal boia. Ai tèmps da laota n'èsson mai sciafié da ti lascè a savèi a Roma te ca. 2 ores na te' burta noela. Le Papa da laota, Benedet XV (1914-1922) ess dessigü metü döt so prestisc te taí dla stadira pro l'imparadú a Víena che ê n gran catolich. Mo la flötena dla condana y da la realisé te cört tèmپ n'á nia orü i dè vara al Papa da lascè aldí süa usc.

An se damana bëgn impò, sce zacai á orü eliminè Cesare Battisti tan defüga por nia i dè tèmپ a val' autorité da protestè cuntra la condana! Canche la popolazun ê gnüda a savèi che Cesare Battisti é

gnü condanè a mort, êl bele dadí mort. Folieć taliagn â impormò dui dis dô la mort portè la noela. Te vera vélel leges de vera y chères ne conèsc nia pieté. Chël che imbaní süa patria cun la desertè y jí söl'atra pert, messâ s'aspetè la condana a mort, na regola che vél indlunch a tèmپ de vera.

Nia lerch por d'atres lënghes

Cun éi mentalitês che les nazionalitês de Tirol messâ chi agn fá cunt, pon odèi ai pinsiers che l'ombolt da Desproch da laota, Wilhelm Greil mostrâ. Al â dit tran la vera: "Dô che i arun fat la pêsc, mëss nosc raiun gní romenè sò da elemènc nia patriotics. Te Tirol pol mâ ester lerch por jënt che é cun cör y bočia Tiroler, mo nia por de tai che dij: "Italiani siamo, non tirolesi"! A chësta moda metô l'ombolt instès en discusciun la rajun de n stat cun deplö nazionalitês sciöche le sò. Messân laota se detlarè todèsc por nia rovè tles ciafes dla purga etnica? Ne podô na identité taliana y ladina nia avèi la medema lerch dlungia la todèscia de Tirol? Chësc nazionalism da intrames les perts á asulcé le cíamp de vera che á spo curí te süa süc miliuns de soldas y ti á portè nia ater co crusc y meseria a mez le monn.

Tigné döt adascusc

Ojöp Tasser de Bièi é dl 1918 gnü

piè dai taliagn y condüt jön Albania, olache al foss prësc mort da fan. Rovè a cíasa dl 1920 ál venü so lüch sö Bièi y á maridé la patrona de Rù Iuliana Deiaco. A süa fomena ti ál apëna cuntè valch dla vera, deache chësta storia ê pa tratan le tëm্প dal fascism massa cíalda y prigorosa. Dl 1932 é Ojöp Tasser de Rù mort cun 52 agn, lascian indô la fomena cun de pici mituns, mâ sis agn dô la mort de so pere che ê stè le pröm maester a Antermëia. Valgügn agn dô süa mort n'êl capitè sön Rù d'Antermëia zacotané da lafora che â imparè da le conësce te vera. Ai ti â petlè jö a süa fomena la cassa plëna de chëres plates de spidl cun blot retrac de soldas de vera lassura. Èra ne ti â nia dè gran importanza a chës plates, ti les â dades zënza pisimé. Ara s'ará ponsé: al é pa impò mâ chi mituns che les früza sön somâs. A chësta fosa é dôt le material fotografich de vera de Ojöp Tasser de Rù rovè demez. Süa fomena ne s'â gnanca intopè da damanè la misciun de chi foresc. Pro chëstes plates de spidl fössel dessigü stè cotan de retrac dala vera cun compagns ladins lassura y bunamënter inçe de Cesare Battisti, canche i ladins ê rovës laprò y l'â albü piè y surandè a sü surastanc.

Mariagel da Cíampidel á dô la vera maridé la vëdua Pescolderung da Tamores, deache so pröm om ê tomé te vera. Set agn de soldá ál fat por sorvi l'imparadú. Süa vita âl

Ojöp Tasser: soldá, fotograf y menacrëp.

cuntè di soldas y dla vera, mo pornó dô la secunda vera s'an ál anfidé da i cuntè chësta storia de Battisti a sü mituns y ti á dër racomanè da scuté chié por nia avèi stories. Al é mort dl 1957. Sü cater mituns é düc stës tla secunda vera, un é tomé a Stalingrad. Sëgn á sü mituns n pü' rot le chît y á cuntè cí che so pere â tigní agn alalungia adascusc.

Che i dui soldas ladins y sü mituns á scuté ia chësc fat storich cun Cesare Battisti desmostra süa gran umilté. Da fis de paurs ala munt n'âi pö mai albü val' gauja da bravè. Por chësta piada ái pö ciafè la gran medaia d'arjënt y cun chësc reconescimënt aratâi döt paiè. Te chësc comport vëigon confermada na carateristica dai ladins che se tira intres la storia ladina sciöche n fi

cöce: fá so laur indertöra, scutè chíc, ti stimè y olghé ai superiors!

Cesare Battisti, n iredentist o autonomist?

A cí moda che an á albü na te' prescia da i fá le prozes a Cesare Battisti y da le tachè sö le medemo dé, él rí da capi. An savò a Trënt che an â tles mans n prijonier de valüta. Battisti ê pö deputat tl Parlamënt da Víena, lité da chi da Trënt. Sües ideas por na università taliana fora en Austria, por na autonomia al Trentin ê jüdes en ega. La consequenza de sües delujiuns politiches é stada chëra: al é gnü plö radical - nia plö l'autonomia (l'Austria ne la conzedò imponenia) por le Trentin sot l'Austria, mo spostè i termi dla Talia sö Salurn ê sègn süa finamira. Chësc podò mâ garatè a ries, cun forza, fajon vera cuntra l'Austria. Insciö éra spo garatada. Por colpa dai nazionalisc da entrames les perts án derot na vera crödia che á mâ portè desgrazies y discordies y taiè Tírol en dui toç. La forma dla mort de Battisti y spo la publicaziun de chël retrat á cheriè nó mâ ti nazionalisc taliagn n gran sènn cuntra döt cí che ê dl'Austria. Chësc retrat alza fora Battisti inanter i miliuns de morc. Cesare Battisti ê a chësta moda gnü n martire. Al ê n sozialist, patriot. Al damanâ la vera cuntra Víena, dô che al â odü íte che le Trentin n'ess mai ciafè süa auto-

nomia sot l'Austria. Chësta ne n'è nia buna da se renovè y porchël â i iredentisc desvalis desdrüt le stat austro-ungarich, nia la vera da sura. Battisti é stè cuntra le tó íte raiuns nia taliagn, cuntra na Talia cína al Brenner, cí che süa fomena á confirmé plü otes y porchël ára albü tröc taliagn decuntra. Ara á incé damanè plü iadi che le büst de so om sön le monumënt ala "Vittoria" a Balsan vègnes tut demez, deache i fascisc á mâ strumentalisé les ideas de Battisti. Ara á combatü cuntra baujies y n'á salvè tröc al tèmپ dal fascism cun i daidè sciampè al'estero. Ara é morta dl 1957. Sön le Monte Corno é n toch gnü batiè - Forcela Cesare Battisti, strades y caserms recorda l'inom Battisti.

Battisti instès n'á nia podü vire la fin dla vera y odèi le Trentin deboriada cun Südtirol pro la Talia, cí che ne ti ess dessigü nia plajü. Cesare Battisti é na figöra interessanta y importanta por taliagn y todësc de Tírol. Sön süa funziun politica che al á albü gnaral cíamò dí inresciü, combatü y critichè. Inframes les perts oress le fá dldöt sò, mo al romagnarà codí sciöche Tírol - despartí inanter todësc y taliagn.

Fontanes

Vittur Alois: Enneberg in Geschichte und Sage, Lana 1912

Simonetti Michele: La gran vera 1914 -1918, Moena 1990

Richebuono Bepe: Picia storia dai Ladins dles Dolomites, Istitut Ladin, 1992

Stolz Otto: Geschichte des Landes Tirol, Innsbruck 1955

Forcher Michael: Tirols Geschichte in Wort und Bild, Innsbruck 1984

Gundolf Hubert: Um Tirols Freiheit, Innsbruck 1981

Huter Franz: Wehrverfassung und Schützenwesen in Tirol, Innsbruck 1960

Hochenegg Hans: Mit den Welschtirolern im 1. Weltkrieg, Innsbruck 1951

Kostner Franz: Feuertaufe des Stanschützen - Bataillons Enneberg, 1965

Pardatscher Josef: Der 1. Weltkrieg - Erlebtes und Erlauschtes, 1986

Piccolruaz Anton: Ladinier bei Österreich in "Südtirol in Wort und Bild", 1985

Joly Wolfgang: Standschützen, Schlern - Schriften 303, Innsbruck 1998

Deutscher Bundestag: Fragen an die deutsche Geschichte - Katalog zur Ausstellung in Berlin 1981

Tëmp passè y presënt, dîjon, fej fora le dagní

Ći savunse pa dl tëmp passè?

Tröc á ćiamò le nene o la lâ, i besauns, conësc porsones vedles, po rajonè cun jënt che á passè na vita lungia, che á ćiamò na buna memoria, che recorda tröp de ći che ai á vit, odü y aldí tl tëmp che é passè. I fajunse domandes assá? I ascutunse sö, canche ai cunta da zacan? I lasciuense cuntè la storia y les stories che á fat fòra süa vita? Chëstes porsones atempades recorda i lëgns, che crësc alc cuntra le cil. Cun sües raisc vai sot tla tera de tröpes generaziuns. Cun süa corona de rames y de fëies röi bel plan ite por le terzo milenar. Sce i savun da i ascutè sö, ái dessigü da se dí parores da gran sapiënza.

So messaje é apaşionè y personal. Süa memoria recorda valurs che é en pert bele jüs a perde. Chi che i damana valch röia dlungia a veritês che condüj sot tla storia y tla identitè de na porsona. Ći che ai cunta sona suënts sciöche na fabula, mo ara se trata tla maiü pert di caji dla realté dla vita te n monn, che n'è nia plö da conësce. Y les stories chërda adalerch d'atres stories, d'atres situaziuns, n monn che i stentun da capí. Mo te chël che i ún incè nos nostes raisc.

Sciöche scincunda por l'ascutè sö nosta jënt atempada ciafunse tla man la tlé, por imparè a ponsè sura les generaziuns fora, la tlé por tó tla man le presënt y por podèi ćiarè cun fidanza al dagní. Al é gnü le tëmp, da se fermè, por ascutè la usc che s'á dè la vita, te chëra che i ún vit denant co nasce, chëra che i portun vigni dé te nos, sciöche storia de nosc ester. Sciöche esperiënza de vita dles generaziuns da chëres che nos ún ciafè la vita. Le recort che nüsc antenac se lascia é na gran arpejun che i ne podun nia perde.

An dij che canche al mör na porsona vedla él sciöche sce na biblioteca intiera borjess jö. Cun la mort de vigni porsona vedla mörel incè na pert dla storia de vita de vignun de nos. Lasciun porchël che nosta jënt plö atempada cüntes sües stories, recordes i avenimënc che á acompagné süa vita, dais inant la memoria dl tru sön chël che ai é jüs. Te so savèi ch'è diventè, por i agn che ai á, sapiënza de vita él laite le miól che assigurèia le dagní ala storia dl monn.

Franz Vittur

Delicate Arch tl Utah.

Foto: Hans Pescoller.

Lionda

Candída, la fia dal lominus

de Iaco Rigo, cun ilustraziuns de Lois Rottonara “Rott”

Söes massédles portâ la rëna checena dles sères plü frësches dal altonn, anencëria se sfrogherâ le blancojin dal ultimo sblauch de nëi dal'aisciöda y sconês da dui pieti spësc de cëies lunges cucâ fora tal monn dui edli d'en bröm dër töme desco tal mër. La jona somiâ canche l'ont soflâ adalerch jö dai jus contra est y canche la löna se destacâ dales pizes y vëtes por se fá por en enejim iade sön so tru soront. Datrai èssera ienn baraté so ester prinzëssa con la vita dai famëis co raugnâ jö tla val da doman y da sëra, co dormia desco i lus salvarì sön strasoç y boea dal clîp dles ciöres scornades. I mürs dal cíastel picâ alalt sora les pizes dai lëns sö y les verdes dla regina odea stagnes sora i coi y i lastuns fora.

Le sanch coâ tles avënes dla jona, canche les aries soflâ cíöbies y tömies da süd. Le mër ea desco en paraisc proibí por ëra. Tan dalunc

n'odea so edl nia y al ea desche al ess proieté söi parëis dai crëp stories de pësc co sprinzâ sön söes gran âres fora dal mër y jorâ fina sön íjoles dalunc con lëns bën bi ponc desco de gran fonguns co lasciâ goté jö piuns de mí. Enlò sotéte s'odëra se lechenn jö sü slef y söes mans y spo i brac, i cíavëis blonc, döt en mí tacosa y spo la camejöla; sü dëic fins despiâ con finëza so püch quant y so bel corp s'erjea desco na flu contra la capüla dal lën por pié sö la mí ch'al sdranâ.

“Candída, la fia dal lominus,” l'â baçiada söa oma, la regina de Conturines, cheriada con la forza dla löm dla pröma doman dal isté, canche la sëra se desfanta tosc tla dé y la net ne pordüj gnanca da gní scöra. La vita dla regina ea sacra y so corp ne podea degügn aziché, aterco les döes sorvidësses nasciüdes con l'edl ciamp vëc desco sëgn che i antenac cíarâ de söa sceta incé tal

ater monn, iadelá dles sajuns, dai
tîers y dal fû.

Canche al moria na regina, êl les
ârmes dai antenaç plü gaiercé co
l'acompañâ sora le rü dl'eternité ía
por che ara ne pordess nia l'odlada

dal contrast tan agü danter lominus
y scür. A cösta moda ea les regines
de Conturines les sores a odêi inçe
tal rëgn dai moré.

Les regines de Conturines nascea
belo regines. Vigne möta fora dal

popul danter Fanes y la planüda a süd roâ tert o adora tal palaz por s'la cunté con la regina, y le rè s'â da taré, sce cösta o chëra ea menada dai tomps. Cerne te püé agn deplü jones a regines orea dí che i tomps ess porté desfortüna por la regina sön scagn y meseries por döt le ream.

Pordért n'èssera nia podü ti ciaré tan fit, mo so piet roâ pormez ales clines scöres dal cíaval. La regina n'ea nia plü bona da destaché söa odlada dal ël de bosch. I lëns da odlagn rausciâ, val' coca tomâ jö plü dalunc y broderâ jö por i forgnuns. L'isté ea cíöbe incé a posserí y cösta sëra parea tëndra desco en müstl fin. Èra ea gnüda sora por tru y ne ti â nia dit che ara ea söa regina, le famëi la brançiâ éte te so lomescel d'en amur salvare. I cíavëis dla regina arsia desco fistíes de blâ y s'erjea endô caissö arvenüdes dai brac stersc de ël.

La regina Sorfina viea danö i tomps de söa pröma jonëza y i scasc dles avënes co pumpâ tai dui corps de chë net proibida tomâ con ëra dal ci jö danter i vals dai crëp slauris desco piuns d'ega posoc.

Dô chë net misteriosa n'â le famëi mai plü odü cösta ëra plajora.

En dé s'an sciampâ la “fia dal lominus” dal cíastel real. Sü soms ea slopês te söa fantasía, i ponsiers spacâ vigne confin. Denanche la net rompiss sora i crëp jö, roâ la jona stančia pormez a en clap de biesces. Zonza se temëi bëndio da porsones forestes y tiers, se scufinâra t'en stalot dlungia ücia por passé ía la net.

Dô da en pez aldîra ciaps passenn söla sëmëna dlungiajö, spo dô da en pez s'alzâ la löna mesacolma sora na piza moza cá y lominâ döta la fodara. Ara se tirâ pormez a na sfozöra danter i legnuns por odëi cí ch'al foss sozedü alaleria. Dalunc cigâ na muntagnola desco avertí a en prigo. Varesc n'aldîra plü degügn, mo defata roâl adalerch cíavai en galop. Ai ea de trëi y ai s'architâ bel dan l'üsc dla cíasota dal prodadú.

“Sostin, oh Sostin!”, cherdâ na usc grata maschila, les porsones ciapâ jö de cíaval. L'üsc dla ücia dlungia stalot se dauria y fora variâ en ël gaiert, “Sostin, aste aldí, la prinzëssa è sciampada dal palaz, chi co la ciafa y la condüj zoruch, po s'la maridé...al dess ester la plü jona dal ream!” Le famëi ti ciarâ sprigoré sö adancuntra ai vijitadus a cíaval, te sü edli se respidlâl i rais de löna ardurebês. Dô val' momont

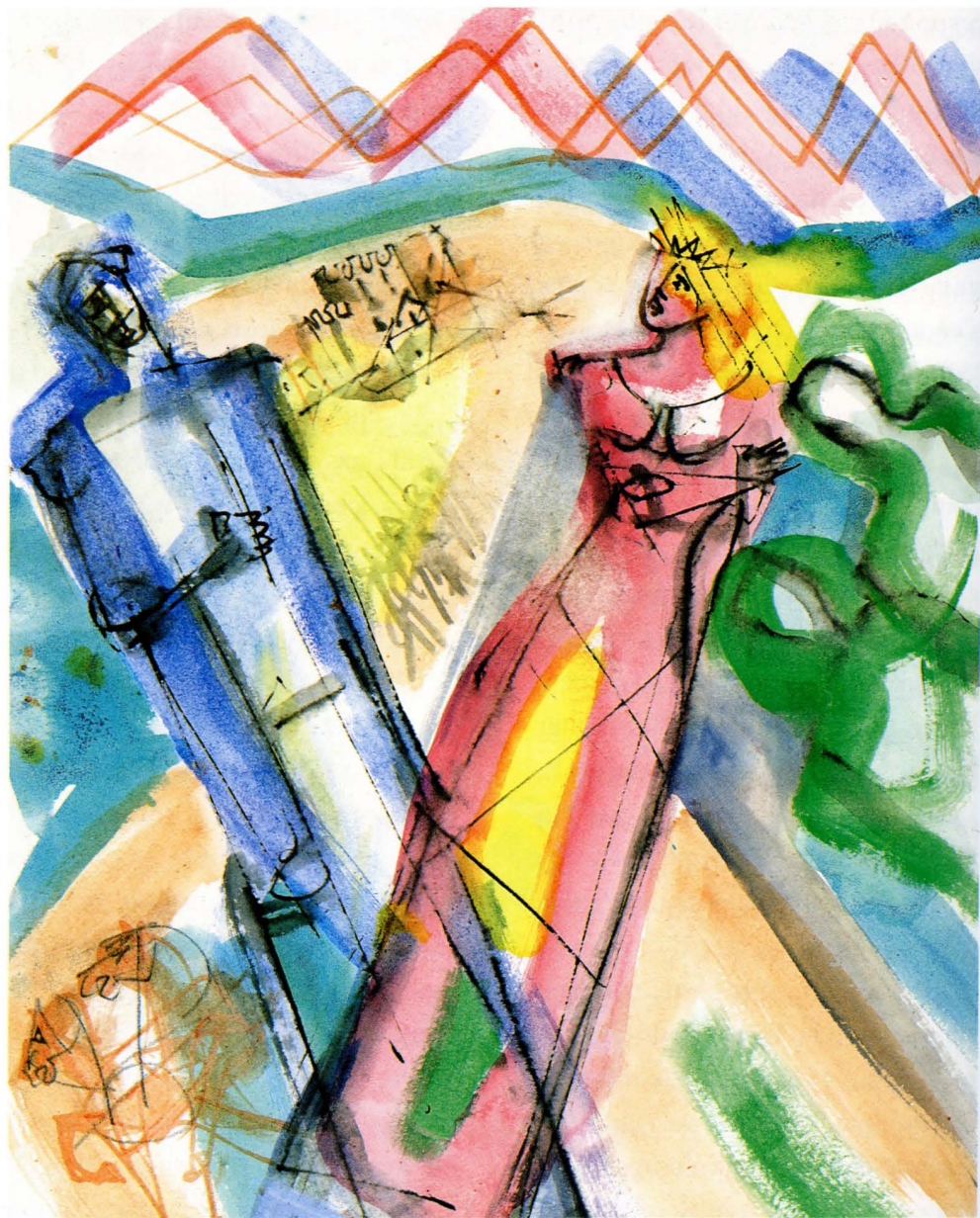
respognêl: “Tan debota che ciöf desflorêsc, inçe tal urt dla regina!”, variâ zoruch y splundrà prò l’üsc de söa ücia.

La prinzëssa se lasciâ ía söle funz grô de lën, dô che döt le monn ea gnü chît encër ëra ía. Ara s’endormedia. I ponsiers se sontia lëdi da sciampé fora por i crëp, jö tla val y pormez al’ega frëida dai rüs co slatâ y rausciâ zonza cocogn. La doman dô la endesprâ le pröm büre dal famëi co cherdâ adöm les biesces da en pü’ dotes les direziuns.

La prinzëssa se sontia t’en post tan forest, che ara s’erjea sö en pè y jea zonza písima alaleria, fora danter les biesces co scriciâ adalerch. Danter le raugnamont dai tiers tan bi blanc te cösta dé tomperida odëra le prodadú co se spazâ da despartí le clap. T’en iade alzâl l’odlada adancuntra y odea le corp umann co variâ adalerch. Döta net âl albü la prinzëssa tal som, desche ël s’enmaginâ, plü bela co vigne ëra, y ensciö ëra sën danlò, dan sü edli, con cíavëis tan lominusc desco les clines dai cíavai iadô chës munts y les massëdles tan fines desch’ares foss stades sotrates da en zândl de sëda. La jona cïafâ pora, mo dijea empò atira: “Prëitambel daidédemo,

i sun la prinzëssa sciampada demez, döt mâ por odëi la gran liberté tal monn!” Le famëi dla parüda tan groia gnea atira morjel, tolea la jona sot le brac y la condüjea te söa picera stöa: “Ví mâ éte, almanco a mangé val””, l’odlada n’ël nia bun da destaché dal corp de morvëia dla jona. Candída ti plajea y cíamò deplü le fat, che al ess podü avëi söa man, sce al l’ess embanida o menada dala regina, con les bones o a ríes. Mo cösc sâ inçe la prinzëssa.

La regina se stea con festidi, mo dô dui cërtli de löna condüjea finalmonter la pröma sorvidëssa la noela, che jö te pôrte ël la prinzëssa y defora da porta en ël, iestí malamonter, malmotü, rodofé. Le fortuné co l’á menada adalerch. La regina ne sbürlâ fòra gnanca en momont y jea jö dla prinzëssa con vari y parores sogüdes: “Töa gran liberté t’á costé töa pücia liberté!” La fia capia cí che söa oma minâ, mo ara s’la ríea por coiené, deache ara sâ che ensciö èssera magari podü lascé por dagnora le palaz real. Ala sorvidëssa dijea spo la regina: “Daür sö la porta y lascia ète l’ël co maridarâ nosta fia!”. Dala porta mesa daverta gnêl caiète le famëi,

posoch y paz, desco gnü fòra d'en stalot.

Canche la regina l'odea tal müs romagnêra encantada. Mo le famëi ne s'emponsâ nia cíamó chë ch'al â

enlò dant. La regina zaporâ iaicá, mo tignia l'odlada frëma a destanza. Debota messâra se lascé tomé éte val', degügn n'ess podü descurí so mister amorus, palaz y popul ess

mossü gní salvês. Mo le sanch pizius desco te chë net d'amur ti jea tal cé, söa cîra ti tomâ dal corp. Ara cherdâ adalerch les sorvidësses y ti comanâ desco fora de scentimento: "Tachédi fû al cíastel, mio ultimo dé è gnü!" La prinzëssa sciampâ desperada sö por stîga, mâ le famëi ne capia nia cí che al foss donté da en momont al ater. "Tö m'ás rüné vita y ream!", ti scraiâ ados la regina, "y sën óste cíamò la man de töa fia!", la usc dossenosa y moronta rondenia fina defora dai mürs dal palaz, che les prömes flames sbrocâ fòra tla curt y rompia sö por i tēc de lën. La regina roâ te so slöm maradët a slü la porta, por che dotes y düc messass sofié te söa dodanza. Incé le famëi, te chël che ara odea le diau mené da söes regines antenates dal ater monn cá por desdrü le rëgn plën de pêsc y belté dla Regina de Conturines. Ara â violé les vedles regoles dla sceta y ti â montí dant a düc sü sotmotüs che le picé combiné foss sté na grazia dla Santa Dé. Le famëi i saltâ debota sö dô ala prinzëssa, por la deslié dala mort y la condü sön söa munt.

Al la cherdâ: "Candída, Candída!", mo degügn ne dea resposta. Defora da finestra aldîn le fû ço, graciâ, zonza parea belo döt

desco en cíamp dai soldas dô la vera. Spo aldîl en scrai alaleria y al cíarâ deforajö: le corp dla regina se torcherâ telaier denanco tomé grô söle lastun zonza vita. Tosc foss les flames roades söalt, mo le famëi chiria la prinzëssa. Al roâ laprò sönsom la tor, tal mënder nicio dal soteltët, ara ea encoghelada adöm y söes lagrimes i rogorea sot les iames bludres fòra. "Candída, damo töa man, i se salvun cíamò!" So pere la tolea söle brac y piâ jöifòra por les stîghes értes, mo tosc encuntâl le fogatun co ne jea nia da sbroché tres. Le fòm l'ardurbâ y la jona s'amatia. Al s'an scufinâ con söa fia reala tal ultimo piz, olache al l'â ciafada sö dan da püch. Enlò la tignîl y la lasciâ morí te sü brac.

Enlò lasciâ incé da vire t'en dé la storia entiera d'en palaz de regines, de ëres nobles che ess vit ennant y odü incé dô la mort y de libertês, tignides jö y sofiades te tomps de pêsc. Al dédancö da cöstes perts recorda mâ plü la rosadöra dai crëp en amur mâ empié, mo mai florí fòra.

Storia premiada cun le pröm pest al concurs internazional ARGE-ALP, Comun de Balsan, ediziun 1999.

Na storia sozedüda

N Nadè scinché

Al ê l'ann 1947, dui agn dô che la vera s'â rové, y l'om de chësta bela ëra n'ê nia ciamò gnü zeruch dala vera. Ara ne savò nia olache al ê romagnü, sc'al ê bëgn ciamò en vita o sc'al ê inzai te val' porjun di soldas. Ai s'â conesciü te lazaret: ël ferí y ëra infermiera pro la Crusc Cöcena. Vigni dé periâra che al gniss.

I vijins che la conesciô bun, dijò:

“Maridete pa pö indô, che to om ne gnará pa bëgn nia plü.” Ara â dui mituns: n möt de cin' agn y na möta de cater. Por la trá inant messâra fá de gragn strabac. Ponsiun ne tirâra degöna, deache an ne savò nia sce so om ê ciamò en vita. Tla gran cité da Desproch se sintîra tan sóra, sciöche na odla te n dasciá, degügn ne s'interessâ y se fistidiâ de ëra.

Al ê döes edemes dan Nadè, canche zacai sonâ a porta. La picera möta saltâ atira a daurí, mo ara se spordò tan che ara mazâ indò prò la porta cun döta süa forza.

“Le babau, le babau”, scraiâra y s'un sciampâ ite da süa uma. Chësta jò instëssa a daurí y l'á atira conesciü; al ê so om. Ara i saltâ incër le col y s'al tignî tóch. Chësc é stè le plü bel dé por intrami.

Ël ê n ungarësc-todësch, ëra na marora. Insciö messâi ponsè da jí tl

forest a vire. Ël ê püre y debl y desfat jò dal püch y stlet mangé y dal laur sfadius che al â messü fá tla porjun di soldas. Al ê incè püre de nerfs y insciö messâ döt ëra fistidié. Nadè ái ciamò passè a Desproch, spo ési emigrá tl'Australia. Tla sóra picera cufer che ai â, ái incè metü la piza dl lëgn da Nadè, ai â mâ plü chëra.

I strabac é stá gragn y la ëra ne l'á nia albüda saurida cína che so om é stè varí y á indò podü jí a laurè.

Tl'Australia él spo ciamò nasciü na te' picera möta. Rodunt en chësc ann complësc l'ëra 80 agn, ël n'á n pêr deplò, y iö á orü i recordè cun chësta picera storia.

Ida Zardini

Pinsier

L' ora y le tēmp

Canche Dî â cherié le monn y l'univers ne n'êl ciamò degönes ores nó mecaniches nó eletroniches. Le tēmp gnô partí sö tl dé che ê lominus y tla nôt che ê scöra. Les sajuns despartí le passè dl tēmp te dis cialc che fajô fòra l'isté y te dis frëic y da nēi che fajô fòra l'invern. Dô sis dis de laur gnôl le dé che la jënt i dedicâ al Signur, n dé de palsa, n dé fat por s'architè y por stè chíc. Le tēmp gnô mosoré cun i rais de sorëdl, cun les ambries dla sëra, cun les stères dla nôt. Y le tēmp segnâ les sajuns dl vire dla jënt. Düc n'â assá y degügn messâ i saltè dô.

Al dédaincö él l'ora eletronica che regolëia la vita dla jënt y le movimènt dla tera. Y düc mëss stè sot a cí che l'ora scri dant y se tigní a cí che ara comana. Ince sce la cuantité de tēmp che vignun á é la medema por düc. Ara va dala cöna ala fossa, nó n secund de plö, nó n secund de manco. Mo, a forza de i stimé al'ora, él le tēmp che se sciampa zënza che i sunse bugn da l arjunje. N'avëi nia tēmp, n'avëi nia dlaurela é i sintoms plö eclatané dl seco che s'á stlüt y dl milenar che á scomencè.

I ún scioldi, mo i n'ún nia tēmp por i dè n significat. I ún richèzes

che podess se fá contēnc, mo i n'ún nia tēmp da se dè jö imparà, porcíche i se temun che ares se sciámpes. Y por evité da perd le müdl che i ún realisé, messunse intres laurè deplö, diventé plö sclafs dla materia, renunzié a nosc tēmp por nos y por i atri. Les depresciuns y i suizids, tröpes maraties dl corp y dla mënt y dl'anima é consequēnzes dl fat che i n'ún nia plö tēmp por stè cun nos instësc, por s'incuntè cun i atri, por s'architè y stè chíc, ince mâ por püé momēnc. Y ne sun nia plö bugn da lascè che al vëgnes la sëra, zënza messëi i saltè dô ai zagri dl'ora che va inant zënza s'architè.

Tan dî fóssun pa bugn da la tigní fòra zënza ora? Podessun vire n valgügn dis, zënza savëi cí dé dl'edema che al é? Cí dé dl mëis che al é? Fóssun bugn da lascè da na pert le stress y la tenjiun zënza messëi se temëi de rové massa tert o da perde val' de importrant por nosta vita? Porvun mo n dé o l'ater da lascè demez set idees de diesc che i ún te nosta mënt. Y jun inant cun trëi. Magari bastassel por i dè al tēmp la poscibilitè, almanco datrai, da ne se sciampè nia demez y da jí a perde por intres.

Franz Vittur

1939: Füch y flama por Hitler

Destin de na familia ladina: “Lafora döt miú!”

Sce an baia insciö, dailò s'intènn na pert atira che al é miné chi agn dala vera. I fascisc ne n'ê nia bugn da talianisé nosta jënt. Le problem Südtirol ti stô söl magun ai taliagn. La politica de Hitler ê chëra: tó ite düc i raiuns todësc pro so “Tausendjähriges Reich”. Insciö âl tut ite le Saarland, Rheinland, l'Autria, le Sudetenland y Böhmen denant che al metess man la Secunda Vera dal Monn. Hitler â pö bele scrit dl 1923 te so liber “Mein Kampf”: “Südtirol ne páiel nia la mëia da tó ite a ries por chi zacotan de cëntmile todësc”. Al messâ ti lascè Südtirol ai taliagn, êl pö gran amich y aleat de Mussolini. Chisc dui â stlüt le contrat d'aciá (“Stahlpakt”) che orô feter dí: nos ne se guerna degügn, i sun de fer, i podun döt. Insciö s'á chisc dui “bestiuns” studié fòra na forma plö radicala da scoé demez le problem Südtirol. Nosta jënt â dl 1939 podü se chirí fòra, sce ara orô jí forapert o jöpert. La gran propaganda ti â intort le cé a tröc ladins, deache al gnô cuntè incërch che al

dê ester lafora cotan plö bel co chilò, nüsc paurs dê ciahè lafora i medemi lüsc, vignun ess ciahè laur, deperpo che al ê chilò gran meseria. Y spo gnôl cuntè che i atri foss gnüs menês jö por la Talia. Canche i taliagn â capí che la gran maioranza di todësc y ladins â optè por jí forapert, ti êl stè massa stlet, ai â mudé süa tatica y â incundè che chi che ne n'ess nia optè por Hitler, ess podü romagne a cíasa!. Tröc ladins é porchèl jüs a trá indò y á podü restè te so paisc. I atri á messü fá le poch y jí sura le Brenner fora. Canche un â albü optè todësch, gnôl aratè zitadin todësch y gnô cherdè te vera, cí che nüsc optanc jogn ne s'á nia aspetè. Na pert ê tan fanatics che ai ê jüs döt ligherzins iaifora, mo te vera l'ái pa bëgn paiada. Sciöche ara ê lafora en realtè, ne savô feter degügn. Cuntè gnôl mâ le bun, degügn ne savô sciöche i nazisc persighitâ i cristiagn, i iüdes y cis les mendranzes nia todësces. Por Hitler varô mâ la raza ariana, todëscia, l'atra jënt ne se meritâ nia da vire. Dales opziuns ti

é la gran propaganda incé stada buna a cotan de families ladines. Plö saurí s'an jô chi che n'â nia da lascè indô, i fané y laurané. Dër püces families da paura é jüdes fôra. Mo plö co 2.000 ladins â fat le poch y s'an ê jüs. La vera, rota fôra de setëmbër dl 1939, á i agn '40 arforè cotan la gran transiada sura le Brenner fora.

La Val Badia á optè

Le 34% dla Val Badia â optè forapert, a Calfosch y Al Plan â i optané la maioranza. Tröc d'Al Plan é jüs fora, 22 èi é tomês te vera y 16 é jüs a perde. Ofrí sö 38 vites por la politica dl ditatur Hitler che orô tó ite döta l'Europa y la fá süa stlava, é

bëgn de massa, mo an vëiga olache fanaticism po rovè. Laprò ê val' uma cínamai contëta da avèi podü ofrì sö n sö möt por le "Führer". Püra jënt! De morvöia é l mâ che les families plö fanatices n'é jüdes ingnó. Bunamënter savôres, éi situaziuns che al regnâ lafora y zercâ mâ da fá jí i atri por fá bela figöra. Un n dër fanatiche l'â tuta insciö: al l'â ciadata da jí sot, mo â fat jí so frè che n'é nia plö rovè a ciasa. Saurí ne saral plö stè dô avèi aldí che so frè ê tomè.

Optané dal Comune de Mareo jüs forapert

Zeno Pineider (rovè a Natters y spo a Lermoos), Iarone da Roalta,

La politica n'è i agn '30 nia ciamò rovada sö Valgiarèi y i vijins savò da se fá l'aurela còrta. Giuvani de Tone sona la zitra, Iaco mostra le tlarinët, Vijo dl Sborz lascia gracé i orghi y Giovani dl Sborz alza le martel. Chësc retrat é gnü fat dan la ciasa dl Sborz.

Pepi Canins cun la fomena Maria dal Manesch y süa uma cun les cater mitans Tlara, Lina, Zita y Mali, Tone dal Medo, Franz de Fordí y la fomena Maria dal Tabach, Franz dal Medo cun la familia, Mariana dal Trogher, Paul y Feghile d'Andram, Engl de Crust, Franz Marô cun familia, Friedl de Somür cun familia, so frè Epo y les soros Zilia y Angela, la familia Complojer dla Crepa, Mozele de Maria, Jep Erlacher da Cíanoré, Jep Palfrader de Col, la familia de Tone Trebo de Soratrú, Jan Sosas, Zenzo de Cassl, Nazio de Mesí, Fane, Hermann y Hilda dl Pinter. La gran pert de chëstes families é dô la vera, na pert bele tratan la vera, indô gnüdes a cíasa. Les porsones sores, zënza familia é scialdi romagnüdes lafora te Tirol.

A Desproch êl dô la vera na dêrta coa de ladins che s'abinâ gonot a fá festa sciöche da San Micorá, da Nadè y da Carlascè. L'organisadù é Jan Frontul dal Mone, möt dal maester Jepele.

Da La Val é jüs fora

Le Pider. Al é rovè cun i panzeri dan Moscau; dô la vera s'ál lascè jö a Dresden y n'é mai gnü ite La Val plü, Carlo Tavella dal Mone sciacarâ tla Ruscia de brëies a inom de n comandant, Vijo dal Moriná é rovè a Klagenfurt, Paul Rubatscher da Spëscia.

Da Calfosch á optè forapert: Mutschlechner Paruscola, le Janin, Pepele da Pecëi, Nazio, Iochel, Fridolin da La Poza, Pire de Iergl,

Valgiarëi al tëmپ dla opziun. La cíasa plü insö ala man dêrta é chëra dl Sborz.

Maria d' Altón, Paul dl Mone, Felize Alfreider, Franz dl Andrè, Sepl y Maria Posch, le Jocer, chi de Michiel, le Marcion, Mariangel, le Carigá, Piraca, l' Moro, chi de Mène. Indöt dess 26 families da Calfosch albü optè forapert. Jüdes fora é püces families y chères l'á bëgn impaiada cotan sciöche chi de Michil y de Mène (tl "Ostsudetengau"). Ares é indô gnüdes a cíasa, val' un é bëgn stè lafora.

Optanć da Corvara: chi da Lalega, Pifania, dl Roch, Vijo Ziprian y Abramo, Sepl Pinter y Mène, le Betol, Vijo de Merscia, Sepl dai Sanc, Berto da Morin, Franz Kostner, familia Zingerle, Franz de Gado, Giarone, Trebo Iaco. Chësc é rovè a Bad Ischl. I atri s â intopè da stè a cíasa.

Da San Martin á bëgn 100 porsones optè forapert, mo jüdes s'an é dl 1942 mâ la familia Ploner da Sorega y la familia Burchia da Ciornadú che é rovides a Rann a.d. Save ("Birschenberg").

Optanć de Badia

Te Badia á do rata püces families optè por la Germania, la gran pert ê jënt sora che orô s'an sciampè ala cuta di mituns vedli che ai paiâ y ara n'è nia picera. I optanć de Badia ê chisc: Angel y Milio da Fossè,

Hermann sigat, Hermann Trebo, Andrè de Pescol, Gustl y Sepl Ioja, Picetita, Gottfried da Larcenëi, Nane da Coz, Sepl dla Monia, Franzl d'Adán, Franz da Cíalaruns, Enrico da Costalta, Edoardo da Ruac, Pio Popo, Gottfried da Larcenëi, Vijo, Giovanni y Paul de Lista, Nando y Paul dl Mescio, Salvester Popo y Angelina y Vijo dl Sborz. La gran pert de chisc é jüs fora. Sepl dla Monia, Gottfried da Larcenei y Pio Popo é tomês te vera. Di atri optanć é romagnüs y morć lafora: Sepl y Gustl Ioja, Franz d' Adan, Franz da Cíalaruns y Edoardo da Ruac.

Chësta lista di optanć é plëna de loćes, deache na pert n'ô dötaurela nia dí, cí che süa familia á fat, sciömia che döt é bele storia y degügn n'á la rajun da iudichè fac dles families da laota, mo bëgn la opziun instëssa che á portè nia ater co descordies y sotissura te nostes families y amez les families fora, na plaia che mostra incö ciamò alüsc sanîsc. Sce an craza sön na plaia, stëntera da varí. I monumënc di soldas te nostes cortines o dljies dai osc baia tler, cí che la vera á portè ala valada. Dl ater vers á la vera arforè y archirtè ia cotan la spatriada di optanć.

La familia de Vijo dl Sborz

Öna dles püces families de Badia jüdes forapert é chëra de Vijo

Valentin (1900-1967) dl Sborz. Chèsta cíasa sta a Valgiarèi, na vila de Badia sòn la tëmpla a man dërta cuntra La Val. An ti dij “Sborz”, deache dandaía se scriò na familia “Schwarz”, mo chèsta n’á nia da fá cun Schwarzwald fora dlungia Straßburg. Chi dl Sborz é jënt da na buna orèdla y che se dá ion jò cun musiga y cíantè. I geniturs de Vijo é Pepe dl Sborz (1864-1921) y Tarejia de Sotcíastel (1873-1959). Te familia é Vijo le plò vedl dan Albina, Giuvani, Nane y Pepe. Vijo á ciafè le lüch che portâ de buna blâ. Al ne jò nia iniert ala cíacia, sciömia che al ne n’è nia iagher. Por süa familia jò vigni bocun de cern bun. N bel dé s’á Vijo dl Sborz ciafè la colpa da n’avèi ferí un cun na bala da stlop; al é gnü condanè y rovè por 2 mëisc te porjun. Chèsc ti á fat pié sö cíamò n maiú sènn ai taliagn che al ne podò insciò nia stè fòra. Al orò mâ plò jí demez, por che al n’odess nia i taliagn. De Hitler aldín mâ de bun y che ara ti jò lafora a düc bun. Vijo Valentin é sciöche tröc d’atri n gran amiradú de Hitler che fajò spaco tl’Europa: la Germania é indò na potènza da tomèi, sües trupes ti fajò gní la pel de iarina ai vijins. Les armades de Hitler á tut íte n stato indolater, l’Europa tremorâ defrunt ala armada todëscia. Sce an ciafâ lafora i medemi paisc cun les medemes munes y i medemi coi, cun i medemi lüsc co chilò y che an

n’odess degügn taliagn lafora dan porta, spo fössel bëgn da jí dlun saltan iaifora, se ponsâ Vijo dl Sborz. Mo sce i optanc minâ pa da avèi lafora na vita da cuch, se taiâi pa bëgn cotan ti dèic. Na pert á pa bëgn messü jí por sèmenes intortes. Chi che á tut la dezijiun da lascè süa valada, messâ s’arjignè da suportè y da dorè cí che i capitâ. Paisc che te vas y jënt che te ürtes. Vigni paisc á süa moda. Le frostí che se lascia jò altró, mëss se adatè al post forest, ai vijins nüs, sce al ô cun le tèmpe se despiè fora l’inom “foresto”.

Burgenland, na tera foresta

Vijo á dl 1930 maridé Fefa Agreiter da Aiarèi (1910-1971) y á bele chisc mituns: Maria *1930, Erna *1931, Loise *1933, Hilda *1935 y Siegfried *1938. Dl 1943 á la familia de Vijo dl Sborz fat le poch, s’á tut val’ massaries y möblaria y é piada ía cun sües tlaucheres te val’ gratuns, spo ésera jüda inant cun auto y la ferata. La fomena de Vijo n’è bëgn nó buna da la capí, messèi lascè la Val Badia cun n bel gran lüch y tan de pici mituns. Ara pitâ bëgn tan da s’an jí, mo so om Vijo sburlâ de vigni vers, madër demez da chilò. Impröma ési rovès fora Desproch, olache an i á 15 dé tignic sö por les fomalitès nia a post; dailò demez ési jüs cun la ferata a Graz y é spo arsis a Großpetersdorf te Burgenland, olache an ne i á nia

Chësc retrat é gnü fat sö Valgiarëi denanche Vijo s'an vais cun süa familia.

tué sö cun i brac aspanês. Le gran problem por i mituns ê le lingaz; ai ne savô nia todësch. Vijo â ciafé n lüch da laurè ite; ara ne ti jô nia tan mal, mo ai ê mefo foresc. I mituns jô a scora te paisc. Lunc y lerch n'êl degöna atra familia de Südtirol. Dl 1945 tomâl bëgn bombes y al capitâ panzeri rusc. Mâ trëi km dancierá êl le termo cun l'Ungheria. Dai rusc messâ cis les mitans s'ascogne amez chi cíamp de blâ ite; chisc n'â degügn scrupui, ai ê sciöche besties, mez le tëmp plëgns de vodka. Cí che ai orô, se tolôî döt cant y sce un se impuntâ, ti tirâi n bot. Süa forma da copé jënt ê, ti taiè sö la punza o taiè ía le cé y le imbruncé sön porta o sön le mantel de majun.

Le lüch dl Sborz vëgn venü

Da gní dô la vera indô a cíasa a Badia ne se sintí Vijo nia, al ti foss stè massa stlet, cunta so môt Siegfried che á sciöche deplö de sües surus, passé i ultimi istês les vacanzas a Badia. Dl 1949 él cíamò nasciü le môt Walter. Vijo ti â impormetü so lüch a sò frè Pepe, mo deperpo l'ál venü a so vijin Giovanni de Tone. Lois, môt de Giovanni, á fat sö na cíasa nöia al post dla vedla dl Sborz. Vijo â cumprè dl 1950 na cíasa ("Zinshaus") a Oberwölbling dlungia St. Pölten te NÖ y é cun la familia jü a vire dailò. Mâ la fia Maria é romagnüda a Großpetersdorf, á maridé le paup y

ustí Landauer; incö manajëia sö möt Walter l'ustaria; al á na só che á inom Heidi. Tl paisc nü á Vijo ciafë laur te na fabrich de mascinns da paura. Le möt Siegfried á imparè tlomper y á laurè pro la ferata; al vir cun süa fomena tla cíasa de so pere. Walter á imparè intorenadú, laora pro le Land Niederösterreich y vir a Senftenberg dlungia Krems. Erna vir a Murau tla Steiermark, Hilda a Oberwölbling y Loise a Statzendorf dlungia Oberwölbling. Valgügn mituns de Vijo é bele en ponsiun. I geniturs Vijo y Fefa é gnüs plö otes tla valada a ciafë sü parënc y dailò capín da Vijo Valentin che al â lafora messü s'an durè cotantes. Les mitans á intres tigní contat cun sües compagnes da scora de Badia, con

Erna da Pransaroles y Ida dl Lech; ares é cindetan capitades cun süa uma a La Val; chësta á intres albü gran incherscimun dô Badia. Vijo dl Sborz é mort ai 27 d'aurí dl 1967 y süa fomena ai 3 de má dl 1971. Tramidui é sopelis a Oberwölbling, olache ai ê dl 1950 insö da cíasa. I mituns de Vijo á imparè ladin a Badia, lafora ne s'ái gnanca desmentié so lingaz dla uma. I podun bëgn s'imaginé tantes che chësta familia s'an ará durè, mo la dezijiun tuta ne jô nia plö da straoje. Tl frostí messâ la familia zerchè da gní fòra cun düc, sce ara n'orò jí sot y sparí. I optanc gnô metüs fora te raiuns, olache an â porcurè demez la jënt nia todëscia dl post. Hitler orò pö avëi i optanc sciöche na stüa dal'ega che tigniss

La familia de Vijo dl Sborz dl 1964 dala noza dal möt Siegfried.

Valgiarëi al dédaincö.

sö i foresc y slariass fora le raiun de lingaz todësch. Mo nüsc optanc, de lingaz ladin, ne passenâ nia îte te chësc cheder. Ara ti â buté ai nazisc che i nüsc se sintî todësc cina ales mioles. Tröc l'á pö tan impaiada dailofora che ai á dí alalungia scutè chié. Chi püç romagnüs cunta incö, tan pesoçia che ara ê pa stada lafora y tan damat che sü geniturs â fat da lascè döt y s'an jí. Mo vignun é defrunt a süa storia responsabl. Te chi ciaps da laota ne podô un mine savëi danfora, te cí ciote che al foss rové. Impormetü i gnôl döt le bun y le stlet ne podô nia gní cuntè fora. Nüsc optanc ladins che é romagnüs lafora é incö feter düc moré y sü mituns sa da nes cuntè püch dal tēmp

de vera, cí che sü geniturs á messü patí y ne stè fòra. Val' iade ô la porsona ester massa stagna y dailò se táiera gonot ti dëic. Che i gnunse stravardês da messëi n bel dé indô tó de te' burtes dezijiuns! Por che chësc ne suzedes nia plö y che al ne lêves sö degönes ditatöres t'Europa, él da fá dles dotes.

Na storia

Mi Dî, cí spavënt

Bele n pü' da dî, a Lungiarü, dê Bino i tachè íte la forza eletrica te majun a so amich Mano, por che al podess forlè sües manes cun la mascînn che al s'â cumprè por laurè cun manco fadies y plö snel. Mano ti ess spo retü le laur che Bino ti fajô.

Bino minâ da savèi da manajè la ligna eletrica, porchël laurâl zënza destachè la forza dala ligna. Da destachè la forza ess Bino messü jí lunc a pé y lascè tröpes cíases zënza forza. Dedô éssel indô messü jí a pé a tachè íte.

Cun de bugn grifs ti pîsc é Bino jü sön na stangia de lëgn a tachè íte i fers de ram nüs che condujô te majun de Mano. Al s'â spo tigní te n fer che porta la maiolica cun lassura le fer de ram y laite la forza. Da se portè söl'atra pert dla stangia s'ál incé tigní cun l'atra man te n ater de chisc fers. Al ne dê ester degöna forza te chisc fers, mo dô che Bino â brancé íte chisc fers por se tigní, ál atira sintí n gran mè tl piet che passâ da n brac al ater. Al parô sciöche al gniss scarzè sö daite. Zënza süa orentè tirâ Bino de gragn scrais. Al n'ê sambëgn nia plö bun de lascè ía y al ne capî nia cíodíche ara â podü jí insciö. Al ê stè codí te chësta situaziun. Bino aldî che al ê saltè

adalerch tröpa jënt che ne savô nia cí fá por le daidé. Bino pordô les forzes y sü scrais gnô intres plö debli. Al aldî che la jënt ia por tera â bele dè sö la speranza da ester buna da le daidé. Al gnô intres plö debl y tomâ doföra. Te chësta situaziun teribla, denanche perde daldöt süa conoscënza, él cíamò stè bun da ponsè "Mi Dî". Dô chësta picia invocaziun mentala d'aiüt é Bino stè ejaudí y á spo podü se lascè slisoré jö dala stangia y se salvè.

Mano é bele mort. Bino vir cíamò y al oress racomanè a düc da ne laurè nia tles lignes dla forza eletrica, nó te cíasa y fora de cíasa, zënza destachè demez naota la forza.

Mariangelo Clara

Landscape Arch tl Utah.

Foto: Hans Pescoller.

Testimonianzes de vera

N ladin desco soldá dl Führer

*de Bili Clara,
maester e.p. a Antermëia*

Al ê l'ann 1944, por i todësc le cuarto ann dla secunda Vera dl Monn. Iö ê cun önesc d'atri studënc tl convënt di capeziners a Sterzing. Nos ên tl laur da fá la secunda tlassa dl lizeo classich.

Ai 29 de má 1944, en Lönesc de Pasca de Má, domisdé, jô le terzo ordin da Sterzing por sanc a Trens. N valgügn patri y nos studënc ún incé tut pert. Da jí a Trens sunse düc jüs sön strada a dui o trëi. Laota êl probí da fá prozesciuns. A Trens únse perié por la pêsc. La dlijia ê plëna de jënt. Dô les funziuns sunse düc deboriada jüs dlun perian cuntra Sterzing. Rová söla strada statale, passâl na colona de auti che stô chita dlungia nos. Dal plü bel auto saltâl fora le dirigënt politich dl Tirol, Franz Hofer. Chësc nazist comanâ laota incé les provinzie de Balsan, Trënt y Belun. Êl gnô, bindebò cioch, da na festa. I patri ê dlungia êl y nos studënc püch dainciará. Êl i scraiaî cí che al ê bun ados ai patri, a nos y a düc: blastëmes, porcaries,

surainoms, yii. Cí che nos studënc s'ân recordè é stades les parores: "In einer Woche seid ihr Soldaten und in einem Monat stramme deutsche Soldaten unseres Führers". Düc chi che aldí chësc gran nazist ê dër grams y les ères pitâ.

A Sterzing únse spo studié inant y i professurs á ciarè da stlü' l'ann de stüde cun i ejams dla secunda classa dl lizeo; ara é jüda. Impormò ala fin dl mëis de jügn á diesc de nos studënc ciarfè la "cherta da jí sot", la zetola che se cherdâ pro les forzes armades. Ai sis de messé messân se presentè a Graz tla scora da interprecé por fá le perfezionamënt.

La sabeda, al pröm de messé, únse düc diesc podü jí a cíasa a ciarfè nosta jënt. Iö sun rové a cíasa che al ê te familia n valgügn frêdesc y sorus püri. Ai â l'erisipela o le mé cöce (Rotlauf), maratia che an se taca, an ne po spo nia plö jí fora de cíasa. L'ater dé, domënia ai 2 de messé, sunsi iö, su de familia, jü sö La Val

a Mëssa Novela de siur Sepl Dapoz de Cíablun. Le dé dô, lönesc ai 3 de messé, sunsi jü te cíasa de comun da San Martin a damanè cí ch'i ess messü fá, che iö ê cherdè por i sis de messé pro les forzes armades a Graz, mo dui dis denant, sabeda sèra êi rovè a cíasa che mi frêdesc y sorus ê püri. Chèsta domanda áí messü i fá a n simpatisant dai todësc ladin dl comun da San Martin. Chësc me scraia ados y orô m'incolpè, danter l'ater, êi impò mâ plü da stlopetè. Rovada la pordica, me fajôl jí atira fora Bornech tla Kreiskommandatur. Ailò i áí fat la medema domanda che te comun. Le capo â lit mia cherta da jí sot, la metô sön na pert y me dijô: "Vá a cíasa, tò t'aldiarás cíamò da nos!". Insciò se rovâ por me ai 3-7-1944 mia cherdada a Graz.

I atri studënc é düc rová a Graz. Ailò á chi messü fá trëi mëisc de bur' perfezionamënt. Spo ési rová scialdi düc jö por la Talia sciöche traduturs. De chisc nü n'êl tomè un su y chël ê n fodom da Salesei a La Pli de Fodom: Soratroi Abele de Eugenio, dër n bun da studié. Al é mort tla Slovenia ai 27-12-1944.

Iö, le fortuné, sun restè döt isté y altonn a cíasa. N valgügn iadi áí messü jí pro la SOD a fá verda a Cimabanche/Cortina, a Reba, a Niederdorf. Da Nadè 1944 únse, iö y mi fre Nando, condüt döt le fëgn de munt jö a cíasa. Al ê dër bel tëmp y vigni dé passâl de gran schires de

fligri. Sö da nos, sön munt, sciurâi mâ jö n gröm de vëtes de staniol, mo a Albeins y a Franzensfest lasciai bëgn jö tröpes bombes. Mi fre Pire ê bele dai 2-7-1944 pro le regimënt dla polizia a Schlanders y Matî da otober incá pro le regimënt dla polizia da Porsenú.

Ai 17-1-1945, en la festa de Sant'Antone, áí iö veramënter messü jí sot. I sun rovè a Porsenú pro le regimënt dla polizia. Ailò m'ára incé dër buté. I n'á fat degöna spezialisaziun. Iö á mâ messü jí deplö iadi sura Gossensass a desaparè dala nëi la ligna dla ferata dl Prener. Ailò êl incé sozedü, ai 27-1-1945, la desgrazia a Sépl Graffonara de Michil da Colac ("Schlosser da San Martin"). Iö n'â odü nia, mo aldí da sèra. N iade é jüda la compagnia de nôt te na ustaria, fora de cité, a passè le tëmp. Fora por cité jôn dagnora dlun cíantan. An fajô daldöt, madër nia la spezialisaziun, gnanca: "Hinlegen, auf, marsch, marsch!" Iö n'â mai trat ala scëiba o stlopetè. Iö â mâ imparè n pü' da portè le stlop, da conëscce i inoms dles perts dl stlop, da marcé y da scraie cíanties.

Cun chëstes matades sunse rová tosc tl mëis de forá. N dé aldín che le dé dô fóssel stè da dè joramënt. Le dé dô m'él gnü comanè da ne jí nia fora de cíamena. Da misdé ân aldí che le dé dô fóssun rová düc söla front, deache an n'â nia orü dè joramënt. L'ater dé ne sunse nia rová

söla front, mo söla ferata de Franzensfest. Valch á messü jí a Franzensfest a pé, valch é gnüs mená sö cun auti. Iö ê indô pro i fortuná, i sun gnü cíarié sön n auto. De nôt éra piada ía cun döt le regimënt dla polizia da Porsenú. Söla ferata aldín che an dê rové a Víena. Por fortuna che da Kufstein éra júda cuntra München y nia cuntra Víena. Guai sce ara s'ess condüt a Víena, deache ai 13 d'aurí éra gnüda ocupada dai rusc. Iö crëi cíamò al dédaincö che da Víena fóssun bëgn püc rová a cíasa, nó tan por i rusc, mo plütosc por i todësc.

Nosta ferata é cotan de iadi stada chíta por plü gaujes. I sun passá por o dlungia München, Nürnberg y Dresden. Por fortuna che nos sun passá por Dresden püc dis denanche ara vëgnes completamënter desdrüta dai bombardamënc inglesc. Ai 14 de forá 1945 á 530 fligri inglesc lascè tomè jö 650.000 bombes che impiâ cí che se lasciâ impié. Chëstes bombes â fat na tempesta de fúch y en cíalt che rovâ ínçe a mile gradi. La jënt messâ morí dal gran cíalt. Nos sun passá ai 8 de forá por chësta cité desgraziada y, da sëra a scür, rová a Görlitz te Schlesien, zirca 100 km dan Dresden. I ún düc messü gní jö de ferata y cun auti s'ái condüt a Hirschberg te Schlesien. An ê destenüs fòra por deplö paisc. Te chisc êl dër de beles cíases, dër

tröpes cun le cagadú fora de cíasa, ínçe 10 m demez dala cíasa. Da sëra podõse jí te val' ustaría a se bëre val' o ínçe a mangé val' de cíalt. Les ustires todësces y sües fies cíarâ da se dè cí che ares podô.

A Hirschberg (la nona compagnia dl II. bataliun n'ê nia tl gran paisc de Hirschberg, mo dlungia) messân vigni dé fá en pü' de perfezionamënt. Le plü ê bëgn mâ: "Hinlegen, auf, marsch marsch!" Insciö vigni dé y döt le mëis de forá. Vigni sëra ênse moi y pac, mo al n'ê nia frëit. Dla front nia da odëi. An podô ester contënc. I pröms dis de merz s'ái condüt en pü' plü dlungia la front. Ailò s'ái impormò dè ermes todësces y s'á tut les talianes. N iade o dui s'ái cíamò insigné da adorè le stlop todësch, mo i n'un nia podü stlopetè o trá ala scëiba.

N dé s'ái condüt a intossié düc nüsc pici tiers che i án söl corp y tl guant, a fá la duscia y a fá na inieziun. Èi s'á condüt te na gran cíanò che â de gran cíamenes. Tla pröma únse messü se despié de plëgn y portè le guant te n'atra. Chësta é spo gnüda stlúta ermeticamënter y tratan ch'al gnô copè nüsc pici tiers cun le gas s'ái parè nos te n'atra cíamena por fá la duscia. Iö â bele aldí sciöche i todësc fajò da intossié jënt, porchël m'ái en chël dé trëi iadi dër tomü. Dô la duscia messân, un

ala ota, gní indô fora tla pröma cíamena y ailò êl soldas dla SS che s'aspetâ por se fá a vignun na inieziun (öna cun na odla lungia 10 cm, dant tl piet). Iö ne sa nia sciöche i á fat da ti sciampè a chësta inieziun.

Ai nü de merz 1945, de nôt, sunse rová söla front, te pröma ligna. Le comandant dla compagnia cun n ufizier dla SS s'â metü dui y dui te n bosch, dan na strada, petá jö. Chësta strada âi impormò odü dô mesanöt. Al ê dër scür, da odëi n'êl nia y stlopetè gnöl da vigni vers. Iö ê rové pro Otto Planatscher d'Al Bagn. Iö me tomô y Otto dormî. I â messü le descedè engalin, deache al passâ le comandant dla compagnia che s'á damanè: "Ëise stlopetè?" Iö á respognü de nó y Otto de scé. Iö á spo messü stlopetè y á trat tan bas che la tera m'é sprinzada tla müsa. Chësc é stè le pröm iade y l'ultim iade che iö á stlopetè te döta mia vita.

En chë nôt á les compagnies dlungia la nosta messü fá na ataca ala cité de Strigau, olache Lois da Larjëi (Deiaco) é gnü ferí y spo gnü condüt jö dala front y rové te Vorarlberg te n lazaret. Da orëi sciuré i rusc fora de Strigau n'él tomè valgügn di nüsc.

Dô mesanöt sunse nos, dla nona compagnia, rová jö tla pröma ligna te buncheri de tera a dormí. Iö dormí bele dër tóch, canche un scraia dal

Te vera.

büsc ite "Düc fòra!". Te chël momènt tomâ incé na granata dlungia nosc buncher, che daite graniâl tera y piceres peres. Söl scrai sunsi saltè sö y da büsc fora. Stè chit, ne aldîi y ne odöi degügn. Iö aldí stlopetan da vigni pert, y ne savô plü de cí vers jí. Engalin s'architâ incé le stlopetè y iö odô na cíasa, jô pormez, odô che ara ê öta, me metô te n let y m'indormedí. I me descedô da sëra, i cíarâ incërch y ne odô degügn, me metô indô te let y dormí fina l'ater dé da doman. Ailò ái odü dui soldas vistis n pü' sciöche nos, i me lavô, ti jô pormez y damanò: "Iö sun dla nona compagnia dl regimènt de polizia da Porsenú. Savëise olache i podess la ciafè?" Èi me cíarâ mâ y ne dijô nia. Mo iö ê pa bëgn vistí aladô. Iö n'â degun sámare y

degun elm o ciüria y degun stlop. “n dër soldá!” Dô che ai m’â conscidré jö avisa á un dit “Ví mâ cun nos!” Èi m’á condüt pro en comando dles forzes armades. Ailò savôi bele de me y iö á incé messü cuntè sö mia storia. Dô che al â aldí la mia, âl mâ dit, che le dé dô rovâi dan na curt marziala. Le dé dô m’ái condüt cun n auto te n ater paisc o picia cité. Ailò m’ái metü te na ciasadafüch pro n cogo che ê tl laur da fá da marëna. Vignitan damanâl val’ y al m’á fat tan pôra che iö ponsâ che ai oress me stlopetè. Mo i savô che i â n bun Angel Custode, che ciarâ de mè.

Avisa dales dódesc êi gnü acompagné te n salf, inforní de bandires y amez le cheder dl Führer, dan chësc stô, pro na mësa, trëi ufiziers y deplö soldas. L’ufizier metô man da me damanè fòra. “Olá aste pa le sámare?” Iö respognô che al m’é restè tl buncher. Spo l’ufizier: “Ne saste nia che n soldá mëss dormí incé cun le sámare indos?” Iö respognô che val’ de te’ ne m’â mai dit degügn. L’ufizier: “Y le stlop, olá aste chël?” y iö indô: “Chël é incé restè te buncher”, y insciö inant.

L’ufizier gnô nervus y nen cherdâ íte un dl regimënt dla polizia da Porsenú che savô incé da dí püch. Spo porvâl ciamò cun mè: “Sce te ne sas che n soldá söla front mëss avëi indos le sámare dé y nôt y le stlop pro ël, n’aste tö fat degun

perfezionamënt!” Y iö lassura: “Signur ufizier, i n’á fat degun perfezionamënt!” “É chësc poscibl?” “Sambëgn signur ufizier, iö sun gnü cherdè ai 17 de jená 1945 tl regimënt de polizia a Porsenú y tl mëis de forá m’ái portè a Hirschberg y ai 9 de merz sunsi rová söla front, y tla pröma nôt söla front ái ciafè l’ordin dal comandant dla compagnia da stlopetè y spo sunsi gnüs portá tl buncher. Insciö éra stada”. Dô mia ultima risposta me fajòl acompagné fora te ciasadafüch pro le cogo a aspetè y dô n püch gnôl indô condüt tl salf y l’ufizier dijò: “Cî fajunse pa nos cun os?” Iö respognô: “Signur ufizier, iö oress rové pro mia compagnia!” “Nó!” dijòl ël. “Os rovëis pro n’atra compagnia, magari pon s’adore da fá val’ plü d’important”. “Heil Hitler!”, iö respognô incé: “Heil Hitler!” Dër de morvëia êl stè por me che l’ufizier m’â lascè baié tan liberamënter.

Ciamò en chël dé da sëra m’ái condüt dan la cité de Jauer pro na sesta compagnia dla SS “Waffendivision Totenkopf”... Chësta compagnia ê dër moscedada: Südtirollesc (Dableiber), Siebenbürger, Batschkar, Banater Bessarabier y d’atri. La compagnia ê de rësseva. De nôt ênse alaleria, ia por le dé n’ânse nia da fá.

N dé m’ái metü, bel su, da fá verda sön porta dl comane dl bataliun. Engalin passâ dô mè ite dui

soldas visticun cun l'elm y cun le mantel. Atira gnòl fòra sòn porta le comandant, me cherdâ ite y me damanâ: "Ciodî n'á pa chi nia saludé nosc general?" Iò ne l'â nia conesciü. Spo jôra indò de perfezionamënt y sc'i â val' iade fat verda. Chël n'ái mai fat. Le general m'â cíamò damanè da olá che i ê. Iò â respognü ch'i ê de Südtirol, dlungia Corvara. Chësc ê bele laota le paisc ladin dla Val Badia plü conesciü y inçe nosc general ê bele stè ailò. Spo âi indò podü jí fòra dan porta a fá verda, cí che iò n'â mai imparè da fá y n'â mai fat denant.

L'ater dé ái ciafè dal comandant dla compagnia l'ordin da me presentè dal capo dl bataliun. Chësc me damanâ dô mi stüdi. Dô plö

domandes y respostes me dijòl che dô sis mëisc, sce döt jô bun, êi ufizier. Èl á inçe dit, che i dê cíamò gní dô dui dis dala medema ora cun n compagn. Sëgn tocâra da me chirí n compagn. Iò ne conesciò degügn y i nen n'â degügn. Ladins te chësta compagnia n'ái nia odü o conesciü. Le pere m'â dit denanco jí pro i soldas, da ne fá cun degügn gran amizizia o gran conferta. I ne diji nia le porciódî, i sa mâ che al â rajun. N valgügn dis denant n'ái conesciü un da St. Martin in Gsies. Iò â spo punsè a chësc, ê jü al chirí y l'â damanè. Èl n'orò nia dí de scé, al minâ che al savess massa püch todësch, y dldöt nia da scrí todësch. Mo dô les mies osservaziuns âl dit de scé. Èl é Josef Taschler, nasciü ai 2-7-1921 y mort

Nosta familia. I geniturs ê Matí Clara y Maria Costabiei.

ai 9-10-1995. Dal comandant dla compagnia únse spo ciarfè dui de pici radiotrasmitènc. Chèsc ê ai 20 de merz. Nos porvân fòra chisc aparacé tratan l'edema santa dl 1945. Mai te mia vita n'âi mangé tan de üs da Pasca. I viôn mâ plö de üs che i ciarfân te vigni stala. I paurs, düc todèsc, â messü s'un sciampè. Les iarines, les alces y tan d'atri tiers ê restá. Nosta compagnia ê de resserva por na val dër leria y da plan, destenüda fòra dan la cité de Jauer, cuntra süd; da intrames les perts de n rü, êl n gröm de beliscimes cíases y de biliscim quant. Düc â messü lascè döt, sciöche ai ess orü gní zeruch da sèra, mo ai â messü s'an sciampè, y nia plö podü gní zeruch. Döt é spo dô la vera rové tles mans di polacs.

En Pasca, al 1.-4-1945, da doman, nos dormín cíamò, él passè en fliher rus che gnò præsc vigni dé da doman a se scechè. En Pasca âl passè nosta val da Jauer insö dlun stlopetan jö söles cíases y sön döt cí che al odô. Iö dormí cun d'atri te na cíasa che â mâ öna na alzada. Te chësta él sozedü che les bales stlopetades dal fliher ê passades tres la soleta jö. Nos s'ân ciarfè malta ados, mo por fortuna n'él stè degöna bala che s'á atochè. Dedô baiâ düc de na gran fortuna.

La nôt, danter Pasca y Lönesc de Pasca, á nosta compagnia messü fá sorvisc de nôt y á messü jí fora por

la planüda demez dales cíases. Por fortuna ênse rová te n cíamp y ailö únse podü se fá n büsc. Düc orö debota se mète al sigü y düc ê dër bugn da cíavè cun le pice badí. Denant ânse les bales che sciurâ da vigni pert, dessura y dessot. Te chësc cíamp ênse stá fina da doman. I rusc stlopetâ vigni nôt y döta nôt cun de vigni sort de ermes, mo le plö cun i stlops. L'erma ruscia plü da temèi ê la "Stalinorgel". Nos y bëgn incé i dër soldas, n'ân nia plü monizium, i messân passè les nöts zënza trá n bôt. Incé dla Pasca 1945 podöi ester dër contènt y rengrazié che ara m'ê júda tan bun y ch'i â ciarfè tan de üs. Dô Pasca á nosta compagnia messü jí indô te pröma ligna söla front. De nôt s'âi condüt cun auti te n ater post. I ên rová te na gran planüda, zënza cíases y zënza frabicaé. Nos odôn mâ n pice paisc dô nos, a chël che i ti dijôn "Rotholz", mo i creïi che chësc n'ê nia le dër inom.

Chësta front nöia ê döt planüda cun prá y cíamp, a süd de Breslau, ch'i odôn vigni nôt, o plü avisa, nia la cité, mo le gran lominus de füc dl gran bombardamènt. Le mëis d'aurí 1945 é stè por me le plü burt de vera. Da mangé ânse dër püch: vigni nôt na sona de pan (1 cm grossa) y na copa de jopa da craut y soni. Gnanca chësc püch n'ênse sigüsc da ciarfè. N iade al'edema se dêi incé en poch de zigarec che iö scincâ ía atira zënza me gnöi tué tratan che i dormí. Chësc

ê stè le mèis dla fan. Ingnó nia da ciafè, zènza se jôra bun. An â dèr n bun ufizier. Bele la pröma nôt âl dit y splighé cô che i messân s'astilé te nüsc buncheri por se salvè la vita. I rusc podô odèi ite y ai â chësc büsc gonot o intres tla mira. Iö messâ incè passè gonot ailò y nosc ufizier s'â dèr racomanè da passè ía chësc toch dèr debota. Le soldá, ustí da Goldrain, che ê stè chit dailò por i ciarè ía ai rusc, s'â ciafè na bala che ti â fat n büsc te so elm y te so cé. Chësc é stè le su mort che iö á odü söla front te pröma ligna.

I dui radiotrasmitënc, che iö y Josef ân, â incè dè sö la vita. I ne ciafân plü degönes patrís nöies y porchël s'âl incè rové nosta bela vita cun chisc dui aparac, iö â indô albü fortuna. Nosc portausc dla compagnia ê n avocat da Bornech, le dotur Dorner. Al ê n dé danmisdé jü fora dles cavernes de proteziun, jô bel su y bel plan por la planüda cuntra chël pice paisc Rotholz. I rusc l'â atira odü y metô man da stlopetè lassura cun de vigni sort de ermes. Èi ne l'â nia atochè. Nosc ufizier ê gnü avisé, al saltâ fora de so post de proteziun, odô che so portausc jô cuntra Rotholz y che i rusc stlopetâ lassura. Da le cherdè zeruch ne jôra nia, mo l'ufizier cherdâ dui soldas jogn y comaná da jí dô i buncheri dlun saltan por le condüje zeruch. Chisc dui é spo gnüs impara. L'ufizier ê

veramënter dessenè y scraiâ che insciö ne féjon nia, che èl ess podü le stlopetè atira söl post, deache al â metü te n gran prigo nia mâ se instès, mo döta la compagnia y d'atres.

L'ufizier á spo capí che chësc püre èl ê daldöt jö de moral, l'á mâ desmetü da portausc y m'á cherdè me a so post, mo al ê bele mez aurí.

Por me èl stè spo la plü bela comunicaziun, ai set de má, domisdé, canche le comandant dla compagnia m'â comanè da jí fora por nüsc ascognadus por dí a vigni soldá che dales set da sèra, dêi ester cun dötes les ermes y döt l'ater patüc tla gran "Sandgrube" dlungia le "Unterstand" de nosc comandant dla compagnia!

Nosc ufizier m'á spo dit, canche iö ti â comuniché che vigni soldá dla compagnia ê gnü avisé: ci che döt chësc orô dí, mo ch'i dê scutè. Dô che döta la compagnia ê adöm te "Sandgrube", arjignada da pié ía, èl ciamò stè i rusc che â orü se saludé cun na granata. Nosta gran fortuna é stada che chësta granata é arsida mâ söla spona dla "Sandgrube". Düc s'â ciafè ados: saurun, tera, peres y valgügn incè spedic. Degun soldá n'é restè ferí. Döta la compagnia ess podü restè ailò. Dô chësta fortuna é la compagnia atria piada ía cuntra nosc SS Bataillonstand!

Ai 7-5-1945, da sèra, ênse n gröm de soldas a scür incèr le SS

Bataillonstand ch'i aspetân. Degügn ne savô cí che al ê da fá. Al gnô baié da se dè sot ai rusc o se trá a val' moda ia dai americans, che ê bëgn n pü' dalunc. I rusc ê dër daimprò. I ufiziers stò scialdi daite, tles cíases. Un o l'ater se lasciâ, vignitan, incé aldí. Engalin gnô incé fora mi ufizier y me cherdâ íte. Èl ê cun n ater ufizier pro le radio, che ëi â spo atira metü sòn na staziun de lingaz talian. Iö messâ spo i dí por todësch, cí che la trasmisciun (che gnô dala Svizra taliana) dijô. Dailò âi iö aldí le pröm iade che la vera s'â rovè, ai 25 d'aurí tla Talia, che Mussolini ê mort, che Hitler ê mort ai 30 d'aurí y che por düc tl'Europa se finí la vera ai 7-5-1945. Canche i dui ufiziers â aldí döt chësc y d'ater, m'âi mâ dit che iö dè jí fora dai atri soldas y scutè.

Pro le gran gröm de soldas n'âi odü degügn ladins, mo Josef Taschler, che me damanâ cí che an aspetâ. Iö â mâ podü respogne: "Josef, ara va cuntra cíasa!"

Dales önesc de nôt únse ciafè n pü' de val' da mangé y spo sunse düc piá ía, na compagnia indolatra; i sun jüs fina l'ater dé da sëra. I rusc s'é gnüs dô y nos ân düc messü stè chíc y se mëte en posiziun de defensiva, sò por de te pici côi. I rusc stlopetâ sòn nos cun dotes les ermes che ai ê stá bugn da condüje dô: granates, stlops, yii. Sòn nos rovâl de vigni sort de bales, de granes y

piceres. Iö odô bele la fin de tröc soldas todësc y ladins. Nüsc soldas todësc y ladins â mâ plü val' mortai y vigni soldá trëi o cater boc.

Dô chësta gran graniada, a scür, sunse indô piá ía, zënza i moré y feris. I sun indô jüs dōta nôt fina l'ater dé, ai nü de má da sëra. Ailò únse indô ciafè na graniada dai rusc cun feris y moré, che i un messü lascè ailò. Piá ía, sunse indô jüs cuntra süd. Dô mesanöt, stané y indormedis, n'êl de chi che s'indormedí deperpo che ai jô y de chi che tomâ finamai ia por tera. Impormò ia por tera se descedâi. Dotes les compagnies é spo stades chítes y i soldas á podü se lascè jö y dormí dlungia strada y dlungia n paisc. Dô n'ora zirca sunse gnüs cherdá y denanche pié ía s'â nosc ufizier dit n valgönes parores y dè da capí che la vera ê rovada, che an ê tla Cecoslovachia, che an ê zircondá dai nemisc. Al s'aodâ a vignun na buna fortuna.

Al ê l'Assënza, ai 10 de má dl 1945, la vera ê rovada y an ê tla Cecoslovachia. Iö sun incé sparí y i crëii da avëi olghè a nosc bun comandant dla compagnia. Söl gní dé, sunsi jü te na gran majun, sò sot le tèt, tl stran a me pone y palsè. Te stala êl gnü le pair a ojørè y ères a muje y daidé. Èi baiâ todësch. Indô êi gram y ponsâ che chisc me imbaniss ai todësc. Mo ara n'â nia

I jogn y ëi d'Antermëia che é gnüs zeruch dala vera.

doré dî che an aldî soldas rusc. Iö ne podô odëi degügn y rus ne capîi nia. Un n'él stè che á trat n per de boç só tl stran. Degun bot ne m'á fat dl mal. I rusc â spo tut les ëres y ê jüs te cíasa, le paura romagnü te stala y iö tl stran. N pez êl stè döt chít, spo vignitan êl un o öna che gnô te stala. Iö ess ion dormí, mo i ne m'anfidâ nia; i me tomô che i roslas massa dadalt. Impormò de nôt m'an â infidé da dormí. L'ater dé adora m'an â anfidé fora de majun y i sun jü te chëla cíasa a perié dô d'ater guant y da mangé. La patrona ne s'anfidâ o n'orô nia cis me dè guant. Ara gnô cun trôpes vertores, mo por la finí éra jüda a me dô val'. Ara gnô cun n poch y dijô: "Chësc é döt cí

ch'i á ciafè. Vá cun chësc te majun y ascogn túa uniforma y ví indô te ciasadafüch, spo te dáí inçe val' da mangé." Insciö âi fat, y le guant jô bun. La braia, le sámare y la ciürria ê de n minadú. I n'â ciafè degöna cíamëja y insciö âi messü me salvè le polover dl'uniforma, che m'ess plö tert præsc tradí. Dô ch'i á inçe ciafè da gostè, âi cíamò rengrazié de döt. Les ëres, vedles y jones â dër la ria y baiâ dër püch o nia. De chësc ê bëgn dla gauja i rusc d'al dé denant.

Dô chisc dui dis, ai 12 de má, vistí da minadú, m'âi metü sön strada por jí a cíasa. La patrona che m'â dè le guant, m'â inçe dit che la cité de Brünn ê la plü daimprò cuntra

Südtirol y che dailò essi magari ciafè la ferata che m'ess condüt a cíasa. Insciò éra stada.

Iö m'â metü sön strada y ara n'â nia doré dî che al gnô dô en tratur, rovenü da na jona, y söl tratur êl so pere y so patüic. Iö â fat sègn da orèi sentè sö. Èra s'á architè y m'á lascè sentè sö, m'á ciamò damanè olá ch'i ê por jí. Iö â dit che i jô a cíasa te Südtirol y spo m'âra incè dît che ëra y so pere ê da Ehrenburg te Südtirol y che incè ëi â messü s'un jí. I n'ên nia jüs dër dî cun chësc tratur che dui rusc se tignî sö y se damanâ olá ch'i jôn. Ai capî dër püch todësch.

Spo ái tut la jona y é jüs fora de strada dô de te' brüsces. Iö sun incè gnü jö de tratur y m'an sun pié ía. Gnüda dô n'ëra plü, y odü o aldí val' de chisc dui südtirolesc, n'ái plö mai. Dô döes ores passâi dlungia na cíasa che ê gnüda rosedada sotessura. Al ê gnü sciuré quant y d'ater patüic da porta y dai vidri fora. Iö sun rodè incèria y iadedô m'ái sentè y m'â boiü ega. Engalin odô de beles ciamajës, öna m'an ái vistí y al ê incè cutres ia por tera, y na cutra ne n'ái nia. I n'á coiü sö öna, l'á rodada sö y m'l'á liada por ch'i podess la portè. Chësta m'á spo dër oghé y i sun finamai rové a cíasa impará. I l'á ciamò incö. Dô na cörta palsa sunsi indô pié ía, mo i ne sun nia rové lunc. Te n gran paisc m'á döes verdes rusces tigní sö y m'á atira condüt tla cíasa dlungia, olache al ê incè

ufiziers rusc. Un capî incè n pü' de todësch, mo iö baiâ scialdi talian, y ne capî degun rus y püch todësch. I ê n talian che i todësc â portè tla Germania a laurè te mineores y sègn ëi sön tru da jí a cíasa. I rusc m'â ciamò palpè jö, dal cé fina jö ti cialzá. Èi m'á ciafè la spaternöra y sön chësta él dè cá na tempesta. Ai baiâ danter ëi y iö ne capî nia cí che ai orô, i capî mâ che la spaternöra n'ê por ëi nia val' de dërt. Engalin me dijôi che i messâ jí te n lagher, che ê ailò daimprò. Èi me mostrâ y me dijô sciöche i messâ jí; spo me lasciâi jí su, degun rus n'ê cun mè. Iö n'â bëgn degöna idea o orentè da jí te n lagher. I sun jü sciöche ëi â dît, jö por le paisc, tan inant che vèi me podô odèi, spo sunsi atira jü dala pert contrara al lagher, â fat na gran ota por rové indô söla strada cuntra Brünn. Söla sëra sunsi rové te na picera cité olache al ê n bel gran convënt di Benedetins. Ailò ái ciarè da ciafè da dormí y da mangé. Èi m'â dè da mangé y da dormí, mo l'ater dé n'orô nia plü me lascè jí a cíasa. Èi orô ch'i stess almanco fina da d'altonn pro ëi. Èi ê todësc y iö me tomô dai rusc y dai cecs. Èi dijô che i ê sigü pro ëi, ch'i dè lascè passè n pü' de tēmp y spo jí a cíasa, mo iö orô rové a cíasa.

Ai 13 de má m'ái indô metü sön strada y döt le dé ne m'â degügn disturbé. I aldí mâ plü baiän cech, porchël ne m'an ái nia anfidé da i

baié ados a valgügn y da sëra sunsi jü te n pice bosch dlungia strada a dormí.

L'ater dé, ai 14 de má, sunsi indô jü inant. Iö â cíamò da mangé pan di patri. I ê defata rové daimprò a Brünn. Indô sunsi gnü tigní sò da verdes rusces. Chësc iade m'âi ciafè te na picera tascia dl sámare döes te piceres monëdes rusces. Spo m'âi cíamò conesciü mi polover. Èi dijô che i ê n soldá todësch, che i â copè n soldá rus y che i ti â tut i scioldi. Èi me tigní la pistola sön la tëmpla y söla frunt y dô le cé. Ai me comanâ da dí la verité, che stlopetè fossi impò gnü. Che èi me stlopetass te chë cíamena ne me tomôi nia. Por fortüna êl gnü dui soldas rusc cun döes jones te cíamena. Sön chësta m'âi dit che iö dê jí tl lagher che ê ailò dlungia, y m'á cíamò dit y splighé le tru. Spo áí podü jí, mo iö ne sun nia jü tl lagher. Iö â fat mia roda, y indô sön strada.

I jô bele ite por la cité de Brünn, canche al gnô dô n grup de taliagn dlun scraian y cíantan. Sambëgn cun na bandira taliana. Pro chisc taliagn êl incé na bela jona spagnola, zënza bandira. Sciöche ara é jüda ne me recordi nia plö, mo la jona spagnola stô mâ plü pro mè. Iö arati, che mi lingaz ladin l'ais trata pro me. Iö la capí deplö co i taliagn y ëra me capí incé plü saurí. Iö baiâ ladin cun val' "s" tl plural. A Brünn âi le pröm iade capí che cun le ladin röion plü lunc

co cun le todësch y cun le talian y de chësc sunsi cíamò al dédaincö sigü.

A chë püra spagnola i ëra jüda cíamò en chël dé dër mal. Nos ên rová tla staziun dla ferata de Brünn. Ailò êl ia por le dé rové adöm n gromun de jënt de tröc lingac y staé. Al sará stè plü co mile porsones, èi y ëres, che aspetâ la ferata, mo la ferata ne piâ nia ía. Al é gnü da sëra y gnü scür. La staziun ê dër ilominada. La cité n'ê mai gnüda bombardada. Bel plan êl döta chë jent söla staziun che se lasciâ jö olache ai ê y s'indormedí ia por tera. La spagnola n'ê nia stancia y ne n'â nia sonn. An ê dan la staziun, tla pert cuntra ost, y nia dër dalunc êl n local dla verda ruscia. Iö odô che chëstes verdes ti cíarâ intres mâ plü ala spagnola. Iö ê bele sentè sön la cutra de lana, mo ëra ê cíamò en pé. I ti â dit cí che i odô, y che ëra dê se pone jö. Trami s'ânse stopè jö. Iö dormí y te n iade él gnü trat sò la cutra. Dui rusc se tolô la spagnola y la condujô tl local dles verdes. De ëra n'âi pa plö aldí o odü val'. Sambëgn che da jí a la chirí o da jí a damanè dô ne m'anfidâi nia.

L'ater dé, ai 15 de má, danmisdé él rové te staziun na ferata che jô a Bratislava (Pressburg). Düc ánse podü jí te chësta ferata. Dales 12 ëra piada ía cun taliagn, ungaresc, slovacs, slafs, y ii. Sön chësta ferata

aldîn spo che i taliagn messâ jí da Bratislava por l'Ungaria y la Iugoslavia por rové tla Talia. Da fá en te' iade por la Iugoslavia me temôi dai partisans de Tito y dla Talia, porchêl sunsi gnü jö de chësta ferata, dan la cité de Bratislava. Al ne jô degöna ferata cuntra l'Austria y a Marchegg m'âi fat sön tru dla ferata por Víena. Sön chësta âi defata, pro n'paur, perié la patrona dô n'ü. Èra m'â dè dui üs y canche ara â aldí che iö ê en "Heimkehrer", m'âra incè dè n'bel tò' de pan. Chësc lüch ê bele tl'Austria y te chë cíasa êl trëi ères: la lâ (cun setant' agn), la uma y la fia. La lâ m'á dit che i rusc ê stá plü iadi porsura dôtes trëi. Dlungia la ligna dla ferata, sot n' te' pice tèt, âi dormí en chë sëra.

Ai 16 de má, dër adora, ch'al gnô dé, sunsi pié ía. Iö orô ester por da sëra a Víena y bel da sëra rovâi a Viena por la Reichsbrücke, chël ê le punt rosedè tl Danübe (Donau), bunamënter dai todësc. I sun cíamò jü fina sö dala staziun dla ferata. L'Austria ê bele patida sö te cater raiuns. Víena ê tl raiun rus. En chë sëra âi dormí söla staziun de Víena. Da Víena ne jô demez degönes ferates. Sce i gnô por le Prener messâi passè por trëi raiuns: le raiun rus, le raiun american y le raiun franzesc. Chësc m'ê massa por les tröpes controlades. Porchêl m'âi cíamò en chë sëra ponsè da jí cuntra

Villach. Söla staziun ênse indò n'gröm de jënt che jô y gnô y che dormí. Da doman ênse düc gnüs descedá dai rusc che se controlâ un por un, y chi che n'â nia documënc che i jô bun, gnô metüs sön na pert por gní condüic te n'lagher. Iö â la cherta d'identité, mo iö ê incè un por le lagher. Iö â bele n'pü' d'esperienza cun i rusc: canche èi odô jones èsi dagnora n'pü' tröp verc y bel n' te' cajo âi aspetè, y m'an sun trat demez y spo sunsi atira jü sön la ligna dla ferata cuntra Wiener Neustadt, i sun jü döt le dé y da sëra rové a Wiener Neustadt. Ailò m'âi informè dles ferates y al m'ê gnü mostrè na ferata che portâ patüic da mangé a Leoben y che chësta piâ ía de nôt. Iö sun jü te n'vagun de soni. Ailò únse düc messü lové jö. I rusc s'á comanè da jí te n'lagher. Iö m'â ciafè te chë ferata, denanco gní jö, zirca n'kg de bel cioce. A cí moda che chël ê rové danter i soni ne sai nia. Le cioce ê bun y cun chël m'âi trat le vire fina che i sun rové pro i inglesec te n'lagher. A Leoben únse albü na palsa de dui dis. Iö ne sun nia jü tl lagher, m'â n'pü' rabí y ailò âi incè odü na tofla de strada cun la parora mesa ladina "Trafoiach", che iö â translatè "Rü dl Trafëi".

Ai 22 de má, domisdé, s'á na ferata indò orü y s'á condüt valgamia plan a Knittelfeld y spo cíamò plü plan fina dlungia le confin. Düc únse messü gní jö dla ferata. N'rus s'â

ciamò splighé che an messâ passè dui a dui söl punt de Judenburg y ailò êl le confin. Düc messâ ailò avèi le scrit da podèi jí y chi che passâ zënza gnô stlopetá atira y sciurá jö tl rü “Mur”. Iö ê indô zënza scrit mo te gofa âi de te’ papiers. Dô la racomanada y comanada di rusc ê la colona piada ía. I ne sa nia de cí sort de jënt che ara ê formada: taliagn êl tröc, incè austriacs y val’ südtirolese. I sun rová söl punt y bel avisa che amesa chël punt lunch êl dui soldas rusc che se cíarâ a nos che i passân. Düc sun passâ inanter fora cun n papier tla man. Al n’ê sozedü nia, deache i rusc cíarâ mâ, sce vignun â na zetola tla man. Ai n’á lit gnanca

un de chisc papiers che vignun messâ avèi tla man. Vignun ê rové sann ia delá dl punt. Ailò êl raiun inglese y de gragn auti inglese che s’aspetâ. Chisc s’á spo condüt fina a Klagenfurt te n lagher. Nos ún incè spo ciafè da mangé y podü o messü se lascè vijité. Al s’ê gnü dit che ai 26 de má êl na ferata che condujô düc i taliagn fina a Mestre y ailò messâi fá la cuarentena. I südtirolese che ê te lagher sparî bel plan. Èi sun jô fora dl lagher y cíarâ da sciampè sö por la val dla Drau contra Lienz y contra Sanciana. Nia a düc ne ti éra jüda bun.

Ai 26 de má, da misdé, éra veramënter piada ía, la ferata che

Ala fin dl ann 1946 s’á incunté i jogn y èi d’Antermëia che ê stá te vera a Schlesien.

condujô i taliagn tla Talia. Düc ê contênc y a Villach jôra bel plan y é incê stada chita, mo por dër püch. Iö â incê odü che valgügn sciampâ jö deperpo che ara jô inant. Al sará stê südtirolesc o osttirolesc o cíarences. Iö ne conesciô nia la val dla Drau, porchêl stôi plü ion te ferata sentè. Mo, sc'i ess salpü!

La ferata é jüda inant cuntra la Talia. Passè le confin, danter l'Autria y la Talia, él saltè fòra n spavènt te vagun y bëgn te dõta la ferata. Al n'ê de chi che scraîâ, bradlâ, pitâ, cíantâ, se bajâ y incê rengraziâ. Spo da Tarvisio éra jüda pôrsura de me, deache i n'â nó scraîé, nó bradlè, nó pité, nó cíantè, nó bajè, nó rengrazié. T'un iade êi n cruch, n todèsch, n nazist, n traditur, n colauradú, n altoatesin y nó n talian. I aratâ che êi me scarzass. y i me damanâ sce le fascism ê ressorí. Insciö éra jüda inant. I n'ò nia dí dõt cí che m'é gnü trat dant, i ne foss gnanca bun. I sa mâ che i me temô dër, i minâ che êi me copass y iö ne dijô plö nia. I aspetâ mâ plö na ocasiun por sciampè, mo gnanca chëra ne gnô. Engalin m'ái êi dit che tl lagher de Mestre m'odôi dessigü, êi ê incê en ultima nia plü tan tröc che fajô i rí cun n püre soldá ladin, talian, todèsch, che cíarâ mâ da rové a cíasa y che söl iade â daidé n plö modi taliagn cun le splighé parores, scritôres todèsces y d'ater. Dô Udin n'âi plö aldí nia de mal. Iö spiâ intres

dô na buna ocasiun da sciampè jö dla ferata. Domisdé sunse rová a Mestre. Ailò á düc messü gní jö dla ferata y se mëte en fila por jí te n lagher. Chësc laur á doré dër dí y sòla sëra jônse düc ite por le lagher. Iö ne sun nia jü dër dí, zirca 100 m ite por le lagher, che i me sun ot y pié fora, dlungia la fila che jô iteper. Degõna porsona ne m'á dit val' o m'á ot íte, o m'á tigní sò, o ne m'á niâ lascè jí fora dl lagher. Defora âi mâ cíarè da m'an trá demez dal lagher. I ê præsc rové fora de cité y la strada gnô intres plü öta. Defata me gnôl dô n camion american cun n soldá bel su. Iö â tigní sò la man y ël stô chit y me lasciâ sentè sò. Le soldá capí n pü' de talian y ara jô da se capí. Èl â dit che al jô fina a Verona y iö ê dër contènt, y l'â perié sc'i podô jí fina a Verona cun ël. Söl iade baiâl y me damanâ de vigni sort. Èl m'â incê damanè oláche iö jô. Iö, ch'i savô che ël jô a Verona, â dit che iö jô a Trënt. Sön chësta mia resposta âl spo dit che ël jô a Verona a dormí y che l'ater dé jôl inant fina a Porsenú y che sce i orô, podôi incê l'ater dé jí impará fina a Trënt. Iö l'á incê perié por l'ater dé. Rová a scür a Verona él stê chit pro sü soldas americans. Iö n'á nia dër capí sce te na caserma o pro val' ater fabricat. Ailò m'ál cíamò dit l'ora che ël piâ demez, me á mostrè olache i podô dormí y m'á fat jí cun ël a cëna. L'ater dé êi sambëgn arjigné. Söl iade baiâl y me

damanâ indô de vigni sort. Iö â incé messü dí val' baujia. Denanco rové a Trënt âi messü le perié, sce i ess podü jí cun ël fina a Porsenú che ailò ái la lá y le nene. Döt ê jü bun y söl misdé êi iö a Porsenú. I â reingrazié le soldá y i sun jü cuntra St. Andrè. I odô spo y aldí che da lassö jö gnöl na jeep americana. Por tēma che ëi me tigniss sö, me ojôi y jô jöper, mo chisc dui soldas é stá chic y me damanâ o me orô fá sentè pro ëi. Iö â indô messü mintí y dí che i ê da cíasa ailò sot a strada jö y ëi orô por forza me fá sentè íte. Dô che ëi ê stá demez, âi incé iö indô podü pié sö y vigni iade che al gnô n auto sö o jö, jôi a m'ascogne sot a strada, sce i ê asvelt assá.

Iö ne savô nēt nia dla situaziun te Südtirol, iö ne savô nia chi che comanâ: americans, inglesc, taliagn, fascisc o nazisc. Daimprò da cíasa messâi cíamò n iade me temëi!

Sö Mellaun, sot St. Andrè, sunsi jü sö por na sēmena che condujô sön Éores y che iö conesciô da studēt. Insciö âi almanco podü tigní fora St. André y i ne incuntâ degügn auti y degöna jënt. Rové sö dales prömes cíases de Éores, âi damanè na era che ê dan cíasa, sce al foss n tru o na sēmena por tigní fòra le paisc de Éores. Èra á dit de sce y m'á damanè olache i orô jí. Iö â messé ti al dí, era conesciô dessigü ch'i ê n ladin d'Antermëia. Èra m'á spo incé dit che i americans ê rová en chël dé sön

Éores y á pié y condüt demez, dô mēssa, düc chi che ai minâ che foss stá pro i soldas todësc.

Šëgn capî impormò a cí moda che al gnô auti americans da Éores jö cuntra Porsenú. L'era me dijô che i n'â nia plü bria da me temëi, mo iö orô impò jí bas ite y tigní fora le paisc de Éores. Spo m'ára splighé plü avisa le tru. Reingrazié y pié ía é stè un. Rové íte y jö dal Molser m'âi le pröm iade, en chël dé, anfidé da petlè val' da mangé: üs. La patrona á atira capí, chê che iö ê y le patrún á spo damanè plü avisa, y al conesciô mi pere. Iö á spo ciafè da mangé assá y deache al ê bele da sēra, orô me fá stè suranöt ailò da ëi, mo iö ciafâ intres plö prescia da jí a cíasa y conesciô massa püch chi d'Éores. Iö â spo reingrazié dla cēna y sun jü inant cuntra Antermëia. Ch'i passâ Cialciagn gnöl scür y da passè Börz êl scuranta nôt. Iö â nú le tru y messâ jí inant. Rové jö en Fornela âi odü che ia Colmesan destodâi la löm. Defata êi ia Colmesan ch'i tlocorâ a porta. La uma ê gnüda a daurí y iö sun rové te stüa n pü' dan les dodesc de nôt, en la festa dla Santa Trinité, ai 27 de má dl 1945. Le dé dô êl marcé da Pidró.

Ai 27 de má 1945 sunsi rová de dui a Colmesan da Schlesien íte. I ên i pröms dl regimēt dla polizia da Porsenú che ê rová a cíasa tla Val Badia. Un é pié íte n valgügn dis dan la fin dla vera, deache ël ê te na com-

pagnia de lauranć, y é gnü tres la
Birnlücke y Ahrntal.

Iö á fat le iade sciöche i s'l'á
cuntè.

Por me, mëssi dí, che chisc cater
mëisc y diesc dis é stá düc dis de gran
fortünes. I ne po gnanca me lamentè
dl comportamënt di soldas y ufiziers
todësc cuntra nos dl regimënt dla
polizia y gnanca cuntra i rusc o
d'atres porsones. I m'á gonot dër
temü, mo i mëssi rengrazié chël y
chi che m'á dër daidé y che m'á dè
n te' gröm de fortünes, por rové indô
sann a cíasa.

Antermëia, ai 9-9-1999

Popolaziun tla valada

Zifres fora por i agn dl ultim milënn

Dai libri (scematismi diozejans) dá fora dai ofizi de nüsc vëschì bele da plü co 250 agn incá pon gní lassura sciöche ara cíarâ fòra tí 12 paisc de nosta valada: dantadöt sòn la strutöra dl laur por les animes y dl numer dla jënt te nüsc paisc.

La Pli de Mareo é defata dô l'ann 1000 gnüda alzada a ploania. Chisc paisc é impormò gnüs ploanies dl 1891: Rina, San Martin, Lungiarü,

La Val, San Linert de Badia, San Cíascian y Calfosch. Denant êres curazies (cun so curat).

Caplaníes (manajades da n caplan, che â püch da comanè) â so prou tl post instës: nia deboriada tla calonia dl ploan o dl curat; al ê metü sö por defora y â l'inom de "esposito". Les espositöres diventâ plü tert curazies y spo ploanies. N caplan o esposito á ciafè:

Al Plan	dl 1737	n curat dl 1939	n ploan dl 1956
Antermëia	dl 1798	n curat dl 1939	n ploan dl 1949
La Ila	dl 1805	n curat dl 1939	n ploan dl 1952
Corvara	dl 1788	n curat dl 1935	n ploan dl 1958
San Cíascian	dl 1743	n curat dl 1754	n ploan dl 1891

Fora por i paisc

Ann	1754	1800	1850	1900	1950	1999
<i>Paisc</i>						
Al Plan	-	569	675	550	831	1370
Antermëia	-	-	156	150	307	375
Badia	1798	1650	1081	781	974	1168
Colfosch	509	628	254	170	238	513
Corvara	-	-	276	184	325	710
La Ila	-	-	316	335	436	950
La Pli	1189	877	992	907	780	805
La Val	1198	1065	977	851	820	1239
Lungiarü	637	500	610	444	390	557
Rina	727	422	483	520	377	450
San Cíascian	-	523	480	354	401	700
San Martin	777	916	750	641	550	733
<i>Indöt</i>	6835	6728	7050	5860	5891	9570

Al po ester che chisc numeri ne vais nia vigni ann a öna cun chi de d'atres autoritês.

Signur Merch Graffonara

Tö es na porsona

Canche na cutrina
ciafa edli
y en cader
te cíara,
canche na statua
baia con te
y en ciöf
te salüda.
Canche la strada
s'armer
y le ci
te porta
enlò...
enlò ól dí
che to "monn daete"
tremorëia,
tres plü dassënn
cína canche tü sentimoné
è defora dla pel.

christian ferdigg

Tl Antelope Canyon (Arizona).

Foto: Hans Pescoller.

Vire a 1700 m

Söl lüch de Costalta

Dan valgügn agn él gnü ciafè a Sotcíastel de Badia reperé dal tēmp dal Brom Mesan che é le seco 17ejim dan Cristo. De döt cí che an á ciafè sò cunta n bel gran liber nobl, dè fora dal Istitut Ladin y presentè ai 18 de dezēمبر 1998 a Balsan tl Museo Archeologisch, olache Ötzi po armerí. Chèsta publicaziun scientifica de 400 plates te deplö lingac (ladin, talian, todēs, inglese) á indespré tl monn nia mâ dla archeologia n gran interes. Dales cíavades éson gnüs lassura che al viô laota a Sotcíastel jënt che zidlâ bisces, cíoures, porcí, armēnc, deache an á cíavé fòra osc de chisc tiers, incé de cían, cerf, stambēch. Implö él gnü ciafè sò toc o spedic de massaries y somēnzes; insciö savunse bindebò avisa, sciöche chē jënt laurâ süa tera y viô. N gran toch de storia é sot tera ite ascognü a nüsc edli y speta da gní cíavè fòra cun l'aiüt de finanziaimēnc publics nia megri; reperé nüs podess nes informé plö avisa sön le nadé dla colonisaziun de nostes valades ladines.

La vita a Costalta

L'inom dij che ara se trata de na costa cotan alalt, porchël tlamada

“Costa-Alta”. L'urbar plö vedl dl 1296 nes cunta sò por menü i inoms de nüsc lüç ða paur tla Val Badia. Te chēsc documēt cīafunse scrit sò, cí sorts de dieje o culta che i mēsc i paiâ chi agn al convēt de Cīastelbadia che ê patruñ dla pert dërta dla valada! Un de chisc lüç é Costalta a 1705 m sura Badia sò cuntra la doman. Costalta messâ dè jö: bisces da muje, agnì, pels de cíoura y üs. Dl 1780 â Costalta incé n morin de cíasa por majiné orde. L'orde gnô destlofé cun les pires por fá panicia. Orde y avēna adorân por miorè manc y ojørè vaçes. Costalta rogoiô plödadî chi 300 star d'orde al ann. Cun farina d'orde gnôl cujiné scartè, balotes, y ara ogâ incé da fá pan. Le paur messâ vire de cí ch'al chersciô söl lüch; porchël orôl ester na gran benedisciun, le tēmp aladô. L'invern durâ tröc mēisc y ê cröde. Al n'é nia tröp de mintí cí che i coienadures marôi dijô: chi de Badia scialda la stüa cína en San Iaco y en Sant' Ana poi bele indô tizè. Le tru da mēssa y da scora ê lunch y sfadius; gonot i tocâra ai mituns da se sfolè le tru. Plödadî jô nosta jënt da vigni tēmp les domēnies y festes danmisdé y domisdé a dljia. Ales

Costalta al dédaincö. Dessot vëigon la vila Arslada y Pescolderunch.

Foto: Luis Kostner.

umes jones i tocâra da jí a mässadora. Por avêi manco boçes pro mësà messâ i mituns apëna assöc dô les orëdles jí a patrun desco mituns de stala o famëis. Ći che la familia adorâ da se vistí gnô fat söl post dal tescere, sartú y cargá. La gran pert di paur se fajô da susc les massaries da laurè. Sce ara falâ te stala, cherdân zacan le mede da Ćianins o mëda Mongücera de Rü che varî jënt y armënt cun puntíes y unghënc che ëra intumenâ adöm. La pastöra de Costalta é Larcenëi, Pradac y Rô Blanca. Le bosch da Costalta é sö Pré Rissa sot Sas dla Crusc. La ćiasa vedla da Costalta ê zacan da trëi perts. Toć dla stala da incö ê dandaia ćiasadafüch, y suraite êl la stüa y n'atra cujina, sciöche le

paur da sëgn se arcorda. Te na tré de stala é intaiada íte la sciagoma por ascogne le stlop. Deache le bosch é püch dainciarâ dai frabicać, ne n'êl nia rî da abiné t'ola val' salverjin por astagnè les bocés de na desëna de mituns. An fraudâ (bildernâ) dala meseria por slisiré la stënta y i spiuns dla ćiacia stlujô pa bëgn gonot trami i ödli.

Les families da Costalta

I pröms abitanć de nüsc lüć da paur portâ sciöche cognom l'inom dl lüch che ê gonot gnü batié aladó ch'al ê le scît dal post. I savun che al ê naota sö Costalta trëi families tla medema ćiasa, plö tert döes, spo öna y dal ann passè incá döes.

Sö Costalta viôl naota chëstes

La familia de Sepl y Maria Irsara da Costalta. Le fant é Enrico Alfarei da Costalta (1916-1989), mort a Böblingen ti Paisc Todësc.

families:

L'onom dl lüch Costalta é gnü cognom de familia. Baldessè Costalta da Costalta, nasciü ai 2 de jügn dl 1745, é dl 1774 gnü consacrè prou; al é stè caplan a La Pli, La Val, San Martin y é dl 1790 gnü curat de Badia, olache al é mort dl 1809.

Spo él rovè sö Costalta Tone Fistil da Ruac (1772-1859) che á maridé Mariana Frenademez.

I moleri Rudiferia da Costalta

Ujöp Rudiferia (1779-1833) ê le pröm de trëi generaziuns di depënjadus dla familia Rudiferia, conesciüs cun l'onom "I moleri da Costalta". Al â maridé dl 1810 Tarina Pescolderunch da Ćiampidel y ai vëgn da Artferia.

So möt Franz (1821-1903) s'â lascé jö cun süa fomena Tresele Ploner (1823-1898) da La Pli tla cíasa Casanova o Pinícia a Pedraces. Chèsta cíasa é dl 1915 vardüda jö, deache muniziun di soldás ê jüda ciará. Iaco dala Roja l'á indô fata sö. Te porte de chèsta cíasa êl depënt fòra de vigni sort de mandli da temëi y sot la cíasa êl trëi anteriöi. De sü set mituns é Fonjo gnü prou (+1893 a S. Martin), Zenzele (1855-1938) é dër buna da fá decoraziuns y crusc de cortina; Jan Tita (1870-1925) é stè le miú di artisc da Costalta; al â fat l'Academia a Víena, laurè tles dlijies da Ornela, Longiarü, La Pli, Badia, Ognès. Al á fat n gröm de

chedri y portrês de nüsc degagn y incè chël de Catarina Lanz (Al Plan). Tone Rudiferia (1823-1906), frè de Franz, é stè maester da moradú y á frabiché la dlijia de Sëlva te Gherdëna, la cíasa Pinícia, Rainé y süa cíasa a Sotcíaminades, incö abitada dala familia Costamoling. Vijo Rudiferia da Costalta é stè n gran mënacrëp.

Pire Rudiferia da Artferia (1835-1887) á dl 1859 maridè Mariana Fistil (1836-1880) da Costalta. Al ti á dl 1880 venü i pasciantadus y i prá da munt da Costalta por 2.500 rainesc al mede de S. Stefo Tone Obojes, nasciü dl 1849 a La Pli (Craizer); dl 1851 â chësc cumprè n lüch fora S. Stefo; mort él dl 1916 a S. Scimun. Pire da Costalta é stè maridè döes otes y á albü 15 mituns. Impò é süa familia sparida dal lüch Costalta. Èl y Sepl Valentin de Ciach é dl 1887 jüs sot La Crusc en lovina.

Dl 1895 á Franz Irsara (1854-1931) da Ćialaruns maridè Tarejia Sotsás (1861-1934) da Ćiampidel y s'á sentè íte sö Costalta. De sü mituns é Angela rovada fora en Zillertal, Dorotea á maridè Paul Sorarú dl Rina a Suraćianins, Franzl é rovè ite Artferia y Sepl (1896-1976) á surantut le lüch de Costalta. Sö Costalta él chersciü sö Enrico Alfarei, nasciü dailò ai 19 d'otober dl 1916, möt de na fancela da Pransarores. Al á fat codî le fant, é spo rovè demez fora en Puster, á ai

La cíasia Pinícia a Pedraces, fata sö dai “moleri” da Costalta.

27 de novëmer dl 1958 maridè a Trens Anna Leimgruber y é mort ai 30 de merz dl 1989 a Böblingen tla Germania. Sepl da Costalta á trat jö la cíasia vedla y n’á fat sö na nöia. Dl 1928 ál maridè Maria Frenademez da Arslada (1897-1959), na neza dl Beat da Oies. De sü mituns é Franzl restè sön le lüch; al á maridè Nane da Crafonara. Giuvani é rovè ta Fodom, Tarejia é maridada a Pescolderunch, Hermann ta S. Cíascian y le cogo Lois é arsí a Arslada; chisc dui á fat na vita i spiuns dla cíacia. Sö dala Rô Blancía náscel le rü da Costalta che mëna dal 1951 incá na picera zentrala eletrica. Costalta á ciafè na bela strada, cun le telefonn éson liês cun döt le monn, la vita é plö comodora y saurida, crameri y sciacheri condüj roba da

mangé a jënt y pramí ai armënc cína dan porta y te majun. I cíamps é bëgn sparís, mo porchèl án plü armënc da lat, laprò vëgnel miorè val’ manc. Impede le cíaval crista le tratur fora por chi plâs y sön chères vares; d’atres mascinns siëta y raspa adöm le fëgn tl cíampoprè da fopes y da côi y cun le cíariafëgn le condüjon zënza fadia te majun.

La comunité á interesc che chi dales perts fora réstes söl post a laurè íte le funz. La man publica dëida splanè côi y rogn, comedé cíases vedles o nen fá sö de nöies; le vire söl lüch da paur é insciö cotan plö lisier. Vire dales perts fora vëgn incö valuté intres deplö, deache al é cotan de pêsc en confrunt ala gran meja te paisc. Les comoditês é feter indlunch dan man. Deache la pauraria porta

dorata püch, é feter vigni paur sforzè da fá deperpo n ater laur. An spera che degügn lüc ne vëgnes tralascês, che la man publica lásces stlinghenè i rainsc por laurè y mantigní la

natöra che gniss zënza salvara y foss sciöche n pügn ti ödli nia mâ di turisc che düc adora. Valutè le laur da paur ô incè dí, ti cumprè jö sü produc de cualité al paur a n prisc da sciafié.

Chësta ê la cíasa vedla da Costalta.

Pinsier

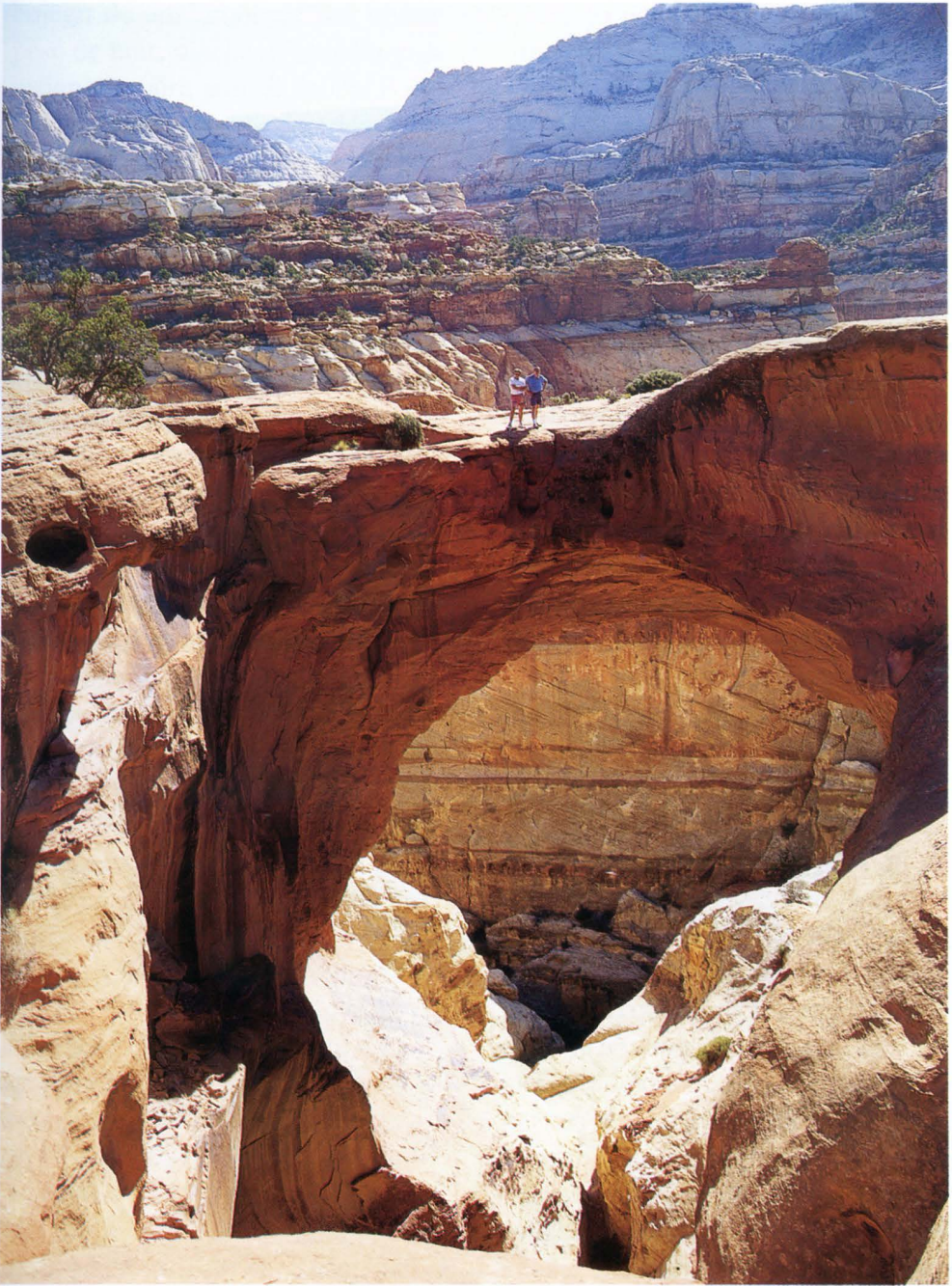
La buna novela

Nos chirium de bunes noveles, dô tan de burtes notizies che i aldiun tl radio y tla televijiun y che i liun vigni dé ti media. Mo generalmënter les chiriumse tl post falè. I se desmentiun massa suënts che la buna novela é contignüda da duimile agn incá tl Vangel. Daurí les plates dl plö gran liber dla storia podess ester n tru por lascé ite löm tla vita dl monn. Incé sce la fadia da costruí la storia resta tles mans de vignun de nos. Te chësta fadia podess nüsc varesc gní ilominá dala löm che vëgn da na verité che surpassa i confins dl tëmp. Le Vangel se dá cosciënza dla plö gran dignité de vigni porsona, tl respet de vigni diversité, sciöche fis dl medemo Pere. Al é valch che unësc da vedlamënter incá la storia dl'umanité cun le significat dl mistër che va sura i confins dl tëmp y dles naziuns fora. N significat che unësc, che dá speranza, che mostra sö la strada che porta l'umanité n pü' plö dlungia a Dî.

Tla politica dl vire da vigni dé él le plö furbo, le plö sterch chël che davagna sön chi che é debli y che n' é nia bugn da se defëne. Le Signur dl Vangel á n ater lingaz. Al rajona

d'amur, de pordonn, de verité. Al i ô bun ala jënt, spezialmënter ai plö püri, a chi che é susc, che é i zitadins de so Rëgn. Al va a i chirí, y ti aspeta cína che ëi instësc le lascia ite te so cör y te süa vita. Le podëi dl monn é sterch, prigoros, mo frëit. Al é zënza sentiment. Porchël n'él nia bun da i dè ala jënt cí che ara chir de plö. La pêsc che vëgn dala liberté. Porciche le podëi dl monn ne devëntes nia na usurpaziun, mo romagnes n sorvisc él cíamó tröpa strada da fá. Incé les leges dl monn contëgn les parores iustizia, onesté, solidarieté. Él sogns o él realtës? Al restará sogns, sce ai ne devënta nia virtus. Virtus personales, vita da vigni dé, testimonianza de dediziun por i atri. Na frágora de testimonianza al Vangel podess veramënter mudé la direziun de nosta storia y chëra de nosta vita. Pasca cun süa Ressureziun podess ester le scomenciamënt de na vita nöia por vignun che chir la "buna novela" dl Vangel dl Signur.

Franz Vittur

Erch tl Capitol Reef (Utah).

Foto: Hans Pescoller.

Le fré iesuit Milio de Crafonara

Na vita por i atri

Tröc jogn y jones se stënta incö da se chirí fòra la dërta profesciun, deache al foss bun da savèi bele cun 14 agn, cí mestier che un ô imparè. Al vëgn damanè na gran mobilitè nó mâ da chi che laora tles fabrics. Incö mëss la porsona ester a òna da baratè jö plö gonot nó mâ le post de laur, mo bëgn le laur instès. Cína che nosta valada ê na val de blot paur, ê le mistier dè dant: laorè da paur o da artejan ! Le monn modern da incö se müda da dé a dé y la porsona mëss te süa profesciun tigni cunt de chësc fat, scenó romagnera indô.

La surité de tröpa jënt

Inanter nosta jënt únse intres porsones che se ofrësc sö por i atri, por chi plü püri y dla meseria. Ares i dèida cun jí a i ciafè, a i consolè, a i portè guant y mangiaria, a baiè impara y a stè laprò, por che ai ne se síntes nia tan susc. Na pert creï che ara ti vais incö bun a düc ne pensan nia, tan tröc che se sta mal fora por chës cíases di püri, di reparé de psichiatria, mo incé tles cíases privates. La surité é valch de posoch, deache la porsona mina da ester tralasciada, malcapida y desmentiada da düc.

Cotan de jënt jona vir incö te de gran pisimes, ara á tröc problems cun se instëssa; ara chir y chir gonot tl scür y po tomè te val' ideologia de na religiun falza o sceta che i straoj le cé y i tol süa autonomia da ponsè. Scetes él incé chilò da nos dan man che maza cindetan a porta por chirí jënt da trá da süa pert. Cis porsones malsigüdes y sóres vëgn chirides sö. Val' otes i garetera ales scetes da trá rodunt de te' jënt da süa pert. Mâ na buna informaziun sön cô che chëstes scetes laora y cí che ares chir, po stravardè tröpes porsones da gni piades da chësta tënora ascognüda. Istituziuns publiches pîta incö gran aiüt, ara se trata mâ da se intopè da les chirí sö. De bugn compagns é gonot le pröm y miú aiüt, sce un á dificoltês por ciafè le dër tru.

La meseria dal Terzo Monn

Cun dõta la richëza de nosc monn vir la gran pert dla jënt da incö te na meseria foscia. Le 20% dla popolaziun se god l'80% dla roba de chësc monn. Chësc ô dí che l'80% dla popolaziun de nosc monn vir tla stracočia. Chësta é grana, sides söl cíamp cultural, ideologich co

economich. Nosc monn á gran bojègn de aiüc concrec por cherié posc de laur, olache ai mancía y da insigné la püra jënt da laurè. Baldi che les gran firmes y industries sfrüta le Terzo Monn; ares i tol bëgn jö sü produc, mo a n prisc tan bas che les forzes de laur dal post ciafa na migola de paiamënt, sciömia che ares laora incé 18 ores al dé. Implö vëgnel sfrutè i mituns da set, ot agn insö, che ne ciafa nó formaziun nó istruziun. Le desert crësc, al se sleria fòra, deache les gran plöies da naota stá fòra; insciö ünse intres deplö jënt che mör da fan, al mancía le laur y la mangiaria por jënt y armënc. La formaziun y istruziun dla popolaziun tl Terzo Monn fej de pici varese

inant; de burtes maraties se sleria fòra; jö por l’Africa messaral alüsc morí dal AIDS le 30% dla popolaziun. En gran pert máncel l’informaziun sön i prighi dles maraties. Personal y medejines por daidé chësta püra jënt n’è nia da tó cá. Tröc statesc sotsvilupá röia intres plö sot ti debic por colpa di statesc industrialisês che n’aprofitëia gonot dla ignoranza y di debic de chisc statesc. An se damana: tan dí po pa nosta Europa s’la gode, sciurè demez munts de roba da mangè y ciarè prò che miliuns mör da fan, da maraties, vëgn sfrutês? Tan dí daidunse pa nos les firmes por gní intres plö riches sön les sciåbles dl Terzo Monn? Nosta provinzia é öna dles plü riches

Giuvani, Linert, Vijo, Milio, Maria, Rosina y Zisca de Crafonara cun so pere.

de dōta l'Europa. Ne podessera nia aumentè so aiüt dl 50% por realisè proiec ti statesc sotvilupês, olache miscionars y monies de nüsc raiuns laora sot condiziuns nia da se imaginè? Al mančia alüsc feter döt: medejines, mangiaria, istruziun y formaziun, laur!

Misciuns asulciades dal Beat

Le gran monn ê dandaia por nosta jënt tl scür. Les porsones conesciô apëna süa valada y i posc incëria, olache ara jô a marcé. Valgügn pröi de nosta Diözeja da Porsenú ê le seco passè jüs tles misciuns, deache i curac y teologs conesciô la situaziun dles misciuns. Jí laota dalunc da cíasa n'ê nia na cossa da püch. Un che l'â vaigada é stè le miscionar combonian Franz Morlang (1828-

1875) da Morin d'La Pli; al é jü dl 1855 deboriada cun d'atri miscionars, sciöche Josef Gostner da Fié, Mathias Kirchner da Bamberg, Ignaz Knoblechner dla Čergna y 12 laics (inanter chisc n Schanung y Valacia) tl Sudan. Chësc prou é romagnü ot agn tl Sudan; cin agn él stè secreter dl vësko da Porsenú y cin agn plován da Arnburg. Spo él dl 1873 indô jü tles miciuns a Pozuzo tl Perú. Dl 1972 él gnü publichè le diare dl miscionar Morlang. Le teologh da Oies fajô pert dla "Gran Naziun" di teologs ladins; ai 8 de novëmber dl 1874 ti ál tigní a sü compagns teologs na pordica sön les misciuns y â sottrissé: "Te mi cör sënti che ai chërda aiüt; al é na usc mai aldida, di milesc de km dainciará scráii dal' Africa, dal' America,

Les dōes families de Crafonara cun pater Paul y dōes soros monies.

Pater Tomesc tignî gonot eserzizi sò La Crusc.

dal'Asia dô aiüt dal nord. Por chisc nüsc fredesc dla meseria ôi incö se oje mia parora. A cí moda messunse pa nos jí a slariè fòra la parora de Dî? Dandadöt por la gran meseria de nüsc fredesc dalunc, por ti ester de grá ala dlijia, por nosc vantaje personal. Impröma él da jí a daidé cristians dles misciuns, deache tröc de chisc vëgn porcherês da süa familia, sü paisc vëgn desdrüic y le miscionar alda da podëi daidé fá sò danü chëstes üties borjades o desdrütes". Da chësta pordica pon capí che le Beat da Oies â bele sciöche teologh l'intenziun da jí tles misciuns a daidé i plö püri, a i fá conësce nosta crëta cristiana. De nüsc miscionars ê gnüs laiacá a cuntè dla situaziun y dal bojëgn da jí tles

misciuns. An dij pö: la pratica vel deplö co la gramatica! Jí a daidé söl post é apostolat. Le medemo ann che le miscionar Morlang da La Pli morî tl Perú dal marac cun 47 agn, â Ujöp Frenademez ai 5 d'agost dl 1875 dit süa Mëssa Noela a Badia. Cun chësc miscionar â la cöra de Badia metü man da tó pert plö ativamënter ala vita tles misciuns; ara â imparé da conësce che les misciuns adorâ de gragn aiüic.

Le lüch de Crafonara

Crafonara é n lüch tla cöra de Badia. Da chësc él gnü tut le cognom Crafonara. Le cognom dl gran artist Giuseppe Craffonara (1790-1837) vëgn dal lüch de Crafonara. So nene vëgn de Crafonara, so pere ê nasciü

a La Val dl 1764; por chirí laur êl jü sciöche tröc d'atri ladins de chi agn jö Rorëi. Por rovè söl lüch de Crafonara van dai Puntaç sö, passa ía la rô de Jusciara y la costa dl bosch di Rês, spo röion tla forcela de Pedeval y an á dan i ödli Crafonara - n lüch tan ért che manačia da i tomè ados al passant. Crafonara é un de chi 73 lüsc che fajô pert dl avèi dles monies de Cíastelbadia, cunta le bragamin dl 1296. Crafonara é ala pert de sorëdl y al dê cá de buna blâ. Crafonara á dui lüsc. Pairs de Crafonara êl dl 1850 dui fodoms: Scimun Faber (1829-1905) y Giuvani Peristi (1833-1888). Intramidui â messü vëne so lüch; intrami i mësc â cumprè sö Sepl Pizzinini, dit "le Rich de Costa"; chësc ti ai â spo passé a sü mituns Jan Batista (1860-1937) y Ujöp (1855-1930) Pizzinini. Dui fredesc de Costa á insciö ciafè n lüch porom sö Crafonara. Nia da splighé n'él, sciöche le berba de Costa â cíamò albü le möt da cumprè dl 1887 le lüch dla familia Canazei sön Runch che n ater möt á ciafè. Ujöp Pizzinini de Crafonara á maridè Maria Costa (1868-1902). De sü mituns á Nazio surantut le lüch. Jan Batista â tut por fomena Maria Irsara da Cíanacëi. De sü mituns é Jan Batista, dit Nani (1895-1976), gnü patrún. Tramidui se scri Pizzinini y por desferenziè díjon incö: chi dl Nazio y chi dl Nani de Crafonara. Baldi che la cíasa

vedla da perts é vardüda jö dl 1997. I dui pairs s'á fat sö na cíasa nöia porom. Fora por le cíampoprè él gnü slariè i trus por jí cun traturs y cíariafëgn a tó íte le pramí. Dan valgügn agn él gnü fat na strada dai Puntaç a Jusciara, Crafonara, Val, Pescol y Juel.

Eserzizi sö La Crusc

Le santuar da La Crusc é gnü consacrè l'ann 1484. La cíasa dla moniaria y la dlijia da La Crusc é dötaurela ospiz dla cöra de Badia; i pelegrins che rovâ dandaia d'istè (al ê mâ dailò davert) sö La Crusc podò instësc se cujiné. Chësta rajun é liada a n ospiz. Les ères tolò fòra de so carní la farina bele arjignada ca da fá balotes, o ares se cöjô val' pozi placé facé a cíasa. Les pies uniuns organisâ gonot eserzizi sö La Crusc; ai durâ incé val' dis. Chi pelegrins che n' â nia lerch da stè suranöt ti lec posoc dl ospiz, se lasciâ jö sön chi banc de stüa y porvâ da ciuchí val' ora; d'atri dormî tl fëgn de majonela. I majeri da pordichè ê bele dandaia chi dal ordin de San Nazio de Loyola, tlamês iesuíc. Un de chisc pordicadus ê siur Tomesc Rubatscher da Lunz (1867-1942); al é stè educadú dla jonëza, insegnant, scritur. Sü posc de laur é scialdi stës: Mariaschein tla Boemia, Scutari tla Albania, Trënt y Graz; dër ion se tignîl sö tla Val Badia. Al á pordichè da 213 misciuns popolares. Zënza

polan sön la lënga cuntâl a prodezes, sciöchche ara ê fora por la Germania al tëmp de Hitler; plö gonot ál messü s'an sciampè sura les munts laforaite.

Te na cüra dla valada l'âl incé tratan la vera lasciada taiè da na pordica; sön la bota cíalda êl gnü dè dant. Al é mort a Balsan tratan na gran operaziun y insciö ti é Dachau gnü sparagnè. Dal 1923 al 1938 ál tigní so La Crusc n gröm de eserzizi por omi y fomenes, jogn y jones. A düc ti baiâl dër sön la cosciënza, por che ai se tigniss ai comandamënc, deache an sbriscia pa saurí jö dla grazia de Dî. Siur Tomesc la odò bindebò scöra y aratâ tosc valch picé. Na pert se scialtrî, gnô pisimusc, scrupulusc y minâ da messëi se confessè vigni otedé, incé sce ai â mâ lechè le zücher o la mil. A na pert i jô chisc eserzizi dër sot, ai brançiâ ite la porsona, ti jô a cör; deplö porsones â sintí sö La Crusc la cherdada da mudè vita, magari incé da jí te convënt. Insciö ti éra jüda al jonn Milio de Crafonara.

Na pordica müda vita

Pücia jënt de Badia se recorda le jonn Milio de Crafonara, jü te convënt dan 65 agn. Milio ê le plö jonn de 8 mituns; al é nasciü ai 4 de merz dl 1908 y süa uma â messü lascè la vita por i la scinchè a pice Milio. Milio é jü a scora te Badia da siur Santo Palla da Agai (Fodom),

curat a Badia dal 1896 al 1917 y da siur Antone Pizzinini da Picenin, curat dal 1917 al 1939. Pice Milio messâ vardè les vaçes sö por Variates, Pradat y Cëindles. Laurè da paura ê programè por vigni môt, ala gran pert i tocâra da jí a patrun. Da beterno incá êl üsanza tles families ladines da dí vigni dé paternostri dan y dô le mangè, da sèra la corona y da jí a dlijia tan gonot che an sciafiâ, les domënies y festes incé trèi otes. Milio instès tigní tröp sön le miscionar da Oies y jô cindetan sö Oies por sané. La beatificaziun dal miscionar da Oies

Milio de Crafonara y Nicolo de Jusciara orô intrami gní pruederi di Iesuic.

ê bele gnüda inviada. Ia i agn '30. Milio jô zacotan de otes ia por l'istè sö La Crusc a chirí le chât. Plö gonot ál tut pert a eserzizi. N bel dé ê Milio incé sö La Crusc a fá eserzizi; pordicadú ê siur Tomesc; chësc savô da i la fá sterscia ai jogn. Ai dess ponsè sura deplö, cí importanza che ai ô i dè a süa vita. Jö por l' Africa y ia por l' Asia déssel ester miliuns de porsones che adorass tan nosc aiüt; sce un o l' ater ne foss nia intenü da jí te chi raiuns a daidé chë püra jënt. Les parores insuzes dl pordicadú ti ê jüdes a Milio tan a cör che al s'â sintí tochè sciöche da n tarlí de Dî. Al â atira capí che so laur dê ester chël da se ofrí sö por i atri y nó da stè cun les mans ingropades sön chi rogn de Crafonara. Foradenia ál

sintí la usc de Dî passan fora por so cé tan debota co la löm. Ara i dijô: "Tö Milio, lascia ester les crenchernes y les tēmples de Crafonara, va a daidé tü fredesc dalunc da Badia, ai vir te na gran meseria y á bojëgn de to aiüt. Ví dô a me y te saras contënt!" Le destin de Milio dê ester chël da se ofrí sö por la püra jënt, jí tles misciuns a daidé i püri dla stēnta che n'á zēnta degügn. Mo chēsta cossa n'ê por Milio de Crafonara nia tan saurida; al â 25 agn y na chestiana. Milio ê indere sigü dal tru che al dê jí y dla dezijiun da tó, ciapan íte tles pedies di apostui cun jí tles misciuns. Na domēnia dô mēssa grana ti ê Milio jü pormez a so miú compagn sön plaza de dlijia y zēnta pisima ti ál

Nani de Crafonara cun süa familia y Zisca, Linert y Milio.

dit: “Ne n’oresseste nia tö jí cun chë Sabina? Ara é pa na bela jona y n lüch ára incé. Nó che ara ne me pléjes nia, mo mi tru é döt n ater“! Chësc compagn ê bëgn romagnü cun la bočia daverta, mo Milio ne fajô nia mocoles y la minâ por dassënn.

Jí te convënt y laurè por i debli

Chë perdica da füch de siur Tomesc da Lunz â rosedè Milio de Crafonara daldöt sotissura; al ê füch y flama da jí pro i iesuic tles misciuns. Les pordiches ti ê jüdes sot tl cör, mo nó mâ a d’ël. Ai 14 d’agost dl 1934 ál deboriada cun le tescere da Sottrú y Nicolo de Jusciara fat le poch y ai é jüs deboriada fora dai iesuic a St. Pölten te Niederösterreich. Incër le lingaz todësch êi de püri strascines y n’â pa tosc ciafè assá. Ai n’â nia tigní bot al pröm bot y düc trëi ê gnüs íte. Le tescere da Sottrú ê romagnü chilò, Milio y Nicolo ê jüs jöpert, a Gallarate (MI) pro i iesuic. Nicolo ne l’â nia tignida fora cis di y á spo fat le poch. Al é rovè te vera; ala fin dla vera dl 1945 ál porvè a Landeck da s’an sciampè, mo é tosc gnü abinè y stlopetè söl punt da Landeck. De chisc trëi badioc ê mâ Milio stè bun da i la tigní. Al ê defata rovè jö Roma pro la curia generala sciöche “frate coadiutore”; al imparâ le mestier da infermier y â podü i fá le guern al general di iesuic, pater Ledochowski. En S. Maria dal Ciüf

dl 1944 ál dè jö l’ultim ú.

Les cherdades a na vita spirituala ti ê feter metüdes te cöna a chi de Crafonara. Dui jormagn de Milio de Crafonara, Ujöp Pizzinini (1896-1987) de Costa y Angel Pizzinini (1908-1961) de Crafonara ê bele prôi. Ujöp á dit mëssa novela dl 1923 y Angel (pater Paul) dl 1924. Milio â insciö dui jormagn che ti ê de ejëmpl tl sorvisc de Dî. Plö tert é incé döes sorus de Milio gnüdes monies.

Frè Milio va a Tokyo

Dô la vera ess l’imparadú iaponesc y süa fomena orü se lascè batié, mo la costituziun iaponeja proibî n te’ vare de n sovran. L’imparadú ess messü dè les demisciuns y sü mituns ne foss nia gnüs imparadus. Chësta storia savô da cuntè n pater franzescan che l’imparadú â lascè cherdè y a chël che al ti â cuntè döt. Pater Jansenns â dô la vera metü man les misciuns tl Japan. N bel dé â le general dl ordin di iesuic incundè che an ess tan adorè iesuic por les misciuns tl Japan. I dui fredesc - o pruederi - Disanto y Milio Pizzinini s’â atira interessè. Denanco s’an jí dl 1949 tl’Asia, ê frè Milio rovè a cïasa a tó comié. Al â instës podü pordichè a süa jënt de Badia. Al â dit giulan da podëi jí tles misciuns, n ideal che al â intres zerchè por podëi dè ca sües forzes a slariè fòra le rëgn de Dî. La finamira de Milio ê: l’apostolat dla cïarité,

Söl iade da lascé l'Europa, ai 10 de messé 1949 a Aunejia.

socodi i püri tl Iapan, i istrú. Al periâ chi de Badia che ai se recordass da dí da sêra dô la corona inçe val' paternoster por êl. Frè Milio piâ ía d'agost dl 1949 da Aunejia demez y rovâ dô cotan d'edemes de iade sön la barca a Tokyo te Japan. Impröma l'ân metü tla Miki-House, olache al ê i aspiranc di iesuic; spo él rovè tl filosofat dl seminar interdiozesan. Dailò studiâ aladô di agn inçe chi 130 seminarisc. Frè Milio á dedò laurè por tröc agn pro l'università Sofia a Tokyo che i dê da laur a 120 iesuic. Milio laurâ pro i püri. Al dijô intres: "Ester chilò pro i püri y debli, por la püra jent. An fej n laur perian,

spo é le laur na oraziun". Chèsta süa minunga âl metü en pratica. A Tokyo messâ frè Milio inçe socodí la blançiaría, al laurâ inçe da sartú. Dl 1965 â frè Milio dô da 16 agn podü gní a cíasa a ciafè i sü. Söl iade laicá él stort prò a Roma a ciafè Paul de Sotgherdëna y la fomena Monica de Crafonara, na neza de Milio. Paul ê portier tl colegio di Verbiç. A Roma abitâ Milio tl colegio S. Ignazio. Milio ê da Roma jü por n'edema a Verona, olache al ê le pater provincial di iesuic; 15 dé él stè a S. Cristina pro süa só suor Camila. Da gní da Frara sö y ca Badia â Milio ciafè le fle lisier, sintíl pö aria de

Crafonara. Dô val' dis âl indô tut comié da chi de Badia, en chësta ota por intres. Al â indô pié le jore sura le mer ia por arsi te süa cité Tokyo che l'á spo abracè por dagnora.

Agn de soferënzes

Cun süa só suor Camila y süa neza Maria (suor Luciane), jüda dl 1962 pro les monies di Verbiç, âl intres tigní contat scrit, mo püces de sües lëtres nes é tramandades. N poch de sües lëtres scrites a chi de Crafonara é vardüdes jö cun la cíasa. Milio se interessâ a Tokyo dër, cí che chi de Crafonara fajô, cis la jënt jona, i mituns de sü fredesc y sü parënc. N bel dé â frè Milio metü man da se stè mal. Ai 20 d'aurí dl 1982 ti âl scrit ala monia Camila che al â da trëi mëisc incá n te' feter mè tl col y

che al stentâ da baiè. Al â tröp borjú y la tos. Dl 1984 ál podü festejè i 50 agn de vita te convënt, mo la maratia ne la minâ nia buna cun frè Milio de Crafonara. Dl 1985 scriôl ai sü che al ê stè sis agn y cater mëisc te ospedal y che al â albü tröp da patí. I odun che al orô ascogne ía so mal; al n'orô nia che i sü de Badia stess incé mal laprò. Dl 1986 êl gnü davert la Loyola-House, l'ospedal di iesuic a Tokyo y frè Milio ê un di pröms paziënc da podëi l'adorè. Cun gran ligrëza y pasciun se interessâl da inforní la capela. Cína al 1989 ê frè Milio instës stè bun da scrí ai sü; al â da tröc agn incá na maratia ai osc, na maratia nöia che degönes medejines n'ê bunes da varí. Al ê indô stè 40 dis tl ospedal. L'ann dô i á so compagn pater Pier Paolo Cam-

Te chësta gran université Sofia di Iesuic a Tokyo á Fré Milio laurè mesa süa vita.

Le superiur general de düc i iesuic, pater Aruppe dla Spagna consóla fre Milio.

pana scrit ala monia Camila che Milio n'ê daldöt nia bun, che al â la osteroporosa. La maratia ê jüda cotan inant, â cis brancè ite l'os dl spiné y che ara i spacâ i nerfs, cí che gaujâ n mè mat. Da agn âl na stleta zircolaziun dl sanch che i inflâ sö les avènes, cí che le fajô dër patí. Dô avèi tut ite agn alalungia medejines ne jovâres plö nia. Cín agn denant âl albü na operaziun al'ernia che l'â dër indeblí. Ai 21 de novèmber dl 1991 s'â pater Campana indô lascè aldí cuntañ che frè Milio sofrî tröp, mo che al â impò gran speranza y crèta; cun coraje soportâl döt. Sües forzes

se desfantâ y so corp chirí n post da jí por dagnora a d'armirí. Al i saltâ ite n angostöm, les artöres parò desliades y ne i stimâ nia plö. Al n'ê nia plö bun da se desarentè dala maratia sighitosa. Ara l'â deplègn tles ciafes, mo Milio mostrâ gran paziënza y dolorâ. Döt ofrîl sö por Chël Bel Dî che â incè patí y ê mort sön la crusc por ël. Milio ciodâ bele da n ströf da morí. La ora te chëra che al messâ la zede ê damprò. Ai 17 d'agost dl 1992 é Milio gnü delibrè dal gran dolur; süa vita ê destenüda. Les forzes de Milio ê consumades, agn de dolur â na fin.

Süa vita ál ofrí sö por i atri y en ultima ál instës messü patí y sofrí. Chèsta ê stada la orentè de Di y frè Milio l'â azetada zënza brunturada.

Na crusc soportada

Bëgn 50 patri â tut pert al Requiem de sopoltöra. Pater Pfister â dala pordica recordè la figöra de frè Milio che ê dagnora stè contënt cun so laur y s'â fat dër a scüsa da jí te convënt, incè sce al s'an â na vita impodü mal da nia ester romagnü pro i iesuic dl'Austria. Parores de pater Pfister: "Frè Milio á dit tröc patenostri, cis i agn de süa maratia

Fré Milio y pater Robert da Spëscia l'ann 1979 söla terassa dl'Université Sofia a Tokyo.

tan sofrida. Bele mesora dan mëssa êl te capela y dedô fajôl sües oraziuns. Al jô plö otes al dé a ciafè le Santiscim. Incër la fede n'azetâl nia compromisc. Frè Milio resta n ideal y ejëmpl da fá dô. 20 agn ál patí y combatü la maratia che l'â tles grifes. Na operaziun ai ödli ál soportè saurí, mo la maratia ai osc ê gauja de gran dolor. Nöts intieres ne podôl nia dormí dal gran mè, mo al dijô impò: Döt é da ofrí sö a Dî che al laldâ y rengraziâ. Rovè tl ospedal Loyola se fistidâl dl laur da mone y infornî la capela. Süa minunga ê che la sozietè di iesuic é le su tru por rovè ala perfeziun. Süa vita corespogn ala raisc che i sporj nodrimënt ala planta. Süa fin é stada chîta, n sëgn che frè Milio de Crafonara á ademplí dldöt so dovëi".

Milio de Crafonara á dè l'ejëmpl che na persona scëmpla po fá tröp de bëgn tl dolor cun avëi paziënza y ester contënta; vigni crusc é orentè de Dî y á so fin. Les crusc sön la tera é röses al cil! Cun soportè crusc y doloranzas po un porvè da fá quartier sön paraisc.

La vila de Crafonara.

Matades

“La medejina á fat de gragn vari ti ultims cincant’agn”, i dij na ëra bele n pü’ ti agn a sües compagnes.

“Canch’i ê jona, messâi me despié fòra, sce le dotur me vijitâ; sêgn ái mâ plü bria da petè fòra la lënga.”

La uma oress destó la möta de cater agn da mëte intres le poresc tla bočia. En dé i dîjera:

“Sce te tégnes prò da te ciucé le poresc, vëgneste pa torona sciöche n palé.”

Le dé dô vëiga la möta na ëra nia sóra. Ara ti cíara fit y dij: “I sa pa bëgn cí che t’as fat.”

Le curat damana te scora:

“Cai é pa i mituns che se mirita le paraisc?”

Robert: “Chi che mör, siur curat.”

Tratan n referat scraia un amez self:

“Ne podesses nia baié plü dadalt, nos n’ún nia de te’ gran orëdles sciöche os.”

Le reladú i respogn: “Al po ester che mies orëdles sides n pü tröp granes por na porsona, mo os messëis incé odëi íte che les ostes é massa piceres por n müsç.”

Le colmo por n eletrizist: fulminé la fomena cun na vidlada. Le colmo por n fotograf: mëte a füch n dlaciá.

Dui paurs s’incunta te cité.

“Ci fêjeste pa tö chilò?” dij le pröm.

“I á messü gní a dè sö na lëtra”, respogn l’ater.

“Ne fössel nia stè plü da sciché da la menè por posta?”

“Chël bëgn, mo le postin ne

stemplëia nia mies lëtres.”

“Y porcíodí pa nia?”

“Por via di üs che é laite.”

Le maester damana te scora: “Chê sa pa da me dí valch söi verbs?” Carlo: “Al é plü sorts de verbs, da mëte man da chi feminins.” Maester: “Verbs feminins? Chêsc aldi le pröm iade. Podesseste me fá n ejëmpl?”

Carlo: “Stè de pert, siur maester.”

“Mia fomena ô gní plü megra, porchël ára metü man da jí a cíaval.”

“Y él stè por valch?”

“Tl tēmp d’en n’edema á le cíaval tut jö diesc chili.”

“Sfórzete da ponsè a val’ de bel”, dij le dotur a un che á depresciuns, “proa mo magari da cíantè tratan che te laôres.”

“Chëra ne jará pa bëgn nia, siur dotur, deache mi laur é sonè le tlarinet.”

En lere ti va dô pomez a n èl, ti mèt la pistola söl spiné y dij: “Dáme atira tü scioldi!”

“Chêsc ne poste nia fá”, dij l’èl, “iö sun minister tl Parlamënt.” “Sc’ara é insciö”, respogn le lere, “spo dáme atira mi scioldi!”

“Aste aldí cí ch’al é sozedü inier? Le scoáciamin é gnü menè sot da n auto.”

“Mo n te’ spavënt! Al dédaincö n’éson gnanca plü sigüsc sön tèt.”

N ricun á pordü döt cant da sóghé al casinò. Al vëgn a cíasa y dij a süa fomena:

“I á pordü de gran somes, i messarun

pa da sègn inant vire plü alabuna. Sce t'impares da cujiné, podunse lascè jí la cöga." "Va bun", respogn la fomena, "y sce tö as n pü plü tēmp por me, spo podunse incé lascè jí le cíafēr."

"Catö che te m'odess plü ion cēt metri sot tera", dij la jocera a so jēinder.

"Ne stede mâ nó a la fá tan sterscia", respogn le jēinder, "al bastass pa bēgn incé n meter y mez."

Un va te apoteca y damana: "Èsses mo magari val' medejina cuntra le sodlot?"

Zēnza dí na parora i va le dotur pormez y i dá dles orédles ía. "Sēise gnü mat?", dij le tliēt y se sfrēia la massēdla cun la man. "Os m'ēis damanè na medejina cuntra le sodlot y iö ves á dè cí che fej le miú", respogn le farmazist. "Èise por cajo cíamò le sodlot?" "Iö n'á mai albü le sodlot", scraia l'ël. "Al é mia fomena che l'á y chēra é fora t'auto che m'aspeta."

Giuvani y Sepl aspeta dan porta de parais che San Pire vēgnes a i lascè íte.

Giuvani: "Ci él pa sozedü che t'es chilò?"

Sepl: "I sun mort dlacè. Y tö pa?"

Giuvani: "I ê feter sigü che mia fomena me tradiss, porchël sunsi gnü n dé plü adora a cíasa por l'abiné söl fat. I á chirí indlunch: sot letiria ite, t'armè, dô les coltrines, foran sorá ... mo nia. Te chël momēt m'ái sintí tan tl tort ch'al m'á dè le bôt."

Sepl: "Cí scarogna! Sce tö t'es intopè da ciarè te dlaciara, spo fósson cíamò trami in vita."

Vijo incunta so compagn ch'al n'odò bele da agn nia plö y dij: "Tan bun che te cíares fòra; an conēsc bēgn che tö t'as maridè: cíamēja bela nēta, braia sferiada

fòra ..."

"Al é vèi", dij le compagn. Lavè guant y sferié fòra é stè le pröm che mia fomena m'á insigné."

La fomena ô ti dè na leziun a so om che rōia plü gonot tert y valgamá stanch a cíasa. Na sēra se vístera sö da malan y s'ascogn sot stiga ite. Apēna che l'om déura la porta sáltera sot stiga fòra. L'om ti cíara cun dōta la calma y dij:

"Te ne me fējes pa degōna pora, i á pö maridè tūa só."

N artist de pitōra moderna s'á maridè. N pēr de mēisc dô la noza damana les compagnes la nücia:

"Cò é pa la vita matrimoníala?"

"Bela y interessanta", respognera, "mi om depēnj y iö cujini, spo porvunse da stomè cí che òl á depēt y cí che iö á cujiné."

Le licare damana l'imputat: "Él vèi che t'as rot íte cater iadi tla botēga dal guant?"

"Al é vèi, siur licare", respogn le lere.

Licare: "Y c'aste pa döt arobè?"

Lere: "Má en te' pice guant."

Licare: "Mo tö as dè prò d'avèi rot íte bēgn cater iadi."

Lêre: "Chēsc é incé vèi, mo trēi iadi ái messü gní zeruch, deache le corú ne ti plajò nia a mia fomena."

"Te mi paisc é i fonguns tan gragn co i lēgns", brava un.

"Te mi paisc crēsc i lēgns sot i fonguns ite" respogn l'ater.

Te n foliet él gnü publiché chēstes baudianzes de n curat:

"Sce le curat ne va nia a cíafé sües bīsces, spo ne móstrel degun interes por süa cōra. Sce al va fora por chēs cíases,

spo còrfel indlunch ite. Sce al á instès n auto, spo pënsel a chësc monn y sce al nen á degun, spo ne vâl nia cun le tëm. Sce al se lascia dlaurela te confescional, spo la tírel en lunch. Sce al la fej còrta, spo ne scútel nia sö la jënt. Sce al infornësc la dlijia, spo sciürel demez scioldi debann. Sce al ne le fej nia, spo láscel döt jí ademal. Sce al é jonn, i máncel l'esperienza; él vedl, spo déssel damí jí en ponsiun!”

N curat â bele sorví süa cöra n gromun de agn y al ponsâ che al foss ora de ti lascé lerch a n curat jonn che ess albü forzes frësces y de bunes idees. Mo denanche tó na dezijiun por jí a palsè, orôl s'aconsié cun n te' paur vedl. “Savëise nene, na granara nöia scoa mefo cotan damí”, dijô le curat a chësc berba. Chësc ponsâ n ströf dô y dijô: “Al é bëgn vëi, siur curat, che granares nöies scoa plö bel. Mo la granara vedla sa avisa olá che al é le scich.”

“Taicher tan dala ria che i ciarëis fòra”, dijô n te' un a so curat. “Èise mo tröc fistidi?” “Y cí che i me crüzi! Indoman vëgnel le vëscio a fá na vijita “spligâ le curat. “Po cí foss pa na vijita?” Le prou atira: “A te che t'es apëna maridé poi bëgn splighé chësc avisa: sce al vëgn le jocer a se ciafé, spo é chësc n plajëi; sce al capitëia indere la jocera, spo é chësta na vijita.”

Dô la vera êl indlunch scialdi de gran meseries. Le ploan periâ tla pordica che jënt dess ester tan buna da tó sö por n pez mituns che â messü s'un sciampè da sü paisc y ne savô olá arsí. Dô mëssa podesson s'anunzié te sacrestia. Dan la benedisciun orô le ploan cíamò naota recordé chësc y dijô: “Recordesse! Les ères che ô avëi n môt, vëgn dedô te sacrestia, mo pormó te cin' menuc,

canche i m' á despié fòra!”

Te na dlijia fora Desproch él sura l'alté na tofla de Gejú imbruncé sön la crusc y dessot stal scrit: Pere, pordoni, ai ne sa nia cí che ai se fej. Canche al é mëssa da noza te dlijia, stopa le mone chësta scritta cun n smaz de ciöf.

N curat va na domënia cun so gratun fora por na contrada y le cíaval ti sciampa y al arsësc te rié de tru. N paur röia al'arjunta, tira sö le gratun te tru y le mët indô a post. Canche le curat i dij dilan, respogn le paur: “Dí dilan ne büta nia, i messëis inçe me dè l'assoluziun, deache i á cun chësc laur profané la domënia.” Mo le curat le pajâ: “De chësc ne vâl nia bojëgn. Nosc Signur á pö instès dit- Sce n bò o n musciat toma le sabbat te val' fossé, spo tírele indô fora.” “Bel insciö, iö n'â nia ponsé che os fösses te gratun”, respognô nosc paur.

Sön üsc de dlijia te na cité al mër dlungia Aunejia él mazé sö: “Le vëscio salüda de cör i turiscé, mo al oress lascé al savëi che al n'é pa te dlijia degöna ocajiun da nodé. Porchël n'él pa por nia gní tl dom cun le quant da spona o en bichini.”

“Sce iö ti feji ala dlijia val' miliun”, damana n ricun y avarun le ploan che tí dá l'öre sant, “podessi spo ester sigü da rové sö da S. Pire te paraisc?”

“Mi bun scior” respogn le prou, “iö ne po impormëte nia; S. Pire é pa n os dü, mo i podessess bëgn le porvé ciará!”

Le curat nü se mîna dër y süa pordica. Al momënt ál na bega cun le bocá y ti dij: “Alda mo, inier é mia cöggâ stada da os y á cumpré cern. Mo i ne ti èis nia dè cis n bel toch de cern, y chësc

bele la quarta y quinta ota. Sce i orun avèi n bun toch de cern” - al orô toché le bocá tl cör - “ spo messarunse jí tl paisc vijin a le cumprè!” Le bocá nia gram ti bat al curat sön les sciabls y dij lassura: “Odèise, spo se vára avisa sciöche a nos. Sce i orun aldí na bela pordica, messunse inçe jí tla dlijia dl paisc vijin.”

Tratan le Gloria vèiga le curat dal alté demez che la jënt s’la rí. Dô mësä damanel l’organist cí che é sté tan interessant tratan mësä. Al alda che la gauja é stada che le sègnaçianties eletrich mostrâ impede 100 le numer 00.

La cöga de calonia á porté le mangé sön mësä. Le curat se sènt pro mësä y mèt atira man da mangé zënza dí le patensoter. “Emo, siur curat”, brutora la cöga, “cí cherianza é pa chësta! I s’èis daldöt desmentié da benedí le cèi.” Le curat döt soz ti respogn: “Chël n’ái nia. Saste, cun chësta sorvida de raspüc y avanc sön mësä ne sessi cí che i n’á nia bele benedí trèi otes.”

Tone y so pere va a ti ciaré a n zoo. Dô n ströf petla picio Tone: “Pere, iö oress inçe avèi a cíasa n te’ tier“. Le pere döt spordü: “Poh Tone, olá désson pa tó i scioldi da cumpré le pramí”. Tone sa atira na resposta: “Poh pere, i orun pö cumpré chël tier olá che al é scrit - Proibi dè da mangé!”

Iaco á baié sö so pere da jí cun èl al concert dal cor moscedé Frapes. Canche le cor é sön scenar, dij le pere a so môt: “Poh cô pa, cor moscedé ti dîjeste a chësc, sce al é blot èi laprò?” “I odèis pa bëgn che al é n cor moscedé: mec çianta y mec ne çianta nia.”

La fancela á aldi la bronsina, va fora

dan porta, vègn íte y i dij ala patrona: “Sciora Valacia, cafora él na èra che oress baié cun os.”

“Se trátera de na èra nobla?” damana la patrona.

“Poh nó cis, mefo na tara co os.”

“Mi vicí implis fòra á na valüta de almanco cater miliuns”, brava berba Iarone.

“Poh santa stopa inçe! Poh cun cí ési pa implis fòra chisc valtus?”

Le maester i spliga ai scolaris la coniugaziun dai verbs y damana spo picio Mocherá por le mète ala proa: “Sce i diji: iö feji bagn, tó fèjes bagn, èl fej bagn..., cí tèmپ é pa chësc?” Mocherá ne pisima nia bëgndí y dij lassura: “Danlò él dessigü sabeda sèra, siur maester!”

Tratan n bal ti dij le jonn a súa balarina adascusc te na orèdla: “Sce i me imbanissess osc umer de telefonn, fossi tan fortuné!” “Poh chël é pö tl liber dal telefonn”, i respogn la jona sön la bota cíalda. “Y cô èise pa spo inom?”, damanal dèr da corius. “Poh mi inom é pö inçe tl liber dal telefonn”, i imbanësc la bela jona.

Mèda Clara mena picia Nane a spazier y te n sofl se spèrdera. “Poh, Nane, cí é pa chësc? Tö n’es mine n çian, cíodí lécheste pa mia man?” “Poh mèda Clara, i orô mâ porvé ciará cí che mia uma á dit da püch”. La mèda döt coriosa orô savèi cí che al è gnü dit de èra. La picera á dit: “Mia uma á dit - mèda Clara ne n’á degöna saú!”

Le maester enseгна cuné y mèt dant chësta domanda: “Na cíasa á set alzades; da na alzada al’atra él vint scalins. Sö por tan de scalins mësä pa un jí por

rové čina sönsom?”. Pice Mene á la resposta da tó cá y dij: “Sö por düc!”

Pro na party dla jonëza röia tl baié de compagnia, de s’orëi bun y dl maridé. N te’ cetin ô savëi da na jona: “Mo šëgn dímo bel roduntafora: maridasste tó n te’ tec de jonn mâ por i scioldi?” Chësta ti čiara n pü’ de morvëia y ti dij sön le müs: “Poh, dess chësta ester na domanda da te’ maridé tèt?”

N scior va tla apoteca döt desfridë y damana sce ai n’ess nia valch cuntra la gota al nes. L’apotecher mina da acotenté le scior y dij: poh chël scé únse, gotes dal nës!”

N artist ciafa l’invit da depënje l’ombolt y al le damana: “Scior ombolt, dessi se depënje cun frach y zelinder indos?” L’ombolt respogn zënza pisima: “Poh nó nó, nó stede a fá mocoles. Salvesse mâ indos osc mantel da gnidé!”

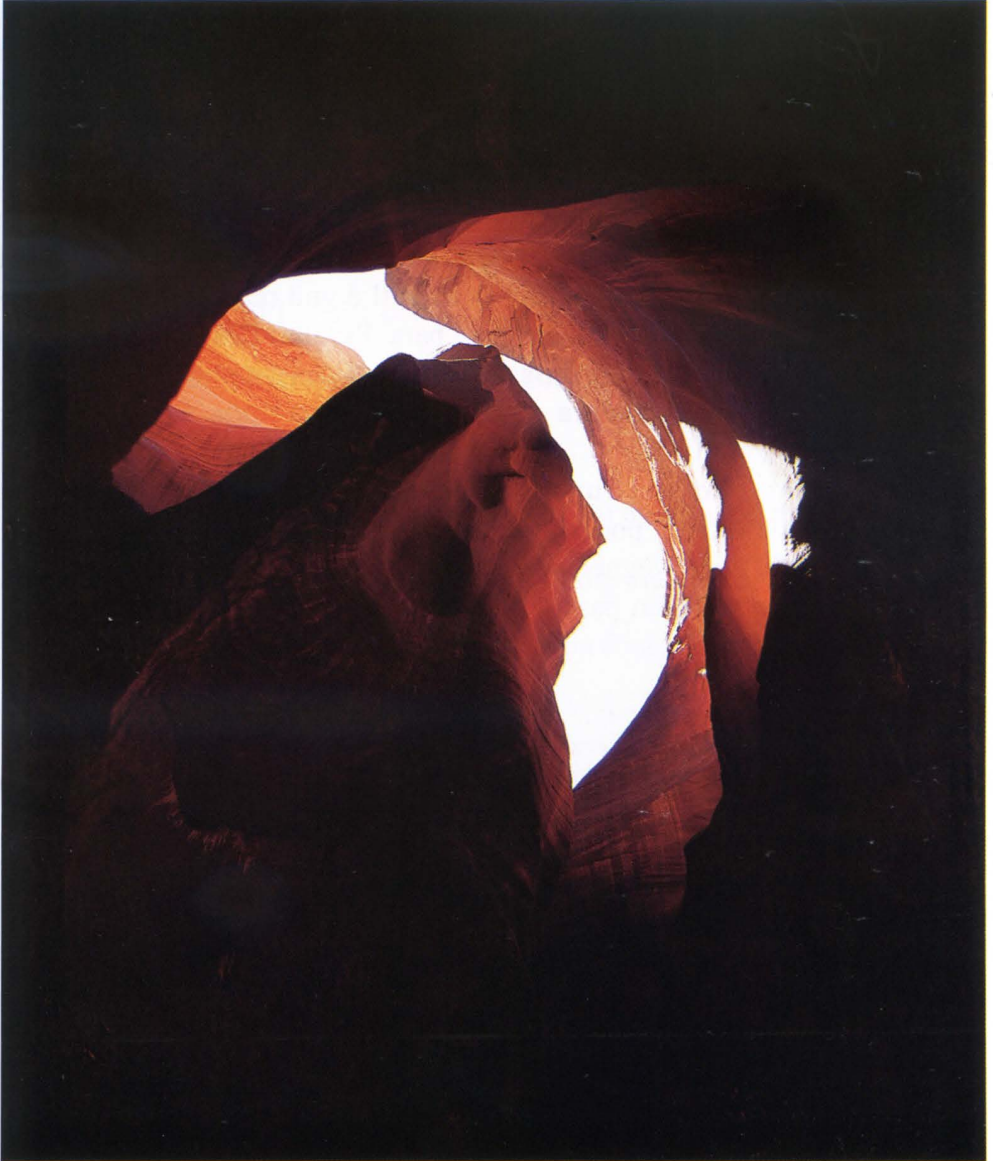
I inglesec é dër conesciüs desco de gragn crotuns y avaruns. En dé va le pere cun so möt a dlijia y vëiga che chësc s’á vistí i čialzá nüs. Sön chësta dij le pere al pice möt: “Či t’él pa tomé ite? Da chësc bel tëmp n’esste albü bria da te vaghé i čialzá nüs! Dá altamo de maius vari!”

A n student ti é la proa al’université jüda mal y al telegrafëia dala cité a süa uma: “La proa é jüda mal; arjgna cá le pere!”. La uma telegrafëia zoruch a so möt: “Le pere é arjigné, arjignete incé töt!”

“Chë á pa batü i Türč dan Víena?”, damana le maester de storia te classa. Max alza punfete la man y dij: “I Türč? Poh sce ai n’ê gnanca tla semifinala!”

Tla jungla dessëna n elefant n formiá de cargares. Chëstes ô i la paié, dai milesc se sgrafodëieres sö por so gran nës lunch y le pizia. Cun na dërta scassada éseres dötës indô ia por funz, mo öna é romagnüda sön le nës lunch. Les atres ti scraia sö ados: “Zilia, strangorele, strangorele mâ töt!”

Na familia é na domënia jüda tl zoo por odëi de vigne sort de tiërs. Pice Nando oress tan ion araité sön en te’ camel da döes gobes. La uma dij a so om: “Vijo, n’oste nia tó pic’ Nando söles sciables, che al dais na tria?”

Amesa les morvëies dl Antepole Canyon tl'Arizona.

Foto: Hans Pescoller.

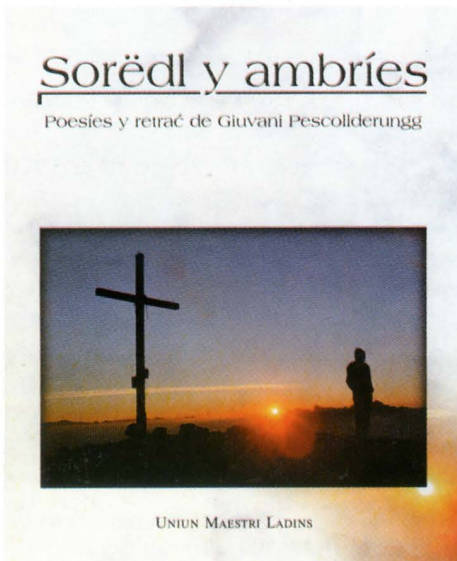
Publicaziuns nöies tla Val Badia

Dui libri cun poesies y stories

Ćiamò dan Nadè é gnü fòra dui libri leterars nüs tla Val Badia: le liber de rimes nü de **Giuvani Pescollderungg** sot al titul “**Sorëdl y ambries**”, dè fòra dal’UML (Uniun Maestri Ladins) y les “**Stories da Nadé**” de **Iaco Rigo** (dè fòra dal autur instès te deplö versciuns (danter d’atres incè marora y gherdëna).

Le liber de **Giuvani Pescollderungg** tol ite 92 poesies y 30 retrac dl autur. Insciö vëgnel incè n pü’ premié por süa gran pasciun cun la munt y i crëps.

Le liber nü de **Iaco Rigo** tol ite trëi stories da Nadé scrites da èl y ilustrades da cin artisć ladins: **Franz Irsara**, **Margareth Forer**, **Brigitte Trieb**, **Lois Irsara**, **Franz Kehrer**. Le cuertl é gnü realisé dal’artista **Barbara Tavella**. Les stories é gnüdes scrites sides por mituns co adulć. Na proa, öna na storia, é publicada incè te chësc Calënder Ladin, cun les ilustraziuns de **Lois Irsara**.

*Le cuertl dl liber nü de **Giuvani Pescollderungg**.*

Programs dl'EPL por l'ann 2000

Secunda ediziun dl concurs lirich “Angelo Trebo”

Por le 2000 á l'EPL (“Ert por i Ladins”), danter l'ater edituria de chësta pratica ladina, söl program indô de vigni sort de manifestaziuns culturales.

Por la sezium de scoltöra y pitöra gnaral metü da jí - inçe en ocajiun dl ann 2000 - na mostra coletiva te n paisc tla Val Badia. La mostra gnará liada a val' proiet musical y leterar, inçe sura la Val Badia fòra.

La sezium leterara ará indô da mëte da jí le pest de poesies “Angelo Trebo”, gnü metü sö dan trëi agn. Por le 2000 pënsen da le mëte da jí en colauraziun cun deplö uniuns culturales y inçe istituziuns dla scora y dai jogn, dandadöt por arjunje na maiú ofizialité y - de consequënza - importanza y colaboraziun. Inçe por chësta secunda ediziun él indô preodü trëi pesc de scioldi, alzá respet a dan da trëi agn. Les poesies cernüdes ai pröms posc gnará spo de gré n gré publicades ti calëndri ladins di proscims agn. Al gnará inçe spo ponsé plan plan da dè fòra n liber cun les poesies chirides fòra danter deplö ediziuns dl concurs.

Presentaziun dl'artista

Roberta Sottara

- nasciüda ai 25 de jügn dl 1972
- dal 1986 al 1989 Scora d'ert de Selva
- dal 1989 al 1991 Scora d'ert a Urtijëi
- dal 1991 al 1995 Academia de beles erts
a Firenze pro le professur Palumbo
- dal 1995 incá a La Val

sintí

n öt

descurí

te. imaginaziuns

incrujades

te

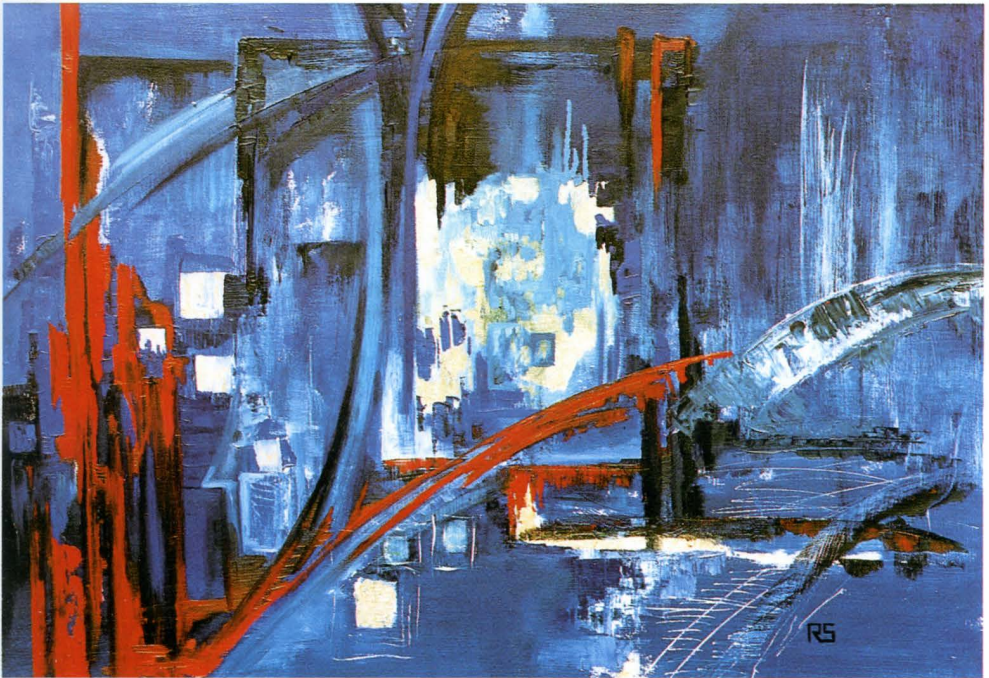
trus

busiënc

Daite defora
pitöra a öre, 100x76 cm
ann 1998

*Realtà somiada
tecnica moscedada, 100x70 cm
ann 1998*

Inserac

Cun nos ai
at tri
dan fora

Cun nos ai at tri dan fora

CASSA DL SPARAGN
LA PRÖMA BANCA

VICOM 1994

 MÖBEL LADINIA OHG/S.n.c.

PROIETAZIUN Y AREDAZIUN INTERNA POR
HOTÍ, PENSIUNS Y PRIVACÍ

39030 LA VAL
Pidrô Raiun artejanel

Tel. 0471 843152 - Fax (0471) 843225

HOTEX
GATTERER
C O N T R A C T
H O T E L T E X T I L

- Blančiaría por hotel
Program de léč da penes alpidaum
Linzôs y deches por let, pezes da mans
por le bagn, tovaies de mësä, madroc
- Lavandaría por hotel
- Draps por cutrines,
gardines materiai por möbli
- Func a tepih, tepihs
- Möbli da polster,
möbli por se senté scagns
- Proietaziun y esecuziun
de cíamenes de hotel intieres

Hotel Textil GmbH, Bruneckerstr. 18, San Lauränz/Bornech, tel. 0474-476039, fax 0474-476013

En salt da iat!

Udlá scraieñc, super sorvisc.

intres damprò da Os:

Optic Rapid, por che i ne

ne cumprëise nia le iat te sach!

Mâ Osc miú dan i edli!

Plates de betun
Asfalc
Banda
Eternit
Spidl
Scianores
Ziedli
Andesia

Nos jun cun döt sò alalt!

Bele da plü co n diejenn
costruiunse cun suzes
óiampanis y tēc.
Cun eternit, desco söl retrat,
ceramica, banda o scianores de
lersc - nosc sortimènt por stopé
frabricacé é plö spès co che l minèis!
Damanesse!

Unionbau GmbH
Mühlen, Gewerbegebiet 3
39032 Sand de Türesc
Telefonn: 0474 678141
Fax: 0474 679131

<http://www.unionbau.it>
info@unionbau.it

*Le material da
frabiché
ciafëise dala firma
EDILFER SARTORI*

e-mail: info@edilfer.it

EDILFER

EDILFER GmbH - Srl

FER Y MATERIALI DA FRABICHÉ

EDILFER GmbH - Srl

39030 S. LAURÈNZ, Str. Bornech 5

Tel. 0474/474555 - Fax 477580/474580

ŠĒN INĒ
CORNISC
POR CHEDRI ...

Corusc Lacs Lasöres

en gros +
en détail

Sön na mostra cun na
largöra de 1000 mq
Ves mostrunse en gröm
de posibilitês.

 INNERHOFER

COMERZIAL INGROS POR ISTALAZIUNS DE BAGNS
BORNECH, Strada Dante 1 - Tel. 0474 / 57 12 00 Fax 0474 / 57 12 70

BOUTIQUE
GATTERER

DOLCE & GABBANA

DONNA KARAN

CoSTUME NATIONAL

GIUSEPPE
FERRE

GENNY

NEW YORK

A S P E S I

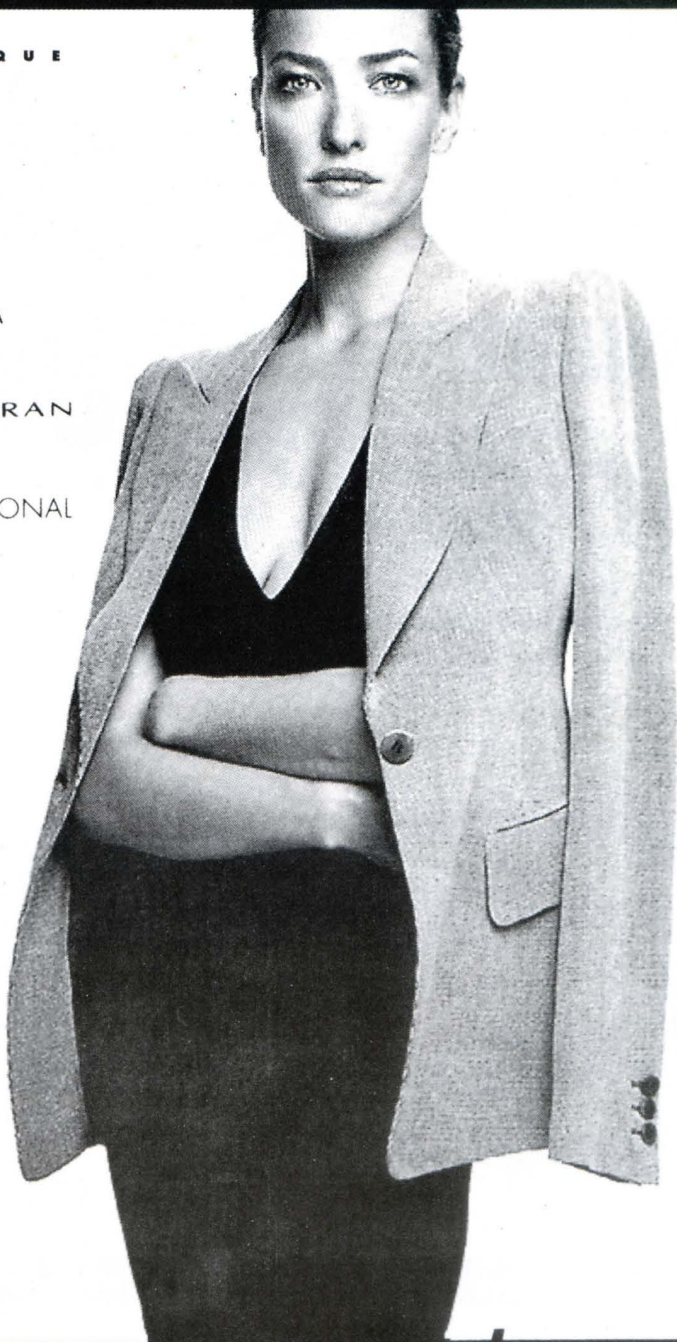
RITZ SADDLER
NORD WILSON

GENTRY PORTOFINO

GRUPPE GUT BZ

GATTERER *BOUTIQUE*

Bruneck, Stadlgasse 46, Tel 0474 / 555 348

RIENZBETON

SRL

Aministraziun:
39030 S. Lauränz
Flauränz 7/B
Tel. 0474/474440
Fax 0474/474341
Part. IVA 006 946 00214

Implanč portamunt • Čiavares saurun
petuns • autotrasporč •
autogru • movimënč terac
laurs de urbanisaziun • demoliziuns
impradimënč
costruzions de canalisaziuns
condütes dl'ega da bëre
strades - pistes de schi

impianti colfosco

Sënta: 39030 - CALFOSCH (BZ) - Sotdljia13
Tel. 0471 83 64 66 - Fax 0471 83 6574
Čiavara y mascinns: S. Čiascian (BZ) - Tel. 84 94 78

TISTLARÍA
de MOLING AUGUSTIN

Zona artejanala Pidrô, 288
39030 LA VAL (BZ)
Tel. (0471) 843290 - Fax (0471) 843301

Scè I adorëis na “stüa, ciasadafüch o cíamenes”
gnide a se ciafè, por che i pudunse Ves aconsié.

Incé por l'aredamënt de Vosc hotel o pensiun
sunse ion a Osta disposiziun.

verginer SNC
di Verginer Alfredo & C.

LAÛRS DE COSTRUZIUNS Y URBANISAZIUNS
LAÛRS DA DESPARÉ NËI

Raiun artejanal 55/A
Tel. 0474/523399 - Fax 0474/523035
39030 SAN MARTIN DE TOR (BZ)

Srl - GmbH

FIRMA COSTRUZIUNS • IMOBILIES • LAURS DA ZOMPRADÚ

PINIS, 32
39030 LA ILA / BADIA (BZ)

TEL. 0471-844038
AUTOTEL 0335-6641355
FAX 0474-844606

Comzeppia

optik
mariner

Vidlá dla moda eleganta y atuala,
termometri y na gran lîta de rôs da çiaré lunc.

LA BOTĚGA SPEZIALA A BORNECH.

Bornech, strada de cité 27, tel. 0474/555551

Dái na vidlada

RISTORO AGRICOLO - JAUSENSTATION

Lüch de Vanć

Spezialitês ladines

Fam. Clara

Longiarü - Seres, Nr. 36

39030 S. Martin de Tor

Tel. 0474/590108

ERLACHER ALEXANDER & CO.

***Maester da Moradù
Bauunternehmen***

Al Plan/St. Vigil Villa Flora, 142

Tel. + Fax 0474/501550 - Cell. 0337/454481

SPORT TONY

La Ila
Tal. 0471/847622

**NA GRAN LÎTA DE ARTICUI
POR VIRE LA MUNT
D' ISTÉ Y D' INVERN
Y DE VIGNI SORT DE
PATÛC DA MANGÉ**

PASSUELLO
ÖRI DA SCIALDÉ

PERCHA (BZ) - TEL. 0474/401185 (2 lignes) - FAX 0474/401383

ALBERGO - GASTHOF

Gader

LONGEGA - ZWISCHENWASSER

Ostaria Gader

Longega

AÓDA A DÜC DĒR EN

BUN ANN 2000

MARKET RICHARD

Longega

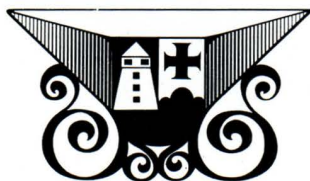
*Alimentars
Souvenirs*

*de vigne sort
d'atres cosses
Bomboles dal Gas
Panonia por i Tiers*

*Foliec
Guant*

Castlunger Alfred & Co.

S. MARTIN DE TOR
Zona Artejanala Nr. 58
Tel. 0474/523400
Fax 0474/523400

Fej laurs de fer, de brom y latun, de ram y inox por cíases privadas, hotí y botèghes; feriades de finestra y de porta, crusc da mort; de bel patüc por inforní la cíasa y por scincundes. Fej inçe massaríes de fer por paur.

Botëga

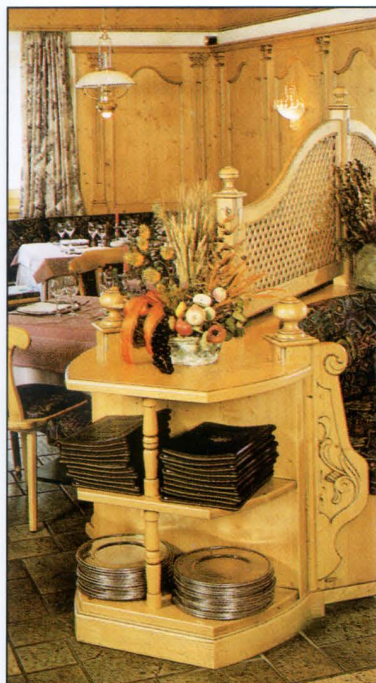
SPORT KOSTNER

Kostner Walter & Co. Snc

Corvara

Tel. 836117

Articui de sport – CONFEZIUNS
Folieć y Souveniers
De vigni sort de roba – Mangiaría

mamp OHG
SNC

Miribung Paul

Zona artejanala Pidrô 273
39030 La Val

Tel. 0471/843288 - 843195
Fax 0471/842242

De vigni sort de möbli sôn mosûra
stües - ciasadafüch - ciameses
por hotî, pensiuns y privac

**SIËIA Y
COMERZ DE LIGNAN**

**DE VIGNI SORT DE
LIGNAN DA FRABICHË**

BAUHOLZ^{KG}

d. CLARA FERDINANDO

LUNGIARÜ - TIES nr. 2
39030 San Martin de Tor (BZ)
Tel. 0474/590090 - 590108 / Fax 590090

ALWI SNC

de Alfreider Carlo & Co.
Zona artejanala, 274,
Pedraces,
tel. + fax 0471/839610

ARTS

DECOR

COLOR

HOBBY

CARTOLERIA

CORNISC

*sön vigni mosöra
por vigni aodanza*

Autoelettrica - Barat di öri

Pumpes a inieziun

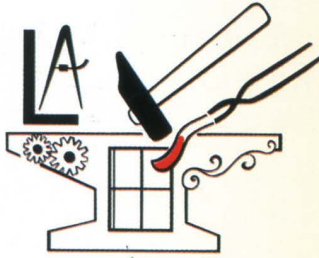
Sîs eletriches

GROHE MARTIN

ELEKTRO DIESEL

Schornweg, 4
Bornech
tel. 0474/554420

La buna fujina

ISIFER

*De vigni
sort
de laurs
de cualité*

- . *da feur*
- . *tlandri de stiga, crusc de fossa, massaries da paur*
- . *costruziuns de fer sön mosöra:
teç de spidl, üsc, vidri, inox, atri metai*
- . *laur de aluminium cun le sitem "item"*
- . *laur de tornedöra*

d. CLARA ISIDORO

Lungiarü Nr. 158

39030 San Martin de Tor (BZ) Tel-Fax:0474/590159

Firma
Luigi Marchetti s.r.l.
Bornech, Strada da Tüesc 8
Tel. 0474/555536

MASCÎNNS DA FOTOCOPIÉ

TELEFAX

CASSES DA REGISTRÉ

COMPUTERS

MATERIAL POR OFIZE

MOÏBLI POR OFIZE

SOFTWARE

DROGHERÍA SPEZIALISADA - PROFUMERÍA
- CORSETTERÍA - CORUSC - ARTICUI DE
COSMETICA Y ARTICUI SANITARS - ERBES
ROBERT von ZIEGLAUER

Boandes
CRAFFONARA

Al Plan 230
 Tel. 50 11 40

Func
 Isolaziuns
 Impermeabilisaziuns

Funzist - Bodenleger - Pavimentista
Moling Nicl - NISTEM S.n.c.

Lungiarù, 131
 39030 San Martin de Tor
 Tel & Fax 0474/590083

Hansi

ARTIGIANATO LOCALE

FOTO - SOUVENIRS

TESSUTI TIROLESI

SERVIZI FOTOGRAFICI

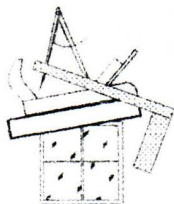
FOTO TESSERA

SOUVENIR
Hansi FOTO

S. Vigilio di Marebbe - Tel. 0474/26 12 66

ARTICOLI REGALO
 E RICORDO

TISTLARIA

**CLARA
ALBERTO**

möbil sön mesöra
ciasesdafüch - stües - čiamenes
finestres y portes

Lungiarü 105/a - 39030 San Martin de Tor

Tel. + Fax: 0474/590061 - Cel. 0347/3578738

LA ILA

TEL. + FAX 0471/847005

A CALFOSCH

CONFEKTION
SKISERVICE

DLES MIÚS MARCHES
DE CONFEZIUN Y ČIALZÁ
POR L' SPORT Y TÈMP LÈDE
MODA LOCALA
SNOWBOARDS

Bezzi Hubert Scul töres te lëgn

Gstan Nr. 11 - 39030 LUNGIARÜ - Tel. 0474/590105

PLONER Snc

de Ploner Pio & Co
39030 Pederöa 162
Tel-Fax 0471/843120

- fej laurs da spangler sön tët*
- mët sö finestres de tët*
- fej bandles por l'ega óialda*
- fej vasches de ram por ciüfs*
- desdlacia condütes dal'ega*

EP: Ambach

BUTËGA ELECTRO-TECNICA
BORNECH

Nos s'án trasferí tla strada J. Seeber al numer 6 cun na plaza
da lascé jö i auti - tel. (0474) 555239
cun na gran novité - automat video 24 ores sön 24
Radio TV-HIFI Mobil-Telefon
Mascinns da laé - dlaciadoies y tröc aparac eletrics
DE DÖTES LES MARCHES

CHRISTIAN PEZZEI

BORNECH - Strada Josef Seeber - Tel. 0474 / 55 58 11
(dlungia E. Ambach)

ARTICUI DE GUMI Y DE PLASTICA:
MÜLLTRENNUNGSSYSTEM

Slauć y massaríes d'urt
Sistems por bagné sorá y urt
Patüc da fá blëita y i.i.

Tracht & Country

by Sport Tony

La Villa
Tel. 0471-847026

GUANT TIROLESC - ÈL - ÈRA Y MITUNS

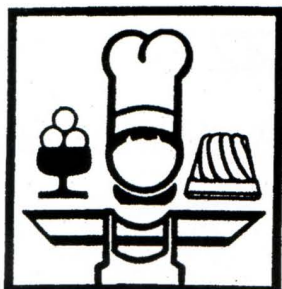

39030 S. Laurënz (BZ)
Str. Bornech, 21

Tel. 0474/476061 - Fax 0474/476062

Nüsc partners:

GRUPPO ZURIGO - WINTERTHUR - ARAG - DAS - PRUDENTIAL

PASTICCERIA - KONDITOREI

R. WINKLER

BORNECH - Strada de Cité 9
Tel. 0474/55 56 35

Tortes desvalies por noza - compli i agn - santinom
Gran lita de checs (biscoć) fać te ćiasa

ELECTRO OHG/snc

RADIO MAIR - Bornech

Tel. 0474 55 52 47 Strada Zentrala nr. 70

BOTĚGA SPEZIALISADA POR:

Radio
Televijuns
Implanć stereo

Mascinns da laė
Dlaciadoies
Forgherės a gas y eletrics

Gran lita de plates, compact y cassėtes de musiga

J. Schönhuber S.r.l.
GmbH

39031 BORNECH - Tel. 0474 / 55 44 25

LA BOTĚGA SPEZIALISADA:

- ▶ por bel porzelann, por spidl fin y arjėnt ũtl por ćiasa
- ▶ por patŭc da rì, da fà blėita.

L'HOTEL SERVICE

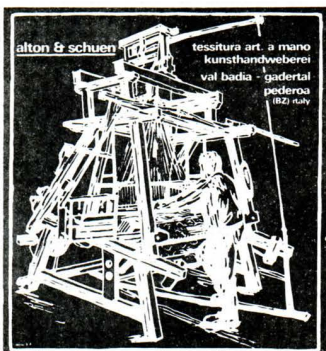
a prisc basc, buna cualitė y in gran lita.

Castlunger Carlo

Feur artistich

San Martin de Tor N. 18 - 39030 (BZ) Tel. 0474 523234

Fej laurs de fer batü, de ram y de latun
sciöche löms, ores de metal lauré,
cintönes por guanê da zacan y tan de atri
pici laurs de artejanat artistich

Tescere d'ert

G A I D R A

de Iaco Schuen & Co. OHG/snc

PEDEROA

TÜRENWERK KIENS

G.m.b.H.

S.r.l.

ÜSC - PORTES

tel. 0474/563222 fax 0474/563100

LIBRI · CATALOGS · REVISTES · ZAITES · PROSPEC · CHERTES · CALÈNDRI

...pur ti dè

n sègn

individual

ala stampa...

PRESEL

LA STAMPARIA.

PRESEL de VITTORINO DIANIN & C. SNC
STRADA ROMA 69 · BALSAN · TEL 0471-202037 · FAX 0471-915426

Carozzeria - Impant da lavé
Comerz auti - socurs stradal

Pedracces/Badia (BZ)
Zona artejanala
P.I. 00697150217
tel. 0471/839865, fax 0471/839885

LA USC DI LADINS

Por vigni evënt y situaziun
la dërta informaziun!

Cun 1200 aboná
le foliet plö lit tla Val Badia

Abonamënt por le 2000: lires 80.000!

Paiede îte ciamò dan la fin dl 1999,
spo podëise tó pert al'estraziun de
pesc' de vigni corú!

Redaziun:

Telefonn: 0471-83 98 00

Fax/ISDN: 0471-83 99 60

e-mail: la.usc@rolmail.net

www.lauscdiladins.com

BABYLAND

M Ö B E L ■ A U G. T I E S ■ M O B I L I

BORNECH, STEGENER-STR. 8 - TEL. 0474-555323

*La botèga
che à döt por
mitans y mitans,
dala cöna
al quant*

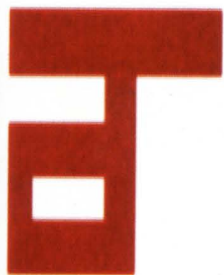

Üsc
Portes
Finestres

de cualité

por vigni
mosöra y dejidêr!

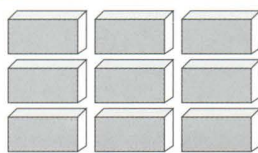

FONDATA
1880
GEGRÜNDET

AUG. TIES
SERRAMENTI · FENSTER · TÜREN

AL PLAN DE MAREO - Tel. 0474-501033

Te vigni momënt a
Osta desposiziun!

BIOC BAU GmbH - Srl
Firma da moradú

39030 - San Martin de Tor

Ofize: str. Pinis, 22 - tel. 0474 52 31 27

Magazinn: zona artejanala - tel. 0474 52 34 46

Autotelefonn: 0335 / 57 48 76 7 - Fax 0474 / 52 31 39

Laurs da depenjadú
Func de lëgn, maquett, plastica
Laurs de ghips
Restaurs

Zona artejanala, 285
39030 La Val

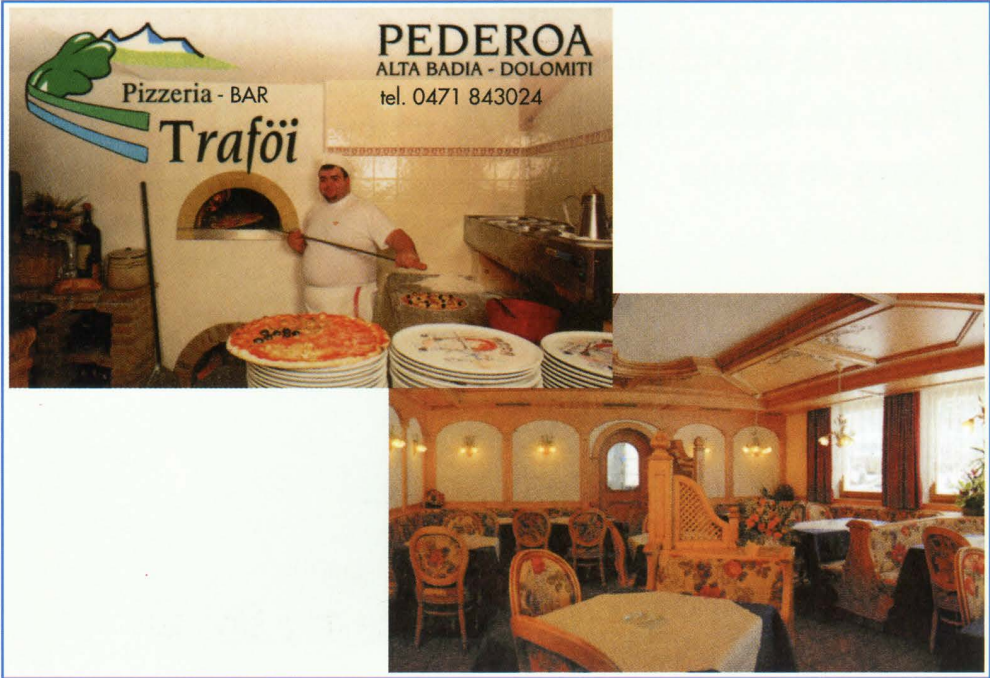
tel. 0471 843155 - 843313
fax 0471 842284

Finestres y Aredamënt Intern

Zona artejanala, 282
39030 La Val
tel./fax 0471 843333

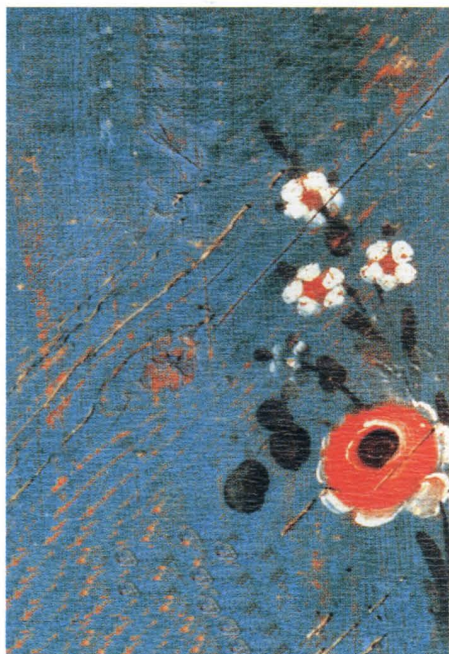

eletrauto
spezialist dai montli
mecanicher
cuncia y revijionëia Üsc auti
á deplö computers sofisticá por mète da jí Üsc auti
plö debota y plö sigüsc

Zona artejanala Ninz 80, La Ila, tel. 0471 847834, fax 0471 844780

Tavella Robert

Laurs de restaur

Venüda de articui
d'anticuariat

Soplá 192
39030 La Val
tel. 0471/843147

Video 24 h • CD • MC

Pedraçes - ALTA BADIA - Tel. 0471 839699

Miribung Emil

**Implanc termo-sanitars
Regolaziuns**

39030 La Val
Zona artejanala 284
tel./fax 0471-843353

Electro
Frenademez Richard

**Impanc eletrics
Impanc antëna TV**

**Paratarlîs y de tera
Iluminaziun stradala**

**Implanc contra
le medefüch y
ciüciastöp zentralisé**

39030 La Ila, str. Marin 78
tel. 0471 847550 fax 0471 847549 autotelefonn 0335 6601668

Assitalia

Assiguraziuns

Agenzia Val Badia

La Ila, Pino Nicosia
tel. 0471/847405, fax 0471/847426

Agenzia Generala

Porsenú, str. Graben 18,
tel. 0471/834815, fax 0471/834054

Na gran compagnia
por le gran monn dal Sport

- por chi che le praticheia
- por chi che va a ti ciarè
- por chi che l'organisèia

Depenjadú
Coloradú
Restauradú
Ghipsadú
Fonzist

de Miribung Alfonso & Co.

Pidrô, Zona artejanala 281, tel. 0471/843089 - 0336/459020fax 0471/843318

PROIETAZIUN Y LAURS DE GHIPS

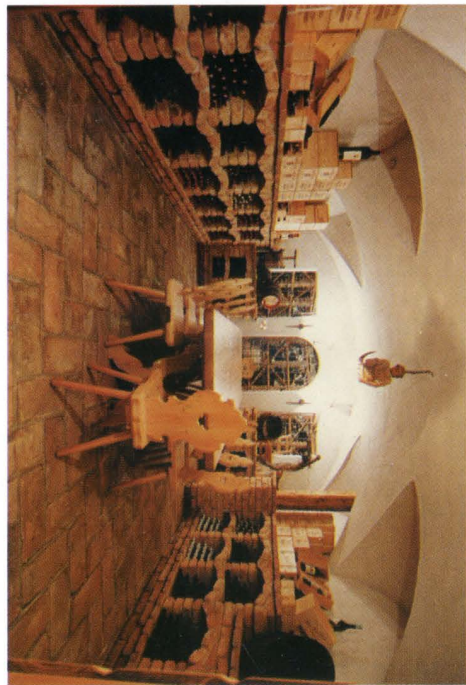
de Moling I.

Pederoa 290
39030 La Val

tel. 0471-843202
fax 0471-842249
handy 0338-4213539
e-mail: gips.idea@dnet.it

39030 Pederoa/La Val
Zona artejanala 223
tel. 0471843172/843160
autotel. 0337/457566

depenjadú, funzist, stucadú
laurs cun ghíps
restaurs

Möbli Robert

de Terza Robert
Zona Artejanala 278
I-39030 LA VAL

Tel.-Fax 0471-843303

TERMOLADINIA

ELETROTECNICHES POR SCIALDÈ
GAS - GASÖRE - LÈGNA - SORÈDL

TEL. 0471/843162, FAX 0471/843362

laurs da depënje, laurs cun ghip, mète íte func

La Val, Zona artejanala 291
tel. + fax 0471/843348, handy 0339/6975661
e-mail: castlunger.d@rolmail.net

Fondada sön valurs umans che tëgn

ITAS Mutua

Ves verda da inzidënc, desgrazies, maraties, danns a d'atri

ITAS S.p.a.

Pîta les mius garanzies por Üsc auti

ITAS Vita

Sparagné incö por n doman zënza problems

ITAS Team

Ofize de Badia
str. Pedraces, 31
tel. 0471/839000

Responsabl Val Badia

Luca Canzian zelular 0335/6609668

Consulënt por les zones d'La Val, San Martin, Mareo

Miribung Silvio zelular 0339/6086671

Dal 1821 Rassigurunse

Na vedla tradiziun por na efiziënza moderna!

**Nos fistidiun por na buna fin. Te dotes les
chestiuns che á da fá cun scioldi.**

 Banca Populara de Südtirol

Nos Ves dauriun le tru.

Mia tera. *Mia Banca.*

N sentiment por valurs, tradiziuns y na gran cordialité dla jënt caraterisèia nosta tera. Y nosta Cassa è la Cassa Raiffeisen.

 Raiffeisen. La Banca.